

МНОГОТО ЛИЦА НА АЗ-А
(ОБРАЗ ЗА СЕБЕ СИ В СЪВРЕМЕННАТА РЕАЛНОСТ)

Автори:

Маргарита Бакрачева

Манол Манолов

Рецензенти:

проф. д-р Даниела Тасевска

доц. д-р Кирилка Тагарева

Корица:

Рисунка: Никола Манолов

Дизайн: Манол Манолов

ISBN: 978-619-7284-30-0

2019

Издателство и печат:

Пл. България 1, НДК

Тел. 02/952 64 24

ОБРАЗЪТ ЗА СЕБЕ СИ В СЪВРЕМЕННАТА РЕАЛНОСТ

Монографията е композирана съдържателно в *пет централни раздела*, които са диференцирани с *увод* и *заключение*. Последният *пети раздел* има изцяло приложна функция и може да се определи като *авторовия резултативен принос за трансформация и оптимизиране на подходите към психосоциалните потребности на младите хора, с оглед по-категорична превенция на девиантните модели на поведение сред тях*.

Текстът е разположен на 267 стандартни страници в добре организирана логическа последователност. В списъка с *Използвана литература* са описани 148 източника на български, руски и английски език, които уплътняват теоретичния интерпретативен анализ на разглеждания научен проблем. В библиографската справка се открояват както *адекватни на проблемната област* сравнителни теоретични постановки, така и *съвременни изследвания*, базирани в интернет пространството. Този факт усилва *научния потенциал* на Бакрачева и Манолов да разгърнат комплексно идеите си за младите хора като анализират *многоаспектните жизнени формули на Аза*, по посока на персонологичното им развитие и оцеляване в епохата на виртуалната реалност.

В монографичното изследване младият човек е предпоставен като търсещ по свой начин благополучие в изграждането на себе си и собствената си идентичност. Избраният дискурс е изключително актуален и кореспондира с проблемите на социалнопсихологическата реализация на младите хора, в контекста на жизнения смисъл, рамкиран в категориите: привързаност, социализация, Аз-концепция и Виртуален Аз.

Монографията има теоретико-приложен характер като *водещото целеполагане е базирано на емпирични резултати от участие на Бакрачева и Манолов в изследователски дейности*, имащи за основен фокус проучването на мотивационната активност (потребности и интереси) на младите хора, от една страна, а от друга страна идентифициране на съдържанието на ценностните им ориентации и възможните подходи за подобряване на качеството на социалното взаимодействие с подрастващите.

Така аргументиран научно-изследователският замисъл на монографичния труд има за свой прагматичен прицел не предоставяне или извеждане на обща мета-стратегия, а по-скоро на адаптивни методи за социалнопсихологическа работа със съвременната младеж по отношение на индивидуалното самоопределение.

Аналитичният прочит на монографичното изследване разкрива по безспорен начин уменията на Бакрачева и Манолов да концептуализират теоретико-практическите си познания в *един гъвкав алгоритъм за възпитателно и корек-*

ционно взаимодействие на социалните контрагенти и младите хора. Авторите аргументират неговата съдържателна насоченост съответно на личностовите, възрастовите, регионалните и културните особености на младите хора. Чрез дълбочен интерпретативен анализ те идентифицират възможните алтернативи за оптимално адаптиране на подрастващите към актуалния социален контекст.

Използваните в монографичното изследване резултати от изследователската дейност на Бакрачева и Манолов, и направените анализи са приложими и кореспондират изцяло на формулираните в монографията тези, като подсилват ефекта на защитаваните от авторите теоретични доктрини, върху приложната ориентация на труда. Ето защо *оценявам като надеждни и значими за психологическата наука* представените в монографичното изследване емпирични резултати. Те дават актуална информация:

- ✓ *за посоките на ценностна трансформация на младите хора, в условията на виртуалната реалност;*
- ✓ *за статуса на просоциалната и асоциалната им идентичност;*
- ✓ *за съответствието между общностната им насоченост и предпочитания, и индивидуално-личностния им профил.*

В книгата са открити *подходящи възпитателни модели за превенция на феномените „деперсонализация“ и „дереализацията“.* Нещо повече, откритият в тях *методически инструментариум е с висока ефективност върху всекидневното съзнание на субекта,* тъй като оползотворява качествено диапазона на социални очаквания на обществото за повишаване на адаптационните способности на младите хора.

В монографията Бакрачева и Манолов реализират успешен опит в *извеждането на някои универсални конструкти на динамичната социалнопсихологическа релация „девиантно поведение – копинг стратегии“.* В съдържателното идентифициране на тези категории на теоретично равнище, авторите поставят своя изследователски акцент, чрез систематичен и всеобхватен факторен анализ на социалнопсихологическите институции – *семейство и приятелства,* убедително разгърнат и обозначен от динамичната обусловеност на теорията за привързаността. По този начин Бакрачева и Манолов *логично обосновават идейната рамка на „възприятието за социалното“* при младите хора и *тематично дефинират неговата значимост* относно *разгръщането на персонологичната перспектива на Аз-идентичността във възрастовия диапазон – 15-25 години.*

Основен принос на монографичния труд на Бакрачева и Манолов е предложеният от тях *интегративен модел за възпитателна и социалнопсихологическа корекционна работа с младите хора.* Неговите предимства са в *синергичното транслиране на посланията на социализационните структури,* посредством *комбинираното влияние на реалното и виртуално социалнопсихологическо*

пространство, върху процесите на самоопределение при младите хора.

Като следват логиката на развитието на идентичността в процеса на *възприемането на себе си* и чрез обстоен анализ на *конflikта между осъзнатото и приетото за себе си*, Бакрачева и Манолов, обхватно открояват феномените на индивидуалното личностно концептуализиране на съвременната младеж, в контекста на социалното ѝ самоопределяне.

Авторите на труда разпознават *смисъла на виртуалната реалност*, както и *допустимостта на нейните рискове*, във връзка с дереализацията и отчуждение на младия човек от самия себе си, и по този начин дефинират така необходимия за него *процес на верифициране на Аз-действителността*. Тук споделям оценката си, че Бакрачева и Манолов, *анализирайки в дълбочина различните аспекти на динамиката на новото време, както и прякото им влияние върху формирането на съзнанието, открояват напълно обективно перспективата им за съзнателно функциониране.*

Именно въз основа на теоретичните си обобщения от този анализ Бакрачева и Манолов *организируют и провеждат емпирично изследване на копинг стратегиите на младите хора*, в контекста на *крайностите девиантно – желано (отлично) поведение и представяне в училище*. От неговото реализиране са получени интересни данни, които дават посока за допълнителни изследвания.

В заключение от своя прочит на изложението на рецензираната монография констатирам като обективни следните *достойнства на труда*:

1. *Монографията представлява комплексно теоретико-емпирично изследване, което има за свой резултативен продукт добре обмислен и конструиран интегративен модел за регулиране и оптимизиране на личностното развитие на подрастващите, в релативния контекст „социално-асоциално“.*

2. *Монографията е задълбочено разработен социалнопсихологичен труд, насочен към научно обследване на съвременната реалност за идентифициране на генезиса, структурата и условията за постигане на образа за себе си, от страна на младите хора.*

3. *Монографията е цялостен и завършен научен труд посветен на конкретен актуален проблем. В нея чрез експертните си умения Маргарита Бакрачева и Манол Манолов са разработили емпиричния дизайн на своето научно изследване и в резултат от неговото реализиране, систематично и формулирани в синтез, са представили значими за теорията и практиката на социалната психология изводи.*

Рецензия
проф. д-р Даниела Тасевска
гр. Велико Търново

THE MANY FACES OF THE SELF

(THE SELF-CONCEPT IN THE CONTEMPORARY REALITY)

The monograph outlines the results from several projects, trying to answer three research questions:

- 1) What are the worries, excitements and interests of young people in Bulgaria today?
- 2) Are there changes in the rate of objectives, values, and identity formation and attainment?
- 3) What are the suggested integrative guidelines for effective interaction with adolescents and youths?

Projects study the Real, Ideal and Ought Self; derealization – physical, psychic and from the reality; coping strategies; presence of meaning and search for meaning; attachment style; life attitudes of adolescents and young adults; and realized projects, integrating online and offline interactions, promoting prosocial behavior, facilitated by the virtual self and social networks.

The projects have been realized in the period 2016-2019, with mixed qualitative and quantitative research design. 442 participants in total - 283, aged 15-25 and 159, aged 15-50, took part in the research. We can summarize the results in few directions:

- For this sample derealization can be described as conscious coping strategy – compensation of deficits without causing direct problems and leading to physical or psychic derealization.
- Life meaning has negative relation to derealization. Search for meaning on its part is not related to derealization. Presence of meaning has negative correlation with search of meaning. Lack of life meaning promotes intentional conscious derealization from the environment.
- For this sample Real Self is the most known, generating most free associations. Ideal and Ought Self generated much less associations. Furthermore, Real self generated a lot of categories of associations in all life domains, demonstrating adequate self-reflection skills. On the contrary, both the Ideal and Ought

Self generated mainly self-assertive associations. This is indicative for the social pressure and perceived model for ideal and experienced expectations of the others and the society as a whole. On the other hand, very positive is that people tend to know and describe their Real self not only in respect to the norms, but depending on their personal values and preferences.

- Daily use of social networks has effect of physical and psychic derealization. The more is the time spend online, the higher is the risk of derealization.

- The higher is the emotion-focused and problem-focused engagement, the lower are attachment anxiety and avoidance. The more problem-focused are the adolescents, the more emotional support seekers they are. High avoidance and anxiety in attachment on their hand lead to passive coping – decreased cognitive reorganization and emotion-focused coping.

- Cognitive reorganization is the coping strategy, preferred by the outstanding students. In the other end – students with criminal behavior - prefer self-criticism, suppress their emotions and are passive at all.

In general, for young people most intensive is the effect of the global society, discrepancy of the social needs and the environment, offered by the institutions. The attitudes and opinions of the young people on the hot topics of the day are polar – they either support or reject phenomena, without giving personal sense and going deep into the topics.

Nowadays we face the challenge of the new age and the need of clear short messages, which youths to be able to find well archived in the virtual environment. These interactions aim to influence on the norm – the social norms approach suggests that the lesser the actual norm is presented, the higher are the misperceptions of the shared contents and concepts. In future the socialization will take place in the virtual form of institutionalization, so we have to employ both online and offline environment opportunities in interaction with youth.

УВОД.....	11
I. ПРЕДСТАВИ ЗА РЕАЛЕН, ИДЕАЛЕН И ОЧАКВАН АЗ И ВРЪЗКА СЪС ЖИЗНЕНИЯ СМИСЪЛ И ДЕРЕАЛИЗАЦИЯТА. АЗЪТ В КОНТЕКСТА НА ВИРТУАЛНОТО.....	13
I.1. Концептуализиране на възприеманите изисквания в контекста на етичните ценности и норми.....	14
I.2. Концепции за Аз-а.....	17
I.3. Теория на несъответствията в Аз-а	17
I.4. Жизнен смисъл и търсене на смисъл. Жизнен смисъл в инверсия	18
I.5. Теория за социалните норми.....	21
I.6. Виртуална реалност	26
I.7. Виртуален Аз	30
I.8. Деперсонализация и жизнен смисъл.....	33
I.9. Постановка на изследването	35
I.9.1. Методи	36
I.10. Резултати.....	39
I.10.1. Дерезализация.....	39
I.10.2. Съответствие/несъответствие на Азовете	45
I.10.3. Получени отговори по категории за Аз-образите	46
I.10.4. Разлики по пол в отговорите на изследваните лица.....	49
I.10.5. Съответствия между Азовете анализ.....	52
I.10.6. Влияние на възрастта върху жизнения смисъл и дерезализацията.....	54
I.10.7. Връзка на Аз-образите със смисъла в живота / търсенето на смисъл в живота	58
I.10.8. Време, прекарвано във виртуалното пространство в контекста Аз-Моите приятели.....	61
I.10.9. Връзка на дерезализацията с наличието на смисъл и влияние върху наличието на смисъл.....	64
I.10.10. Влияние на честотата на ползване на социалните мрежи	67
Дискусия	71

II. ВИРТУАЛНА КЛАСНА СТАЯ	76
II.1. Описание на проекта	76
II.2. ПЛАН ПРОГРАМА „ВИРТУАЛНА КЛАСНА СТАЯ—.....	77
II.3. Фейсбук профили	90
II.4. Обсъждане	97
III. ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ И КОПИНГ СТРАТЕГИИ	102
III.1. ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ - ФАКТОРИ И ИЗСЛЕДВАНИЯ	103
III.2. Проследяване на влиянието на семейството – качествено изследване на възпитателни дела на деца с девиантно поведение	109
III.3. Експертна информация във връзка с извършването на противообществени прояви на малолетни и непълнолетни	114
III.4. Копинг стратегии и стил на привързаност	124
III.5. Изследване на копинг стратегиите във връзка с привързаността. Методи.	128
III.5.1. Въпросник за измерване на копинг стратегиите (Tobin, 1984, 2001)	128
Привързаност	129
III.5.2. Провеждане на изследването	129
III.6. Резултати	130
III.6.1. Копинг стратегии	130
III.6.2. Стил на привързаност	136
III.6.3. Сравнение на предпочитания копинг и стила на привързаност при отличници и правонарушители	139
III.6.4. Връзка между стила на привързаност и копинг стратегиите	141
III.6.5. Влияние на стила на привързаността върху предпочитаните копинг стратегии	144
III.6.6. Влияние на копинг стратегиите върху стила на привързаност	147
III.7. Практически насоки към работата с малолетните и непълнолетни.	151

IV. ВЛИЯНИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ КАТЕГОРИИ ВЪРХУ СЪЗНАНИЕТО НА МЛАДЕЖИТЕ (20-25 години). ЩРИХИ НА ВЪЗПРИЯТИЕТО ЗА СОЦИАЛНОТО В КОНТЕКСТА НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО.....	156
IV.1. Теоретично представяне на новото време	156
IV.2. Постановка на изследването	161
IV.3. Резултати	162
IV.4. Обобщение	175
IV.5. Характеристики на Аз-а.....	177
IV.6. Теми в ежедневието	180
IV.7. Предпочитани дейности	182
IV.8. Любими кратки фрази.....	183
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	192
V. ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЗА ПРАКТИЧЕСКИ ПРИЛОЖЕНИЯ	198
V.1. Интегративен модел в рамките на общите психосоциални потребности с цел стимулиране на личностното процъфтяване	198
V.1.1. История на позитивната психология.....	198
V.1.2. Психично благополучие и детерминанти	201
V.1.3. Нашият възглед за концепта процъфтяване	208
V.1.4. Подход на социалните норми – форма на превенция в малка или голяма група деца	209
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	221
ПРИЛОЖЕНИЯ	231

УВОД

Тази монография е предназначена за психолози, педагози, социални работници, студенти и всички, които се интересуват от въпросите, свързани с изграждането и поддържането на образа за себе си. Направили сме опит да очертаем портрета на съвременните български юноши и младежи от гледна точка на личностната им ориентация и предпочитания, жизнен смисъл и важни за тях аспекти в съвременната динамична действителност. Представяме резултатите от няколко проекта в общата рамка на замисъла ни. Всички проекти са със срезов количествено-качествен дизайн, който ни се струва уместен за вникване в дълбочина в темите, които ни интересуват. В търсенето си сме се водили от три основни изследователски въпроса:

- Какво вълнува, тревожи и интересува младите хора в България днес?
- Има ли промени в начина и темпа на изграждане на цели, ценности и идентичност?
- Какви интегративни насоки можем да предложим за ефективно взаи-модействие с младежите?

Основната ни цел не е да създадем изчерпателно академично ръководство и нямаме претенции за всеобхватност. Постарали сме се да не включваме обширни теории, като сме дали препратки към източниците и свои предишни публикации. Стремехът ни е да представим някои малки допълнения, които следват основната ни визия.

Монографията е структурирана в пет глави. Първата е посветена на връзките между представите за себе си, жизнения смисъл и дереализацията като целенасочен избор на бягство от реалността или една от популярните съвременни копинг стратегии. В нея специален акцент е поставен на Виртуалния Аз. Втората глава представя пилотна програма за стимулиране на просоциалното поведение сред ученици посредством виртуално интерактивно взаимодействие. Трета глава разглежда проявите на девиантно поведение и възможностите за адекватното им адресиране. Четвърта глава е качествено изследване на представите на младите хора по „горещи— теми от ежедневието, мотивацията им в живота, дейностите, с които запълват своето ежедневие. Постарали сме се да проследим и съзнателно-то им функциониране посредством конструктите, които те са усвоили за обяснение на действителността. Последната, пета глава, очертава някои теоретични модели за практически насочени интервенции като обща рамка, адаптируема за различен контекст.

По този начин сме се постарали да обхванем различните аспекти на динамиката на новото време, както и прякото им влияние върху личностовото развитие, респективно съзнателното функциониране на младите хора. Принос на настоящата работа е и разглеждането на спецификата на девиантното поведение в сравнение с приеманото за социално желано поведение. Това предоставя въз-

можност за разглеждане, освен средата във връзка с нормата, и за представяне на аспектите за справяне и отношения при хората, поставени в двата края на спектъра – девиантни до добре представени и отлични ученици.

В настоящата работа сме следвали логиката на развитие на идентичността – възприемането на себе си, свързано с онова, което личността научава за себе си в контекста на социалното, когато започва да се определя. Конфликтите между осъзнатото и прието за себе си, стремежите за усъвършенстване и социалният натиск, които водят до определени преживявания. Верифицирането на Аз-действителността през виртуалното и съответните рискове във връзка с дереализацията и отчуждението от самия себе си; разглеждане на съответните явления във връзка с търсенето и намирането на смисъл в живота. Непосредствено след настъпилото разбиране във връзка с посочените е организирано и изследване, осъществено в реална среда, посредством конвенциониране на виртуалното пространство и използване на същото в установения формат на копинг стратегия. В този контекст и предвид наблюдаваните разлики в реалните и виртуални срещи, както и по-достъпното категоризиране, е проведено изследване на предпочитаните копинг стратегии не само в контекста на общото, а и в контекста на крайностите девиантно – желано (отлично) поведение и представяне в училище. В последна сметка и предвид продължителния период на провеждане на изследванията, през 2019 година е реализирано последното от поредицата, като водещото допускане е, че част от лицата, изследвани през 2016 и началото на 2017 г. понастоящем част от тях са студенти. Проследяваме отношението към съвременното на лицата между 20-25 годишна възраст, техните предпочитани действия, определения за себе си в конкретната роля и описващи ги мото/девици.

Проектите са реализирани в периода 2016-2019 година с онлайн и офлайн изследвания. Избрахме този подход от една страна, за да улесним попълващите, а от друга, за да се опитаме да обхванем максимално широк кръг на извадките, формирани на случаен принцип. Всеки резултат намираме за ценен сам по себе си и даващ множество посоки за нови и допълнителни изследвания. Част от резултатите по представените тук проекти са публикувани в доклади от форуми (Bakracheva & Ma-nolov, 2016; Бакрачева и Манолов, 2016; 2018).

Основната ни концепция не е предоставяне или извеждане на обща мета-стратегия, а по-скоро стимулиране на интереса към търсенето на малки, съобразени с личностовите, възрастовите, регионалните и културните особености възможности и адаптивни подходящи методи за работа на ежедневно ниво. Представили сме някои общи конструкти и модели, чиято цел е да послужат като ориентировъчна рамка, чи-ято цел и ефективност е в адаптирането им спрямо всяка една конкретна група или индивид, с които се работи. Основният замисъл, който търсим, е в съчетаването на възпитателните послания посредством комбинирането на работа през реалното и виртуалното пространство в една и съща целева група. Надяваме се тези въвеждащи думи да дадат насока на читателя при запознаването с текста на монографията.

I. ПРЕДСТАВИ ЗА РЕАЛЕН, ИДЕАЛЕН И ОЧАКВАН АЗ И ВРЪЗКА СЪС ЖИЗНЕНИЯ СМИСЪЛ И ДЕРЕАЛИЗАЦИЯТА. АЗЪТ В КОНТЕКСТА НА ВИРТУАЛНОТО

Резюме на главата

Представеното изследване почива на теорията за несъответствията и различните представи, които хората поддържат за себе си – Реален Аз, Идеален Аз и Очакван Аз (как човек се възприема, какъв би искал да бъде и възприеманите очаквания на другите за това какъв трябва да бъде). Потърсена е връзката между тези представи и намерения и търсения смисъл в живота и съзнателно търсената дереализация. Представите за себе си са групирани на базата на свободно генерирани от изследваните лица думи и изрази. Използвани са скали за оценка на смисъла в живота и степента на съзнателно търсена дереализация като специфична копинг стратегия. Резултатите за 190 изследвани лица (на възраст 12-50 години) разкриват, че хората по-лесно описват начина, по който виждат своя Реален Аз в сравнение с определенията за своя идеал или стандарта, който смятат, че трябва да покрият. В описанието на Реалния Аз водещо място заемат описанията, които хората дават за себе си във връзка с другите (загрижен, мил), докато за Идеалния и Очаквания Аз водещата категория описания са себеутвърждаващи (решителен, амбициозен). Между Идеалния и Очаквания Аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Наличието на смисъл е по-високо при използваните себеутвърдителни описания и насочените към другите в сравнение с личните негативни самоопределения. Търсенето на смисъл се определя в по-висока степен от ориентацията към социалните интеракции и личните самоопределения по отношение на взаимоотношенията с другите, отколкото от насочеността към себеутвърждаване. Почти половината от изследваните лица посочват, че са намерили смисъл в живота и съответно са пасивни по отношение на търсенето на такъв, следвани от тези, които не са намерили и не търсят смисъл в живота; тези, които са намерили смисъл, но продължават да търсят такъв; и тези, които нямат, но активно търсят смисъл. По-високо търсене на бягство от реалността се наблюдава при лицата с ниска степен на намерен смисъл в живота и ниска активност в търсенето на смисъл. Липсата на смисъл и високата активност в търсенето също кара хората по-често да се откъсват умишлено от реалността в сравнение с тези, които са намерили смисъл. Липсата на смисъл е фактор, който провокира хората да търсят подобен тип бягство. Психическата дереализация е най-силно изразена при лицата,

които нямат смисъл и не са активни в търсенето на смисъл.

Теорията на социалните норми подчертава дизайна на това изследване. Авторите считат, че времето, прекарано в социални мрежи (в конкретния случай като социална норма в съвременната действителност) предполага, че хората ще бъдат склонни да преувеличават времето, изразходвано за социални мрежи и ефекта на постовете върху техните приятели в сравнение със самооценката на своето индивидуално поведение. Резултатите показват, че оценките на хората са в известна степен съгласувани, но подкрепят предположенията ни. Респондентите заявяват, че техните приятели прекарват повече време в Мрежата от една страна, а от друга, че техните приятели са по-малко критични към публикациите в Интернет в сравнение с тях. Очертаната тенденция потвърждава, че теорията на социалните норми може да бъде разширена по отношение на по-широк кръг рискови и проблемни поведения и възрастови групи, включително в неразривно свързаната виртуална реалност, която се подчинява на същите психически принципи, които определят реалната.

Социалните мрежи осигуряват безгранични алтернативни начини за изграждане на идентичност, като правят онлайн потребителите все по-активни. Независимо от личните черти, хората постепенно свикват да общуват, забравяйки основната мотивация. Те осигуряват среда за безкрайни възможности за преследване на личен смисъл на живота. Резултатите разкриват, че колкото по-малко е присъствието на смисъла в живота, толкова по-предпочитана е съзнателно търсената нова достъпна копинг стратегия на потъването в социалните мрежи като начин за загуба на връзка с реалността и самооценката, попадаща под влиянието на съдържанието, публикувано в социалната медии. Хората, които нямат смисъл, компенсират това с активно търсене на смисъл. Очертаната тенденция е по-честият и продължителен престой социална мрежа да е свързан с по-висока изразеност в търсенето на смисъл. Това подкрепя допускането, че мрежата може да се разглежда като нова форма на адаптация към реалността, изпълнена със стрес и високи изисквания към личната идентичност и конкурентоспособност и дава основа за по-нататъшни изследвания.

I.1. Концептуализиране на възприеманите изисквания в контекста на етичните ценности и норми

Образът за себе си е многоаспектен и включва реалната и идеалната представа за себе си, както и очакванията на средата и значимите други. По този начин се отразява процесът на изграждане на идентичността, задвижвана от вътрешни търсения и надличностни очаквания, които се интегрират или противопоставят. Своеобразната ориентация и включеност на личността преминава през опитите за балансиране между знанието за себе си, външните изисквания и

представата, очертаваща допускания синхрон между себе си и социалното. Това включване, протекло успешно или не, дава живот на надперсоналното. Получили своето отражение в субекта, социалните очаквания придобиват нови прояви в действителността. Те трудно могат да се определят като обективна действителност, защото представляват такава само за субекта. Формулирането на отделните „собствени светове— обаче създава движение в интерсубективните преживявания. Движението от своя страна може да се илюстрира с епитета „лавинообразност—. Динамиката, многолюдието, разминаването в поколенията и постоянната промяна, настъпваща от дихотомията между раждането и смъртта от една страна и социалната памет от друга, оставят отпечатъците на надперсоналното. При всички обстоятелства, посочената динамика в контекста на интер- и интрасубективните преживявания е по-интензивна от самата измяна на надперсоналните „критерии—, които определят и категоризират личността. Бъргър определя първото като факта, „че всяка социална ситуация, в която се намираме, не само е дефинирана от нашите съвременници, но е и предопределена от нашите предшественици. Тъй като човек не може да разговаря с прадедите си, техните не добре премислени конструкции са като правило по-трудно отстраними от изградените в наши дни. Този факт е точно уловен в афоризма, че мъртвите са помогъщи от живите...— (Йонкова, 2008). Това може да бъде интерпретирано като персистиращата памет, залегнала в изградените ценности, морал и норми. Отделянето на индивида от същите, независимо от неговата воля, е възможно да води до проявления на равенството и неравенството. Не всички неравенства обаче, следват от естествени различия, защото има и такива, които следват от бинарната логика и йерархиите, установявани по силата на желанието да има център, да има един преди да има двама, да има единично преди двойно. Сред най-популярните практики за толериране днес е егалитаристкото утвърждаване на всеобщото равенство, на законовата равнопоставеност като компенсация на естествените различия и свързаните с тях фактически неравенства (Минева, 2013).

Въпреки институционалните опити за параметриране на надперсоналното, динамиката на комуникациите и информацията навярно е довела до това в съвременното общество да се изпитва ужас от „еднаквостта—. Фрагментарното, локалното, автентичното, се предпочитат в посока на субективизацията и релативизацията на традиционната символика като алтернатива на едновременно глобализация и глобализационен модерен стремеж към универсализъм чрез унификация и стандартизация. Философски размисъл върху етоса на съвременната моралност, белязан от напрежението между глобално мислене, на което ни обрича епохата и локално действие, на което единствено сме способни заради своята смъртност и преходност (Минева, 2016).

Същевременно, със стремежа и натиска към „индивидуалност— обаче стават

все по-силни и възприеманите модели за „атрактивност—, които въпреки стремежа към уникалност, имат противоположно изражение – тласкат, особено по-младите, към следване на външните принципи и критерии за успешност. Парадоксът е в търсенето на уникалното в универсални рамки на поведение и себеизразяване. Косата е синя или зелена, татуировката е на цвете или слон, но рамката е една – да бъде крещящо-предизвикателна. Това можем да разглеждаме като засилена форма на бързо търсене на себеутвърждаване за сметка на намаляване на вътрешната креативност за постигането му.

Изследванията сочат, че характерът и съдържанието на предпочитаните от българските граждани ценности очертават нагласи, типични за традиционния тип културна система. Открит е един категорично очертан набор от предпочитания, на челно място сред които е материалната осигуреност, следвана от здравето и семейството. Съвременното общество обаче, както и посочената динамика, създават условия базисните ценности да бъдат изместени. На тяхно място се появяват инструментални ценности. В развитите общества тези инструментални ценности получават негативни морални оценки. Йерархията на инструменталните ценности търпи промени с времето. От труда например, водещ до удовлетворяване на базисните потребности, напред се установяват парите, които съвсем категорично заемат централно място. Субективното мислене преминава в категориите „тук— и „сега—, което е повлияно и от постмодернисткото фаворизиране на настоящето, и от характеристиките на макросредата (Мантарова, 2015). За младежите изследванията показват, че ценностните приоритети се определят от себенасочеността и хедонизма, следвани от постиженията, сигурността и добро-желателността. Ценностите на българските юноши зависят в по-голяма степен от обществено-ролевите очаквания, свързани с възрастта и половата принадлежност, отколкото от ситуативно-възпитателните обстоятелства (Байчинска и кол., 2009).

Разгледаното по-горе дава основания етическото и надперсоналното да бъде поставено в контекста на субективната представа за себе си. С други думи, да се проследят три компонента:

- рефлексите на социалното, изискваното от страна на обществото под формата на Очакван аз;
- субективната представата за Реален и Идеален аз;
- възникващите конфликти между трите компонента.
- Търсените компоненти представляват и цели на настоящото изследване.

I.2. Концепции за Аз-а

Съществуват множество концепции за *Аз-а* и *съгласуваността на Аз-а*, чийто акцент е в динамиката на изграждането на образа за себе си. Общият момент в тях е, че представите за себе си се концептуализират не като статични конструкции, а от гледна точка на съгласуваността или разминаванията в тях. Класическите теории разглеждат Аз-а в две дименсии: Реален и Идеален Аз (James, 1890). В хуманистичната перспектива Аз-ът обхваща *представата за себе си, Идеален Аз и себеуважение*. Предпоставката за разгръщането на стремежа към себеактуализация е съгласуваността на *образа за себе си*, който да се доближава до *Идеалния Аз* (Rogers, 1961). Психоаналитичните теории акцентират върху факта, че несъгласуваността на представите за себе си води до невротични проявления в контраст със здравословната представа за себе си (Freud, 1957; Horney, 1950; Reich, 1954). В теорията за несъответствията (разгледана по-подробно в следващия параграф) се разграничават *Реален Аз* (как се възприема човек), *Идеален Аз* (какъв би искал да бъде човек) и *Желан аз* (представите на човек за това какъв очакват да бъде). Несъответствията между различните аспекти на Аз-а се отразяват на емоционалното благополучие и изживяваното щастие, социална интеграция, самооценка и удовлетвореност от живота (Higgins et al., 1985; Higgins, 1987). Допълнителен фокус е внесен с включването на негативния път на изграждане на Аз- образа – според тази концепция ключовият мотиватор в развитието е стремежът към противоположността на нежелания Аз – това, *което не съм и Лошият Аз*. Хората се стремят да не бъдат такива, каквито не трябва да бъдат, а не се водят от това какви искат да бъдат или с други думи, доминира негативният избор - *тиранията на Трябва и Не трябва* е в основата на Идеалния Аз (Ogilvie, 1987). Негативното изграждане на образа за себе си се подкрепя и от концепцията за *Плашещият Аз (feared self)* – страхът от възможността човек да се превърне в това, което не би желал да бъде (Carver et al., 1999).

I.3. Теория на несъответствията в Аз-а

Теорията за несъответствията на Аз-а описва липсата на съгласуваност между представата на индивидите за това какви са, какви искат да бъдат и какви смятат, че другите очакват от тях да бъдат. Така се разграничават три вида представи, които човек поддържа за себе си: какъв съм Аз (Реален Аз); какъв бих искал да бъда (Идеален Аз) и какъв трябва да бъда според очакванията на другите (Очакван Аз). Несъответствията могат да възникват между всеки от тези три вида представи, което поражда различни по интензивност и продължителност афекти (Higgins, 1989). Най-общо, при несъответствие между Реален и Идеален Аз про-

вокираните емоции са разочарование и неудовлетвореност от себе си, а при несъответствие между Реален Аз и Очакван Аз се преживяват срам и объркване, защото хората не са удовлетворили очакванията на другите. Несъответствие възниква когато има разминаване между оценката за себе си и Реалния Аз и Идеалния Аз – ориентация, която в известна степен е локализирана в бъдещето и представата какъв иска да бъде човек. Високата степен на несъответствие води до изживяване на негативни емоции като неудовлетвореност, разочарование, тъга. Според данни от изследвания това е свързано като цяло и с по-ниска самооценка (Moretti & Higgins, 1990).

Описани са различни възможни несъответствия и свързаните с тях емоции, както и значението на степента на несъответствие от периода на изживяване. Сред многото резултати се изтъква, че по-силното разминаване между това, което човек мисли, че е и това, което мисли, че трябва да бъде, е свързано с по-висока склонност към отлагане на изпълнението на задачите (Ferrari et al., 2007). Възможно обяснение има във връзка с преживявания и търсения смисъл. Когато човек не влага личен смисъл в задачите, които трябва да изпълнява, те са част от Очаквания Аз. Разминаването между Реалния и Очаквания Аз поставя индивида под натиск и създава негативен емоционален тон. Възможен начин за справяне е избягване на поведението, налагано от Очаквания Аз, като се отлага изпълнението на свързаните с това задачи. Алтернативният подход към това несъответствие е да бъде извършвана дейност, в която индивидът не влага личен смисъл, което е свързано с усилия, а при успешно изпълнение би донесло облекчение, но не и удовлетвореност. Тогава също може да бъде предпочетена стратегията на отлагане на изпълнението на задачите. В този смисъл системното отлагане представлява функция на смисловия дефицит в дейността на индивида, т.е. липсата на смисъл в действията, задачите и целите води до вътрешно отдръпване от тях, което намира израз в многократното отлагане на изпълнението им.

1.4. Жизнен смисъл и търсене на смисъл. Жизнен смисъл в инверсия

Сурово определение за понятието инвертиран смисъл е осмислянето на живота посредством обект и/или субект, който е външен, но е включен в симбиоза с осмислящия, за да бъде удовлетворена неговата собствена потребност. Личността на осмислящия е инвестирана в нещо външно, с което той съществува. Развитието на този инвертиран смисъл е възможно да измести субекта от собствената му личност, което от своя страна да потисне уменията за приемането и преработката на действителността през субективното. Базисно последствие, което може да започне, е процес на обезличностяване и ненамиране на собствен смисъл, което отдалечава човека от личността му и го насочва навън. Логично от това следва и неумението за собствена екзистенция, когато „смисълът— (когато е су-

бект), посредством своята воля, остави осмислящия. Преживяването вероятно е подобно на преживяването на екзистенциална криза, свързана с отдавна спрялото живеење в името на себе си и живеењето в името на Другия. С няколко думи, смисълът в инверсия се разглежда като обрнат смисъл от гледна точка на това, че той е позициониран не в собствената, а в Друга личност – различна и нужна сама на себе си.

За настоящата работа последствията от този акт могат да бъдат отбелязани като увреждащи комуникацията в диадата от гледна точка на „изключването— на собствената личност и „включването— ѝ в другата. Това от своя страна е възможно да доведе до дефицити в трансакциите предвид това, че (например, в случая на диадата родител-дете „живеењето— на родител е спряло тогава, когато е започнало „живеењето— на детето). Оттук насетне, всеки един миг по оста на времето отдалечава единия от другия, ограничавайки едновременно с това и условията за комуникация на един език, в един контекст. Очакванията от страна на единия стават все по-неясни и остарели за другия, а развитието му в контекста на съвременото го поставя в по-голяма степен на контекста на разочарованието (Манолов и Стоянов, 2018).

За функцията на инвертирания смисъл когато се говори за потребността на майката да живее посредством детето говори и Роло Мей. Описанието, което той дава от гледна точка развитието на детето, е следното: „Бebesото става биологично обособен индивид когато пъпната му връв бъде прерязана в мига на раждането, но ако психологическата му пъпна връв не се пререже своевременно, то си остава като прощъпулче, вързано за оградата в двора на родителите си. То не може да се отдалечи повече, отколкото въженцето му позволява. Развитието на този човек се възпира и отказът му от свобода за израстване се обръща срещу самия него, израждайки се в негодувание и гняв. Това са онези хора, които, макар и на пръв поглед да се справят приблизително добре, когато са в обсега на въжето, с което са завързани, изключително се разстройват, щом се сблъскат с брака, тръгнат на работа, или, в края на краищата, се изправят пред смъртта..... Истинската любов обогатява човека и никога не изключва обичането на други хора: само ако си вързан за майка си, това може да ти попречи да обичаш жена си. В наши дни тенденцията да оставаш обвързан е особено силна, понеже, когато едно общество е подкопано из основи и вече не се държи като „майка— към хората и не предлага на човека поне минимална подкрепа, той е склонен да се вкопчава още по-силно към физическата майка от детството си— (Мей, 2014, с. 117).

Смисълът представлява важна част от евидемонистичното психично благополучие в потвърждение като цяло на вътрешната мотивация. Живеењето на смислен и целенасочен живот е един от централните фактори, свързани с психичното благополучие (Ryff & Singer, 1998). В много изследвания е потвърдена

връзката между *смисъла в живота* и психичното благополучие (Urry et al., 2004; Mascaro & Rosen, 2005; Reker, 2005; Steger & Frazier, 2005; King et al., 2006; Steger et al., 2006). Обратно, липсата на смисъл в живота се свързва с редица отрицателни последици (Mascaro & Rosen 2005, 2006).

Търсенето на смисъл има положителна корелация с психичното благополучие, докато други изследователи акцентират върху обратната връзка на дисфункция – само хора, които са фрустрирани, проявяват активност в търсенето на смисъл (Baumeister, 1991; Klinger, 1998). Наскоро утвърдената позиция е, че търсенето на смисъл може да се разглежда както положително – като себеутвърждаване, така и като дефицитарна мотивация (Reker, 2000). Първият модел на тази връзка постановява, че смисълът в живота е силно желано психологично качество; докато хората живеят живот с малко смисъл или когато са изгубили смисъл, те започват да го търсят. Предиктираната обратна връзка е потвърдена емпирично (Steger et al., 2006). Като цяло хората, които имат психични сили (напр. автономност), е по-вероятно да имат намерен смисъл. Вторият модел постановява, че самото търсене на смисъл води до преживяването на повече смисъл (Frankl, 1969, 2006). Така търсенето на смисъл е положително свързано с наличието на смисъл. Според трета група автори търсенето на смисъл представлява здравословната тенденция на търсене на себеразвитие и нездравословната тенденция, задвижвана от дефицитни потребности (Reker, 2000). Обикновено здравословното търсене се описва като залегнало в човешките аспирации и инсайти, които произтичат от ангажиране с житейските предизвикателства (Maddi, 1970). Противоположно, дефицитното търсене обикновено се проявява при хора, които не са способни да се ангажират и да разрешат негативните моменти или да се справят с предизвикателствата (Klinger, 1998). Емпиричните данни свидетелстват, че хората, които нямат смисъл, го търсят; *търсенето на смисъл* обаче не води директно до намирането на смисъл (Steger et al., 2008). Посоката е обратна – ниското наличие на смисъл води до по-висока активност в търсенето на смисъл (Steger et al., 2006).

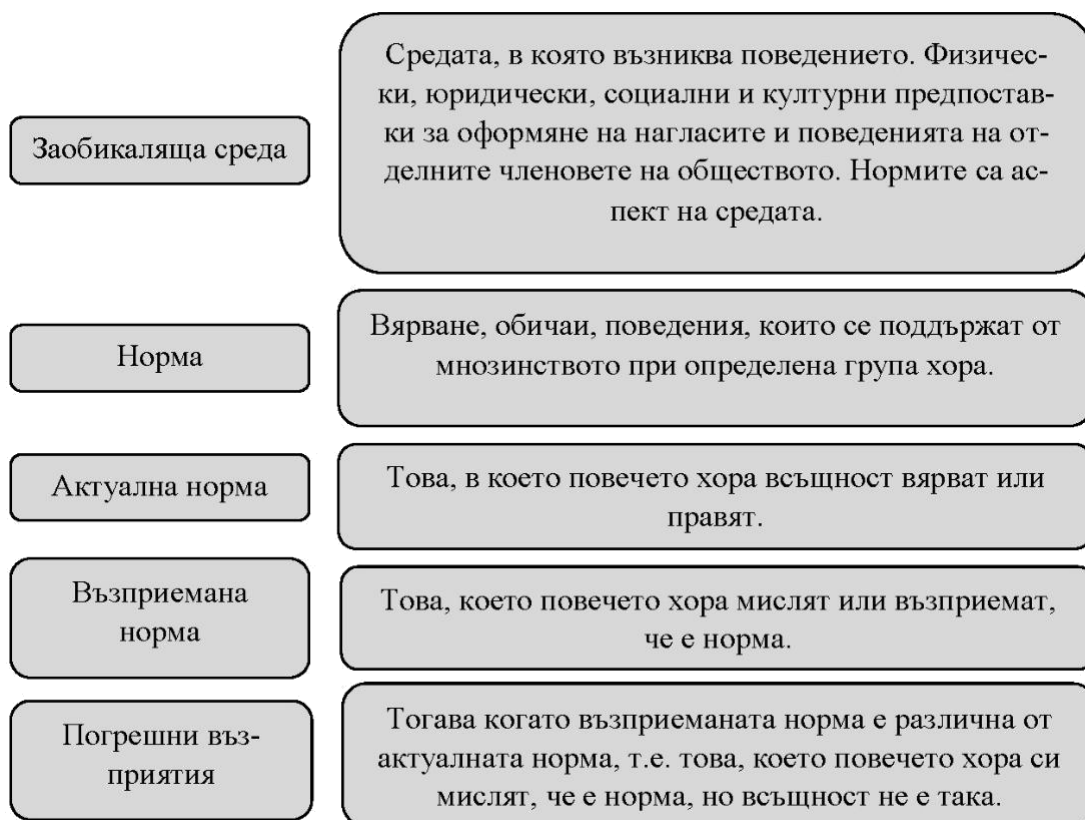
Накратко, единият от моделите предполага, че търсенето на смисъл в живота е желано психично състояние когато хората не възприемат живота си като осмислен или смятат, че са изгубили смисъла, което детерминира съзнателно търсене на цел и смисъл (Steger et al., 2006). Според другия модел търсенето на смисъл осигурява повече смисъл и преживяване на смисъла (Maddi, 1970; Ryff, 1989), но липсата на смисъл провокира негативни емоции (Mascaro & Rosen, 2005; 2006). Търсенето на смисъл се основава на различни мотиви при различните хора (Steger et al., 2008). Ние приемаме тази позиция като по-рационална, защото индивидуалните ситуации и субективното им възприемане са различни.

I.5. Теория за социалните норми

Атитюдите са едно от условията за реализирането на пълноценно общуване, с които комуникаторът подхожда към създаването и/или участието в даден тип транзакция. Особеност на това условие е, че то е факт преди началото на комуникацията, но е възможно да поддържа процеса в цялото му продължение. Предвид съществуването на атитюда преди началото (инициирано или наложено) на по-голямата част от взаимодействията, е налице възможността съответното действие да не възникне изобщо. Липсата на целенасочено търсене или инициране на комуникация със съответни лица, принадлежащи към дадени групи или притежаващи характеристики, които подбуждат предразсъдъци при условие на общество е възможно да се тълкува като фактор, обуславящ и възможна социална изолация. „Атитюдите се формират по различни начини по перцепцията на различни източници /информационни, медийни, общуване и т.н. на базата на перцепцията— (Манолов, 2016, р. 218).

„Нормата е стандарт, споделен модел. По презумпция тя е еднакво задължителна за всички и създава усещането за равнопоставеност, а с това и чувството за ние— (Джонев, 1996, с. 121). В теорията на Фестингър когато индивидът няма обективен критерий за оценка валидността на своите вярвания, той прибягва към социалното сравняване. За да мултиплицира своята перцепция, запазвайки в същото време една и съща гледна точка с другите наблюдатели, той избира да се сравнява по-скоро с подобните на себе си, отколкото с различните. Стремежът към коректност, която се изразява в съгласуваност с другите, кара индивида в случай на различие да се промени или да предприеме стъпка за промяна на другите (Джонев, 1996). Широкото разпространение на възгледите за поведенческите норми са един от най-сериозните предиктори на бъдещо „качествено— поведение защото каквото хората възприемат за най-типично /или нормално/ е това, което са склонни да очакват и интегрират в собственото си поведение (Linkenbach, 2001).

Теорията за социалните норми осигурява модел за разбиране на човешкото поведение, позволяващ ни да осигурим по-добра превенция по отношение на рисковите и опасните действия фиг. 1. Посочва се, че нашето поведение често се повлиява от погрешни възприятия за това как другите членове на нашата група мислят и действат. Терминът *погрешни възприятия* се използва, за да опише празнината между актуалните атитюди или поведение при един субект и онова, което той счита за атитюд или очаквано поведение от страна на другия/другите. Погрешните възприятия възникват когато е налице подценяване или надценяване на преобладаващите атитюди и/или поведение в заобикалящата среда и обществото (Berkowitz, 2004).

Фигура 1: Модел за формиране на социалната норма

Както е посочено, терминът „погрешни възприятия— е използван за описание на празнотата между актуалните нагласи и онова, което хората считат за истина по отношение на другите. По този начин погрешните възприятия възникват когато е налице подценяване или надценяване на преобладаващите нагласи или поведения на групата или обществото. Някои от основните типове погрешни възприятия са:

- плуралистично невежество – възниква когато голямата част от хората вярват, че повечето от останалите мислят или се държат по различен начин от тях самите, а в действителност това не е така;
- фалшив консенсус – погрешно схващане, че другите функционират по сходен начин, когато в действителност това не е така;
- фалшива уникалност – феномен, който възниква при лица, които са малцинство и приемат, че разликата в поведението им спрямо мнозинството е по-голяма, отколкото в действителност е (Berkowitz, 2004).

Теорията за социалните норми ни поставя в дълбочината на ситуациите, в които хората възприемат погрешно нагласите и/или поведението на своето обкръжение (в тесен и широк контекст) като различни от своите, деформирайки действителността. Този феномен е определен като *плуралистично игнориране* (Miller & McFarland, 1991), (Toch & Klofas, 1984). Погрешните възприятия са във

връзка както с рисковото и проблемно поведение, което най-често се свърхнадценява, така и със здравословното и защитно поведение, които в най-голяма степен се подценяват. Последствие от плуралистичното игнориране е промяната в поведението на индивидите в посока на свърхнадценяване.

Описанието на социалните норми е разработено първоначално на базата на проведен анализ на моделите на консумация на алкохол сред студенти (Perkins & Berkowitz, 1986). Резултатите разкриват, че повечето студенти в колеж надценяват степента на консумация на алкохол от своите връстници (т.е. наблюдава се плуралистично игнориране на употребата на алкохол). Тази свръхоценка води до това студентите с умерена или ниска употреба на алкохол да увеличат употребата на алкохол, както и до стимулиране на неконсумиращите алкохол да започнат да консумират. Тези, които пък прекаляват с употребата на алкохол, още по-силно подкрепят подобно изкривяване в представата и я използват, за да оправдаят собствения си модел на консумация. В последния случай става въпрос за *фалшив консенсус* (т.е. погрешно приемане, че другите имат същото поведение и споделят същите нагласи, което не е така реално). Степента, в която консумацията на алкохол се възприема погрешно, има силна корелация с прекомерната консумация на алкохол, което е потвърдено в множество изследвания. Подобни модели се наблюдават и за пушенето.

Твърденията са в контекста на това, че *теорията за социалните норми приема корекцията на човешкото поведение посредством промяната на погрешните възприятия, разкривайки реалната норма, която е и по-здравословна*. Тук могат да бъдат потърсени и допирни точки със символния интеракционизъм. Възможно е изместването на центъра от социологичната теория и поставянето му в социално-психологическата. По-конкретно в условията на комуникативния процес. Там, където е разположен „обобщения друг“ — и там, където личността е в условията на колективното действие, социалните действия се опосредстват от символи (в нашия случай посланията за реалната норма). Те от своя страна се явяват и взаимодействието на канала и шума — целящи редуциране на шума в естествения му ход към реципиента — като индивид или като група.

Теорията за социалните норми приема, че интервенциите, насочени към коригиране на погрешните възприятия посредством разкриване на реалната, по-здравословна норма, има положителен ефект в повечето случаи, като кара хората или да намалят ангажираността си с потенциално проблемни поведения, или ги стимулира да се ангажират със защитни, здравословни поведения. Въвеждането на когнитивен дисонанс може да катализира процеса на промяна когато информацията за действителната норма бъде представена по достоверен и адекватен начин.

Интервенциите в теорията за социалните норми се фокусират върху влия-

нието на връстниците, което определят като значително по-силно от генетичната предразположеност, личностните черти, влиянието на семейството, културната среда и други влияния (Berkowitz & Perkins, 1986; Perkins, 2002). В литературата е проследено влиянието на връстниците и нормативните убеждения за здравословните поведения сред младежите. Влиянието на връстниците се основава на това, което мислим, че другите споделят и вършат (*възприемана норма*), а не на техните реални убеждения и поведение (*действителна норма*). Именно разминаването между „възприеманото“ и „реалното“ представлява погрешната представа, която на свой ред определя нашите нагласи и поведение. Представянето на правилна информация за нормите, споделяни от групата връстници по достоверен и надежден начин, намалява възприеманото усещане за натиск от групата, увеличавайки същевременно вероятността хората да проявят преди това съществуващите си нагласи и убеждения, които са по-здравословни. По този начин осигуряването на нормативна обратна връзка с цел коригиране на погрешното възприемане на нормите, е основен елемент от подхода на социалните норми. Самият термин „погрешно възприемане“ се използва за описване на разминаването между действителните нагласи или поведение и това, което хората смятат, че е истина за нагласите и поведението на другите.

Начинът, по който сходните на индивида други влияят, се позовава върху това, което мислим, че те споделят и вършат (*възприемана норма*). Реалността (*действителната норма*) остава на втори план, тъй като тя е презумптивно изключена от декларираното поведение, онова, на което е обърнато внимание, онова, което е видно и за което се говори. Кухините между реалната и възприеманата норма се наричат погрешни възприятия. Те формулират индивидуалното поведение дотолкова, доколкото в комуникативния процес следва да се приеме като част от канала на комуникация. Когнитивният аспект може да бъде приет като част от шума. От друга страна, след като е търсено именно поведението, а не езиковото съдържание на същото, в настоящата работа разглеждаме теорията като стратегия, интеракция, доколкото тя касае възприятията, формулиращи нагласите и активността в условията на комуникация. Допуска се наличието на правилна информация за нормативното, което е споделяно от значимата група. Правилната информация, която да е представена достоверно, намалява възприеманото усещане за натиск, увеличавайки същевременно вероятността здравословното поведение, което е и действителна предварителна нагласа на индивида, да се прояви.

В теорията си за социалното сравнение Леон Фестингер е представил особеностите на социалното сравнение. Посочено е, че е налице разлика между мненията и способностите, но те имат и близка функционална връзка. Те работят заедно тогава, когато предизвикват човешкото поведение. Когниците на субек-

та (мнение и вярвания), свързани със ситуацията, в която се намира и неговата оценка върху онова, което може да направи, си взаимодействат, формирайки поведение. Доколкото не са налице обективни, несоциални средства, хората оценяват своите мнения и способности чрез сравняване с мненията и способностите на другите. Собствените оценки за мненията и способностите са стабилни когато сравнението с другите се оценявани като близко до поддържането мнение/оценка. Обратно, когато мнението или способностите на групата са различни от индивидуалните, то са налице предпоставки ако не за абсолютен отказ от собственото мнение, то за задаване на въпроси по отношение на същите. Наличието на различия в мненията и способностите в групата ще доведат до действие от страна на част от членовете ѝ за редуциране на различията. Прекратяването на сравнението с други е придружено от враждебност или отклонение, доколкото продължаващото сравнение с тези лица предполага неприятни последици. Ако другите се различават в голяма степен от мнението или способностите на субекта, същите се възприемат като Различни от него на базата на атрибуции, тясно свързани с различието. Намалява се тенденцията същите да бъдат обект, с който субектът да се сравнява. Когато са налице повече от едно мнения или способности в групата, сравнението протича по различен начин. Тези, които се приближават до „модата— за групата, ще са с по-голяма възможност да променят мненията и способностите на другите в сравнение с това доколко на тях е възможно да се повлияе (Festinger, 1954).

В този смисъл, другостта е възможно да съществува в по-голяма степен опосредствана от символите и персонално определените ѝ значения в контекста и границите на субекта. Интеракционизмът дава отговори, които са от една страна търсени когато говорим за субективност. Невъзможно е да се отрече обобщеният човек като надперсонален феномен, който предопределя както някои вътрешни конфликти, така и общи такива. Въпреки това обаче се твърди, че субектът представлява пропорционалното съществуване на двете – индивидът като индивид и индивидът, социално детерминиран като преживяване. В голяма степен е невъзможно разглеждане на отделния субект само в единия или само в другия контекст. Ето защо тук е разгледана нуждата от стесняването на групата или персонализирането на субекта като такъв с цел даването на интерактивни модели, които да доведат до преживяване. Преживяване, което не е изцяло требвано от предварително въведена норма. По-скоро преживяване, което да доведе субекта до съпреживяване на другостта, в този смисъл намиране на собствената му воля, комфорт и спокойствие за приемане и конвенционално участие в комуникативния процес като част от участниците, а не като нормативно и „автоматично— поведение, целящо приемане, но не и водещо до преживяване на комфорт.

Изборът на съответния подход е воден в най-голяма степен от възможността в резултатите да бъдат наблюдавани действителните разлики във възприятията между индивидите, предпоставка за възникването на погрешно възприятие, което е регулативно по отношение на поведението. Изследването на виртуалния аз преминава през възприятието за себе си в условията на другостта, респективно погледът върху начина, по който се възприемат собственият и чуждият аз. В последната глава е представен и практико-приложния елемент на предлагания подход.

1.6. Виртуална реалност

Индивидът конструира сам своята лична реалност и прави изборите си в зависимост от непосредствената среда и широкия контекст, които отправят определени очаквания към него. Всеки има свободата лично да определи, разшири или стесни границите на възможните избори и самоопределения. В този смисъл можем да кажем, че освен съзнателното търсене, мотивите за изграждането на идентичността, които остават несъзнавани, също водят човек към промяна и търсене на себе си. Мрежата осигурява възможност за експериментиране и правене на избори във всяка жизнена сфера, която представлява компонент на идентичността (професия, идеология, политика, религия, полова роля, интимни връзки, забавления, приятелства). В нея съзнаваните и неосъзнаваните импулси намират място за експериментиране и търсене на себе си, като знанието се генерира и споделя в контекста на междуличностните връзки. Изгражданата виртуалната идентичност може да се приеме като тясно свързана с потребността на индивида да се възползва от новите възможности в отговор на новите потребности в хода на адаптиране към средата. Това може да има и положителен, и отрицателен ефект.

Можем ли да говорим за виртуална или алтернативна идентичност като съставена от множество идентификации? Мрежата осигурява възможност за изграждане на *алтернативна идентичност* поради два важни фактора: осигурена анонимност и нови, алтернативни възможности за активност. Активността, за разлика от експериментирането на ниво идентичност означава не само експериментиране и изпробване, но и търсене и осмисляне на различните възможности за избор. Именно това отличава активността в живота и експериментирането от алтернативната активност и експериментиране в Интернет пространството. Доколкото индивидът има субективно усещане за активност в Интернет пространството поради възможността анонимно да изрази позицията си и да —избере|| как да се самопредстави, това е алтернатива на реалната активност в живота и се явява заместител, ако остане единствено там. В този случай можем да говорим за компенсаторна виртуална идентичност. В болшинството случаи обаче, виртуал-

ната идентичност може да бъде положително допълнение и неразривен компонент от психосоциалната идентичност, която използва и неограничените ресурси на кибер пространството за изграждането и самоподдържането си. *С други думи, виртуалната среда може да се концептуализира от една страна като компенсаторна, но от друга като поле за изграждане на общата идентичност.*

Виртуалната себепрезентация може да отразява желаниа, неудовлетворени в реалния живот и да бъде пряко следствие от реалната идентичност, избори и получена обратна връзка. В този случаи виртуалната себепрезентация може да бъде осъществяване на мечти, неосъществими в реалността, мечти за сила и могъщество или за принадлежност и разбиране. Във виртуалната комуникация става възможно изразяване на скрити в реалността тенденции, изказване на възгледи, които е невъзможно да се изкажат в реалността дори и пред близки хора, удовлетворяване на забранени в реалността сексуални подбуди, желание за контрол над другите, манипулативни тенденции. Удовлетворявайки потребността си от признание и сила, хората създават такава виртуална себепрезентация, която съответства на техния идеален Аз и замества лошия реален Аз (Suler, 1996, 2002, 2004).

В такъв случай можем да осмислим виртуалната идентичност като осигуряваща пространство за положителни промени с уговорката, разбира се, ако това се пренесе в офлайн сферата. Успешното съчетаване на реалния и виртуалния живот носи ползи, докато изместването и доминирането на виртуалното лимитира развитието. Сложността идва и от факта, че това не е количествено определима, а вътрешно психична характеристика.

Интернет комуникацията има няколко характеристики, които стимулират експериментирането с идентичността. На първо място това е дистанцираността, която може да освободи потребителите в стремежа да подчертаят, променят или скрият някои елементи от физическия си Аз. Второ, Интернет комуникацията е анонимна, особено в началото, което стимулира акцентирането върху конкретни аспекти от Аз-а (McKenna & Bargh, 2000). И накрая, Интернет общуването в социалните мрежи е свързано с по-малко ангажименти, което улеснява процеса на експериментиране (Turkle, 1995).

Можем ли да твърдим, че съществува алтернативна, т.нар. виртуална идентичност? До каква степен тя съответства, различава се или е компонент на реалната идентичност? Може ли идентичността да се сведе до идентифицирането, себепредставянето, експериментирането и активността на Интернет потребителите? И тъй като идентичността се изгражда, поддържа и променя в хода на целия жизнен цикъл – какво е мястото на Интернет средата в този процес? Какво може да провокира хората в зряла възраст да търсят алтернативна идентичност и алтернативни форми на активност, за да се адаптират към промените във вът-

решния им свят и в заобикалящата действителност? (Бакрачева и Бакалова, 2010). Ние приемаме виртуалната идентичност за компонент от общата психосоциална идентичност, съставена от множество виртуални себепрезентации. Тази виртуална идентичност подкрепя цялостната себепределеност и ѝ придава допълнителна насоченост във виртуалния свят, което допълва и разширява, а не е компенсаторна или алтернативна идентичност с изключение на случаите „извън нормата—“. Виртуалната идентичност изпълнява всички функции на идентичност-та - осигурява възможност за експериментиране, избори и намиране на отговор на въпроса „Кой съм аз?—“, осигурява чувство за съвместимост между изборите, целите и ценностите; възможност за планиране и свързаното с това усещане за последователност и себетъждественост; чувство за личен контрол, последователност в поведението и улеснява гъвкавостта и адаптивността към промените във вътрешния и външния свят. Следователно, виртуалната идентичност като компонент на психосоциалната идентичност отразява процес на търсене, потвърждаване на старите или намиране на нови избори, алтернативно на реалното или компенсаторно самоопределяне, както и активността на потребителите в различните жизнени сфери.

Въпреки личностовите особености, с времето хората започват просто да общуват, без да се замислят за мотивите и без те да имат толкова водещо значение (Lewis & Fabos, 2005). В лонгитюдно проучване се установява, че по-дългото време на ползване на Интернет е свързано с по-високи нива на депресивност и изживявана самотност (Kraut et al., 1998). В следващо проучване със същата извадка обаче се установява, че тази връзка изчезва и че даже екстравертите, които ежедневно ползват Интернет, имат по-високи нива на субективно психично благополучие (Kraut et al., 2002). Други намират отрицателна връзка между ежедневното ползване на Интернет и психичното благополучие (Weiser, 2001) или не установяват никаква връзка (Gross et al. 2002; Sanders et al., 2000; Wastlund et al., 2001). Ние поддържаме възгледа, че ползването на Интернет в различните форми не се отразява по еднакъв начин на потребителите. Нещо повече, ние смятаме, че еднакъв вид употреба може да се детерминира от много различни мотиви.

В заключение, ранните изследвания поддържат хипотезата за увеличаване на самотата и влошаване на личните връзки вследствие на употребата на Интернет (Kraut et al., 1998), което води до създаване и поддържане на изкуствени взаимоотношения и влошава връзките в реалния контекст. С навлизането на Интернет масово тази хипотеза е отхвърлена (Valkenburg & Peter, 2007). Сега се издига хипотезата за стимулирането – комуникацията стимулира установяването на връзки с непознати и подобрява качеството на връзките с познатите. Експериментирането с идентичността и стратегиите за себепредставяне са от централно значение в юношеството, когато идентичността не е стабилно изградена

(Brionthaupt & Lipka, 2002).

През последните години Second Life провлича огромен брой потребители. Общият брой е нараснал от 1 през 2001 година до 2,2 милиона през 2006 и 5,5 милиона през 2007 г. През август 2007 г. вече има 8,3 милиона жителя, L\$ могат да се обменят и в реалния свят, като през 2009 г. 2670 L\$ се равняват на един долар (Shelton, 2010). Проведени са и няколко научни изследвания за проследяване на консумацията във виртуалния свят, но най-фрапиращи са изследванията, насочени към консултирането на компании за начина на успешно рекламиране на продуктите им в Second Life. Това само по себе си говори за мястото, което виртуалният свят заема в истинския реален живот през последните години. Он-лайн средата не само предоставя възможност за разкриване на скрития Аз, но и е станала неразривна част от реалния живот и нов начин на съществуване (Nagy, 2010). До голяма степен това се дължи на възможността за експериментиране с различни неконвенционални идентичности. Реалният свят е тясно преплетен с виртуалния и с въображението.

Във виртуалния свят основните характеристики, които улесняват и стимулират това, са дисоциативната анонимност (Ти не ме познаваш), невидимостта (Ти не ме виждаш), до известна степен асинхронността (с изключение на чата в реално време, проекциите, дисоциативното въображение (Това е само игра) и равенството между участниците. Всички тези характеристики не описват реалния свят и са мощно средство във виртуалния, което съдейства за и стимулира активността на потребителите най-вече поради факта, че ползите и мотивите за ползване на виртуалната среда са същите универсални психични потребности, които имаме в реалния свят (Бакрачева и Бакалова, 2010). Днес трудно може ясно да се отграничат вътрешното Аз и външният Друг (Suler, 2004).

Аз-ът е най-изследваната тема в психологията тъй като организира нашите мисли, чувства и действия. В съвременните изследвания начинът на експериментиране и откриване на идентичността все по-често се премества във виртуалната реалност (Cabilia, 2008). Ако например човек има виртуална идентичност, която силно се различава от реалната, възниква напрежение и трудности в поддържането, което изисква и много ресурси. Алтернативите са двете идентичности да започнат да се сливат, което прави индивида по-автентичен, или започване на нов изследователски процес на търсене на подобна хармония, т.е. експериментиране с нова идентичност. Самият изследователски процес във виртуалния свят може да бъде много по-изразен и силен отколкото в реалния (Junglas et al., 2007).

Високата активност в социалните мрежи през последните години поражда интердисциплинарен интерес към спецификата на комуникацията в тях. Фокус става въпросът за себепредставянето и управлението на Аз-образа в социалните мрежи във връзка с мотивите на интернет потребителите и

особеностите на компютърно-опосредстваната комуникация. Опосредствеността на комуникацията дава по-голяма свобода за себепредставяне и изразяване на истинския (скрития) Аз (Suler, 2002), акцентирание върху конкретни аспекти на Аз-а (McKenna & Bargh, 2000), изграждане на идеален Аз-образ, както и експериментирание с идентичността (Turkle, 1995), включително с изграждане на фалшив профил. Себепредставянето може да бъде извън или на границата на доминиращите социални норми, например, проекция на повърхностен и хедонистичен Аз-образ, отражение на стремежа да се представиш като „готин“, (Zhao et al., 2008).

Въпреки различията с общуването F2F (липсата на невербална комуникация), предимствата на използването на виртуални социални мрежи – хоризонтални връзки, достъп до неограничен брой контакти, удовлетворяване на две от основните потребности – създаване на чувство за общност и общуване, имат по-високо тегло и наклоняват везните между плюсовете и минусите на виртуалното общуване в обобщение, че ползите са много повече в сравнение с негативните на масовото използване на виртуални социални мрежи. Популярността им сред тийнейджърите е особено силна, защото е свързана с двете най-характерни възрастови особености – от експериментирание и комуникация. *Интернет стимулира активността на индивида в процеса на адаптиране към промените в социалната среда, осигурявайки по-бърз и безболезнен начин за експериментирание и проява на гъвкавост.* Следователно, можем да твърдим, че *алтернативна е не виртуалната идентичност, а експерименталната активност и себепредставянето/идентификациите и ролята на потребителите в Интернет.* Виртуалната идентичност, проявяваща се чрез дименсиите си експериментална активност и идентификации в Мрежата, изпълнява по-скоро спомагателна функция при поддържане и преформулиране на общата психосоциална идентичност. Тя осигуряват алтернативна форма на виртуална активност и избори по пътя към постигането на личен смисъл, ценности и цели и същевременно обезпечава чувството за личен контрол и свободна воля. Изборите и активността във виртуалната среда допринасят за постигане на съгласуваност и хармония между ценностите, вярванията и обвързаностите, осъзнаване на потенциала чрез чувство за бъдеще, възможности и алтернативни избори.

I.7. Виртуален Аз

Терминът *Виртуален Аз* вече широко се използва в изследователското поле (Bessière et al., 2007; Yee et al., 2009; Behm-Morawitz, 2013; Suh, 2013). В новата реалност Виртуалният Аз разкрива неразривната връзка между реалния и виртуалния свят, последният конкретизиран в Мрежата. В тази линия са резултатите от изследване, според което играчите възприемат виртуалния си Аз като нераз-

делна част от ежедневиия си живот (Crowe, 2010). Ние приемаме виртуалната идентичност като аспект на психосоциалната идентичност, която може да стимулира изследването и правенето на избори, но и да ги затруднява в зависимост от индивидуалната житейска история. Във всички случаи обаче днес виртуалният свят не може да бъде разграничен от реалния живот независимо от възрастта и поведението на е-потребителя (Бакрачева и Бакалова, 2010).

Положителни отчетени проявления са, че виртуалният Аз може да стимулира изучаването на идеалните аспекти на Аз-а, да намалява възприеманото несъответствие и така да стимулира емоционалното благополучие (Behm-Morawitz, 2013). Онлайн средата и социалните платформи предоставят на потребителите алтернативи за избор какво да разкрият на другите (Walther, 2007) и среда, в която да изразят аспектите на своя Идеален Аз (Manago et al., 2008). Това оказва косвен ефект върху изграждането на личната и социалната идентичност (Spies Shapiro et al., 2014). Независимо от възрастта, социалните мрежи са лесен начин за експериментирание с различните Аз-ове и изграждане на Идеален Аз (Zhao et al., 2008) и Желан Аз в отговор на възприеманите социални норми (Manago et al., 2008; Back et al., 2010). Също така, този процес се разширява и продължава първоначално направените в детството и юношеството избори с реорганизиране на идентичността в зрелостта. Моделът на виртуална идентичност в зрелостта репликира модела на изграждане на идентичността – възрастните по същия начин като юношите се нуждаят от позитивна обратна връзка от другите и не разграничават живота си онлайн и офлайн, а ги възприемат като свързани в едно. Те изследват алтернативите и търсят избори във виртуалната реалност (Бакалова и кол., 2009).

Заключението на изследователите е, че социалните мрежи осигуряват ползи и положителни емоции (Lin & Utz, 2015), но в зависимост от индивидуалната конкретна ситуация, могат да имат негативни последствия (Brooks, 2015) и да доведат до пристрастяване (Rosen et al., 2013; Fox & Moreland, 2015). Негативните последствия се наблюдават при лица с лични дефицити като ниска самооценка, неудовлетвореност от живота и др., което може да доведе до използване на Мрежата до степен на зависимост (Turel & Serenko, 2012; Brand et al., 2014; Turel et al., 2014). Негативният аспект на виртуалната идентичност е свързан с индивидуалната предразположеност и свръх-компенсация, специфични за незрялата идентичност, особено видимо във фалшивите идентичности (Haferkamp et al., 2012). Фалшивите себепредставяния не са нов феномен, но дигиталните технологии осигуряват лесен и бърз начин за това и днес фалшивите профили са безпрецедентни като брой. За българска случайна извадка например установихме, че определен брой възрастни поддържат във Фейсбук единствено фалшив профил. Причините зад това са в три посоки: страх, че познатите ще разберат предпочи-

танията им, ако ги декларират открито; започване и поддържане на „безопасна— любовна и сексуална връзка; контрол над настоящ, бивш или желан партньор. В един от експериментите създадохме фалшив профил само с една портретна снимка на усмихната жена на средна възраст с много оскъдна лична информация. Този профил нямаше никаква активност и постинги и не изпращаше никакви покани. Само в рамките на един месец обаче (особено през първата седмица), фалшивият профил получи над 300 покани за приятелство и множество лични съобщения, някои от които съдържащи много интимна в психологически смисъл лична информация (Бакрачева, 2016).

Ниска степен на фалшив образ е присъща за всекиго и не е вредна. В моменти на криза или когато човек има стремеж да се представи в по-добра светлина първоначално, за да бъде харесан. Обратното, висока степен на изкривяване и поддържане на фалшив образ в дългосрочен план, води до задълбочаване на пропастта между реалния Аз и фалшивия идеален Аз и може да стане патологична (Rogers, 1959). За виртуалния Аз разликата между реалния и виртуалния Аз е по-голяма когато човек не е удовлетворен от живота си и съзнателно прави опити да създаде алтернативна среда като компенсация на дефицитите в реалния си живот. Може да заключим, че временна компенсация и получавани ползи могат да стимулират съгласуваността на Аз-а и да доведат до положително развитие. Подобно временно компенсаторно поведение може да бъде полезно като съвременна копинг стратегия. Прекомерното и продължително поддържане на фалшиви аспекти на Аз-а обаче, може да доведе до пристрастяващ пасивен копинг и да спре развитието.

По специфичен начин потребителите на Фейсбук в частност в момента демонстрират резервираността си към информацията. Те използват Фейсбук вече „просто така— и харесват или не харесват определени хора, без да навлизат в съдържанието, включително когато става въпрос само за снимки. Това е причина маркетинговете да не използват последните години Фейсбук като средство за реално достигане до аудиторията, защото са отчели тенденцията и не съветват клиентите си да приемат харесванията, защото това не е гаранция, че са прочели съдържанието, а напротив, показва само пасивно кликуване.

Виртуалното пространство може да бъде представено като форма на надсвръх-Азов елемент в полето на психичното. Предложеният компонент намира основание при разглеждането на съвпадащите функции на виртуалното и Свръх-Аз-а:

- Явява се външен регулатор на поведението.
- Работи посредством представянето на форма на нормативност, която има връзка със социалното регулиране на личността.
- Получава смисъл единствено при условие на изграден Аз, респективно

е поставено социалното начало на личността.

Във формата си на надсвръх-Азов елемент, виртуалното влиза в своеобразен конфликт със Свръх-Аз-а. Конфликтът произлиза от възможността регулацията на поведението да бъде посредством илюзията за споделено равенство по повърхностни критерии – тяло, възраст, симпатии. В този смисъл виртуалното се явява като априорна действителност, която поставя началото на авторегулативни процеси при условия на унищожен, несъществуващ, negliжиран или най-общо – непризнат авторитет. Взема се предвид допускането, че развитието на човека е правопрпорционално по отношение на конвенционалното движение на времето и обратнопропорционално по отношение на миналото. С други думи, колкото повече напредва възрастта, осъзнава се образът на тялото, толкова по-близо до индивида биват допускани „хората от бъдещето—, като проекции на осъзнаване на стареенето. Естествено следствие от приемането на съответните предиспозиции се явява подценяването и отричането на миналото като форма на липса на разум, рационалност, естественост. В този смисъл личността се разглежда в контекста на неприсъствието ѝ в настоящето, а във фикцията за бъдещето, при отрицание на миналото, за да бъде призната стойността на настоящето като форма на съзряване. По този начин индивидът поставя ясна граница между себе си и всеки един, който се намира в миналото, проектирайки върху него липса на разум, несъвършенство, посредственост. Описаното дава основания да се допусне, че при условия на липсващо виртуално, възрастният или сиблингите са единственият вариант на сравнение, респективно регулация на личността. При наличието на виртуално обаче, което е сякаш изискване на новото време, се наблюдава точно обратното. Основание за предложеното Надсвръх-Аз е това, че виртуалното навлиза в живота на детето непосредствено след като СвръхАз-ът е позициониран в някаква степен. Той е теоретизиран, „работи— посредством готови фрази, изгражда нагласи, които до този момент не са дотолкова стабилизирани или по-не все още не са проверени. Възрастният, авторитетът, работи със забрани, докато виртуалното дава възможности. В този смисъл може да се разглежда като по-регулативно, защото предлага модели, форми на бягства от възприетото като негативно ограничение.

I.8. Деперсонализация и жизнен смисъл

Дисоциацията е защитен механизъм след преживяна травма. Тя служи да ограничи възприемането на реалността. Деперсонализацията се определя като промяна във възприемането или усещането за себе си така, че човек се чувства отделен, външен наблюдател на своите мисловни процеси или тяло (все едно е в сън); а дереализацията е *промяна в начина на възприемане и изживяване на външния свят така, че той изглежда странен или нереален (хората изглеждат*

непознати или механични) (American Psychiatric Association, 1994). Деперсонализацията и дереализацията изглеждат две части от един и същи процес. *Характеристика:* синдромът на деперсонализация/дереализация обхваща усещане за нереалност, емоционална скованост, повишено самонаблюдение, промени в усещанията на тялото, изкривено възприемане на време и пространство, промени в съзнанието и чувство, че главата ти е празна, липса на спомени и/или образи, невъзможност за концентрация и задържане на вниманието. *Обяснение:* това се дължи на два едновременно действащи механизма – потискане на емоционалната обработка и състояние на будност (повишено внимание).

Петте симптома на диссоциация включват:

- *Амнезия или проблеми с паметта и трудно възстановяване на информация за себе си.*
- *Деперсонализация или чувство за откъснатост и липса на връзка със собствения Аз. Общото усещане за себе си е като за непознат.*
- *Дереализация или чувство за откъснатост от близки и заобикалящата среда.*
- *Дифузия на идентичността и вътрешна объркана идентичност.*
- *Промяна в идентичността или чувство, че действаш като различен човек.*

Деперсонализацията и дереализацията имат различни форми на тежест. Най-общо представляват усещането, че собственият живот тече на екран, откъснатост от собствените чувства, трудно общуване с другите. Подобни усещания за продължителен период от време могат да са предвестник на дисасоциативно разстройство. Дисасоциацията е защитен механизъм за ограничаване възприемането на реалността. Въпреки, че доскоро дисасоциативните разстройства са се смятали за рядкост, съвременните изследвания разкриват, че симптомите на диссоциация са също толкова често разпространени, колкото тревожните разстройства и депресията и че хората с дисасоциативни разстройства (в частност дисасоциативни разстройства на идентичността и деперсонализация) често остават недиагностицирани или им се поставя неправилна диагноза и състоянието продължава с години. Това е така, тъй като често това е придружено с други оплаквания като депресия, чести смени в настроението, затруднения с концентрацията, проблеми с паметта, злоупотреба с алкохол и наркотици и дори психотични симптоми и чуване на гласове. Травми от различен характер могат да станат причина за такива състояния.

Деперсонализацията се определя като промяна във възприемането или усещането за себе си така, че човек се чувства отделен, външен наблюдател на своите мисловни процеси или тяло (все едно е в сън); а дереализацията е промяна в

начина на възприемане и изживяване на външния свят така, че той изглежда странен или нереален (хората изглеждат непознати или механични) (Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4-th ed.), 1994). Ние се разграничаваме от диагностичните и психиатрични измерения на разстройството и използваме термина *дереализация* като форма на повишена откъснатост от средата и себе си при здрави индивиди в норма. Използваме понятието като описващо осъзнатото поведение на търсене на откъсване от реалния свят като специфична копинг стратегия.

Рисковете, които можем да изведем, са свързани с:

- Ограничаване развитието на въображението, което може да доведе до обстоятелствено, позовано на фактите мислене. Описателно, липсва трансцендентното, образът е конкретен, а липсват изразните средства. Позоваването не се опира на собственото участие или опит, или ако е така, то е като следствие на предварителен чужд опит при условие на липсващ собствен експеримент.
- Отразява се цялостно върху формирането на езика. Граматически правилното взема превес над потока на съзнанието. Паметта рудиментира, тъй като тя е доверена на устройство, което е външно за човека. Описанието преминава през показването и доказването, оставена е малко работа на ума, който трудно събира действителността, тъй като не е разградена качествено.
- Липсва постоянна норма, по-скоро може да бъде насочена към втеченото, променящо се, динамично, което лишава личността за трайно определяне на себе си.
- Отлага се „живеенето“ – вместо да се преживява в момента се споделя, снима, а после не остава нищо интересно, само снимка и евентуално описание, но лишено от емоцията е отложена, в този смисъл невъзможна за ново преживяване.
- Влияе негативно на паметта, защото я контролира в голяма степен – предлага спомени, които са предложени, а не такива, които са съответни на преживяването в момента. В този смисъл съзнанието се променя по посока на онова, което трябва да се спомни, а не това, което всъщност кореспондира с реалното.

I.9. Постановка на изследването

Замисълът на изследването е да потърсим какви са представите на хората за това какви са, желанието им образ и възприеманите очаквания на другите за това какви трябва да бъдат; връзката между Аз-концепциите и съответствието (несъответствието) между тях и намерения и търсен смисъл в живота и съзнателно

търсеното бягство от себе си и средата. Потърсили сме влиянието на водещите (посочени на първо място) категории, описващия Реалния, Идеалния и Очаквания Аз върху смисъла в живота и търсенето на смисъл в живота, както и влиянието на възможните комбинации между намерения смисъл в живота и търсенето на смисъл в живота върху степента на съзнателно търсено откъсване от себе си и средата като бягство от проблемите (дереализация).

В съвременния свят използването на социалните мрежи се е превърнало в своеобразна „норма“ на поведение. Нещо повече, този феномен на съвременната комуникация не се ограничава до конкретна възрастова група. Това провокира интереса ни да проследим по какъв начин хората оценяват своето ползване на онлайн социалните мрежи спрямо оценката им за ползването на онлайн социалните мрежи от техни приятели в два аспекта – време, прекарвано в мрежите и доверяване и поддаване на влиянието на информацията в онлайн социалните мрежи. Познавайки се на теорията за социалните норми, очакваме да има разминаване в оценките за ползването на социалните мрежи когато отговорите са лични и когато се отнасят до другите.

I.9.1. Методи

За представите за Аз-а е използван методът на свободно генериране на думи / изрази, като изследваните лица бяха помолени да напишат в свободна форма 5 думи или изрази, които описват *Какви са* (чертите или характеристиките, които мислят, че притежават); *Какви искат да бъдат* (чертите или характеристиките, които искат да имат, за да бъдат идеални); *Какви смятат, че трябва да бъдат според очакванията на другите* (чертите или характеристиките, които вярват, че другите очакват от тях да имат). За оценка на себеописанията са използвани 3 експерта за отнасяне на думите (изразите) към категории. Като първа стъпка бяха изведени всички отговори и направен честотен анализ. Втората стъпка беше тримата експерта да определят думите, които са синонимични със степен на съгласуваност 81%. След обединяването на използваните генерирани думи по сходство, третата стъпка беше отнасяне на думите по категории. Смесовата натовареност на думите доведе до експертно определяне на следните категории себеописания:

1. Лични себеназначени (доказващ се, решителен и т.н.)
2. Лични насочени към другите (обичлив, загрижен и т.н.)
3. Социално значими (умен, успешен и т.н.)
4. Социално повърхностни определения (жена, пич и т.н.)
5. Лични негативни определения (мързелив, нагъл и т.н.)

Използвани са честотен анализ, кръстосани таблици, еднофакторен дисперсионен анализ. Във връзка със съответствията и несъответствията на Аза, анали-

зът е направен с Multiple Response и честотен анализ на получените данни. Целта е да бъде проследена матрицата на несъответствията на Аз-а и установено дали е налице обща причина, която може да се разглежда като модел за личностно несъответствие, от което да следва по-интензивното търсене на смисъл в живота.

Мултиплицирани са само отговорите, които са част от предварително разглежданите категории „лични себеутвърдителни—; „лични насочени към другите—; „социални повърхностни—; „социални интеракции—; „лични негативни—. От не-попълнените отговори може да бъде съдено, че по-голяма трудност, изследваните лица намират в определянето на своето Идеално аз (23%) и своето Очаквано аз (3%).

За смисъла в живота е използван въпросникът MLQ, който измерва двата аспекта на смисъла - наличие и търсене - с 10 айтема и 7-степенна ликертова скала за отговор. Скалата за наличие на смисъл оценява доколко респондентите определят живота си като смислен. Скалата за търсене на смисъл оценява степента на активност в намирането на смисъл (Steger, Frazier, Oishi, & Kaler, 2006). Стойностите на Алфа на Кронбах са .862 за наличие на смисъл и .841 за търсене на смисъл, а скалите имат отрицателна корелация помежду си – (-.311; .000).

По отношение на социалните мрежи и създадената за целите на изследването скала, айтемите, които са разработени и включени във въпросника, са: Колко често прекарвате свободното си време, използвайки социалните мрежи? и Колко често повечето Ви ПРИЯТЕЛИ прекарват свободното си време, използвайки социалните мрежи? с номинална скала за отговор никога, веднъж месечно, два пъти месечно, веднъж седмично, два пъти седмично, три пъти седмично, четири пъти седмично; Колко време приблизително прекарвате за ден в социалните мрежи? и Колко време приблизително прекарват вашите приятели за ден в социалните мрежи? с интервална скала за отговор около 1 час, около 2 часа, около 3 часа, около 4 часа, над 4 часа; Какво чувствате по отношение на вашите приятели, които прекарват прекалено много време в социалните мрежи? и Какво мислите, че чувстват вашите приятели по отношение на тези, които прекарват прекалено много време в социалните мрежи? с ликертова скала от категорично приемам до категорично не приемам; и Колко често отношенията ви се ръководят от това, което сте видели в социалните мрежи? и Колко често отношенията на вашите приятели се ръководят от онова, което са видели в социалните мрежи? и ординална скала за отговор никога, рядко, понякога, често, винаги.

Резултатите са анализирани с Т-тест за чифтова извадка и кръстосани таблици.

Очакваме по-честото използване на Фейсбук да е свързано по специфичен начин с наличието или търсенето на смисъл в живота и степента на дереализация, както и да има връзка между степента на дереализация и смисъла в живота.

Дереализацията е изследвана посредством авторски въпросник, съставен на

базата на теоретичните и емпиричните постановки (Steinberg & Schnall, 2001), който дава възможност за установяване на степента на дереализация - откъсване от себе си психически и физически и откъсване от средата. Взето е предвид, че изследваните лица са психично здрави, не се търси диагностициране, а дереализацията се разглежда като възможно следствие, реализирано посредством използването на социалните мрежи; че социалните мрежи са форма на общество, алтернативно на действителното; че виртуалната идентичност е част от цялостната социална идентичност; че въпреки, че може да има чувство за откъсване от външния свят, няма загуба на съзнанието за Аз или за външната действителност. Основната ни идея е да проследим дереализацията не като клинична проява, а като моментно преходно състояние или копинг стратегия. Айтемите са 11, а отговорите са по 5-степенна ликертова скала. Изготвен е пул от 30 айтема, като с експертна оценка са избрани останалите. Обединените категории, които сме използвали, са: Дерееализация спрямо средата, Физическа и Психическа дереализация, като скалите са следните:

Психическа дереализация – айтеми:

- Чувствал съм се сякаш не контролирам сам думите и действията си
- Имал съм чувството, че се наблюдавам от страни
- Чувствал съм се сякаш сънувам когато съм буден
- Чувствал съм се сякаш съм на автопилот

Физическа аз-дереализация – айтеми:

- Когато се поглеждам в огледалото, се чудя "Това наистина ли съм Аз?"
- Имал съм чувството, че тялото ми е променено
- Чувствал съм крайниците си като увеличени или смалени

Дереализация спрямо средата – айтеми:

- Чувствал съм се откъснат от това, което се случва около мен
- Чувствал съм се сякаш наблюдавам света като "зад екран"
- Заобикалящата среда ми е изглеждала твърде голяма и извън способностите ми да го разбира
- Намирал съм трудности да приема, че това, до което се докосвам, е истинско

Изследването е проведено онлайн, с платформата survey.bg в периода 27 юли - 5 август 2016 г. Линкът е разпратен до 1407 лица, от тях 70 лица са започнали попълването на анкетата, но не са я довършили, получени са 190 пълни въпросника. Приложени са корелационен анализ, регресионен анализ, еднофакторен и многофакторен дисперсионен анализ. Изследваните 190 лица, 31% мъже

и 69% жени, са на възраст 15 – над 40 г. (11% 15-18 г., 19% 19-25 г., 25% 26-30 г., 27% 31-40 г. и 18% над 40 г.).

I.10. Резултати

I.10.1. Дерезализация

Описателна статистика

В табл. 1 е представена описателната статистика на скалите на дерезализация. За всички променливи агрегираните средни стойности са в диапазона 1-5 и съгласно очакванията ни. Резултатите за изследваните лица са под средната стойност, което показва, че степента на изкривяване на реалността и възприятията по отношение на себе си са ниски, в норма.

Таблица 1. Описателна статистика – променливи на дерезализацията

	бр	мин	макс	средна ст-г	ст. откл.	Алфа на Кронбах
Дерезализация спрямо средата	190	1,00	5,00	1,7	,82	.894
Физическа дерезализация	190	1,00	5,00	1,5	,84	.873
Психическа дерезализация	190	1,00	5,00	1,5	,77	.891
Имал съм чувството, че се наблюдавам от страни	190	1,00	5,00	1,67	1,15	
Чувствал съм се сякаш сънувам когато съм буден	190	1,00	5,00	1,37	,86	
Чувствал съм се сякаш не контролирам сам думите и действията си	190	1,00	5,00	1,35	,79	
Чувствал съм се сякаш съм на автопилот	190	1,00	5,00	1,70	1,16	
Намирал съм трудности да приема, че това, до което се докосвам е истинско	190	1,00	5,00	1,42	,86	
Когато се поглеждам в огледалото се чудя „Това наистина ли съм аз?!“	190	1,00	5,00	1,43	,96	
Имал съм чувството, че тялото ми е променено	190	1,00	5,00	1,57	1,07	

Чувствал съм крайниците като увеличени или смалени	190	1,00	5,00	1,41	,93
Чувствал съм се сякаш наблюдавам света като „действащ зад екран“	190	1,00	5,00	1,69	1,12
Чувствал съм се откъснат от това, което се случва около мен	190	1,00	5,00	1,99	1,24
Заобикалящата среда е изглеждала твърде голяма и извън способностите ми да го разбера	190	1,00	5,00	1,59	1,05

Интерес представлява и разглеждането на различията по айтеми, представени в табл. 2.

Таблица 2. Разлики в изразеността по айтеми

	средна ст-т	t-ст-т	значимост
Чувствал съм се откъснат от това, което се случва около мен	1,99	22,236	,000
Чувствал съм се сякаш съм на автопилот	1,70	20,217	,000
Чувствал съм се сякаш наблюдавам света като „действащ зад екран“	1,69	20,723	,000
Заобикалящата среда е изглеждала твърде голяма и извън способностите	1,59	20,964	,000
Имал съм чувството, че тялото ми е променено	1,57	20,288	,000
Когато се поглеждам в огледалото се чудя „Това наистина ли съм аз?“	1,43	20,530	,000
Намирал съм трудности да приема, че това, до което се докосвам е истинско	1,42	22,897	,000
Чувствал съм крайниците като увеличени или смалени	1,41	20,935	,000
Чувствал съм се сякаш не контролирам сам думите и действията си	1,35	23,460	,000
Чувствал съм се сякаш сънувам когато съм буден	1,34	21,964	,000

Този резултат се потвърждава и от факта, че от всички айтеми на скалата най-висока стойност има Чувствам се откъснат от реалността около себе си, най-ниска е стойността на Липса на контрол над думите и чувствата си или като цяло, айтемите, свързани с дереализацията спрямо средата. Откъсването от реалността има и най-висока средна стойност, което създава вероятността честотата на преживяването да е градираща. Това потвърждава известна тенденция на откъсване от средата с компенсаторна цел, осъзнат акт, който не води директно до проблеми (усещане на откъснатост от себе си, с негативно изражение).

Скалите за психическа и физическа дереализация и дереализация спрямо средата имат високи положителни връзки помежду си, представени в табл. 3.

Таблица 3: Корелации между видовете дереализация

	корелация	значимост
Дереализация спрямо средата - Физическа дереализация	,752	,000
Дереализация спрямо средата - Психическа дереализация	,695	,000
Физическа дереализация - Психическа дереализация	,630	,000

Трите вида дереализации имат силна положителна връзка. По-високата физическа и психическа дереализация са свързани с по-високо откъсване от средата. Независимо в коя сфера се наблюдава повишаване на изкривените представи, това е свързано и с изкривяване на възприятията и в останалите. Най-висока е корелацията между „Дереализацията спрямо средата— и „Физическата дереализация—, и по-ниска в останалите диади, което създава вероятността „Дереализацията спрямо средата— да предпоставя усещане за „Физическа дереализация—, което в известна степен допълва откъсването от външното посредством объркване във връзката със себе си. Като се вземат предвид по-високите корелации с двете субскали на „Дереализацията спрямо средата—, може да се допусне, че цялостната дереализация е процес, началото на който е възможно да търсим в губещата се връзка със средата.

Търсейки обяснение на изнесените връзки между скалите виждаме, че най-силна е връзката между чувството за „Откъснатост от света около мен—, който е в значима корелация с чувството за „Наблюдение на света зад екран—. Това в известна степен подкрепя вероятността при наличие, процесът на деперсонализация да

протича „отвън-навътре— или от средата към „Аз—а— в няколко степени (табл. 4).

Таблица 4: Корелации между айтемите ($p < .005$)

	Чувств- вам, че се наб- наб- люда- вам отст- рани	Сякаш съну- вам на- яве	Не мога да конт- роли- рам думи- те и дейст- вията	Като на авто- пилот съм	Не вяр- вам, че това, което докос- вам е истин- ско	Това в огле- далото аз ли съм?	Чувств- вам, че тялото ми е про- мене- но	Край- ниците ми са про- мене- ни	Светът е зад екран	От- късна- тост от ре- ал- ността около мен
Чувств- вам, че се наб- люда- вам от- страни	1									
Сякаш съну- вам на- яве	.648	1								
Не мога да кон- троли- рам ду- мите и дейст- вията си	.516	.664	1							
Като на автопи- лот съм	.373	.362	.368	1						

Не вярвам, че това, което докосвам е истинско	.471	.460	.465	.293	1					
Това в огледалото аз ли съм?	.417	.488	.479	.278	.524	1				
Чувствам, че тялото ми е променено	.396	.407	.443	.357	.369	.498	1			
Крайниците ми са променени	.520	.486	.567	.301	.405	.534	.720	1		
Светът е зад екран	.472	.508	.479	.391	.467	.590	.634	.625	1	
Откъснатост от реалността около мен	.404	.483	.530	.394	.362	.438	.492	.474	.593	1
Средата е прекалено голяма, задая разбера	.318	.338	.496	.287	.374	.447	.444	.432	.508	.394

Наблюдаваме умерени и високи положителни корелации между всички аспекти на скалите, което потвърждава интерпретацията, че всеки един аспект на дереализация стимулира и останалите. Рискът, който се крие, е в това, че малките бягства ако не бъдат осъзнати в достатъчна степен, могат да доведат неусетно до значимо откъсване на индивида от реалността.

Направен е Т-Тест за чифтова извадка за сравнение по двойки между отделните скали, резултатите от са представени в табл. 5.

Таблица 5. Сравнение по двойки на скалите

		Средна	N	Ст.откл.	Ст.грешка	разлика в ср. ст-ти	t-ст-т	значимост
Двойка 1	Дереализация спрямо средата	1,6750	190	,82253	,05967	,20658	4,870	,000
	Физическа дереализация	1,4684	190	,83704	,06073			
Двойка 2	Дереализация спрямо средата	1,6750	190	,82253	,05967	,15132	3,337	,001
	Психическа дереализация	1,5237	190	,77372	,05613			
Двойка 3	Физическа дереализация	1,4684	190	,83704	,06073	-,05526	-1,096	,274
	Психическа дереализация	1,5237	190	,77372	,05613			

Разлика в средните стойности се наблюдава между дереализацията спрямо средата и физическата от една страна и психическата дереализация в полза на дереализацията спрямо средата. Този резултат показва, че доминиращата тенденция при здравите изследвани лица е откъсване от реалността, без да има прекриване на границите и изкривяване на възприемането на себе си или загуба на себевъзприятие. *Дереализацията спрямо средата е с по-високи стойности, което потвърждава в известна степен очакването ни за временна роля на копинг стратегия.*

I.10.2. Съответствие/несъответствие на Азовете

В контекста на теорията за несъответствието между Азовете на първо място са разгледани съответствията/несъответствията между Реалния и Идеалния Аз (табл. 6).

Таблица 6: Съответствие между Реален и Идеален аз

	%
съответствие	45
несъответствие	31
неопределено	24
общо	100,0

В голямата си част - 45% - респондентите определят Реалното и Идеалното си аз със съответстващи категории. Налице е несъответствие при 31% от извадка-та, при 24% има размиване в себеопределенията. В табл. 7 са представени съот-ветствията/несъответствията между Реалния и Желания Аз.

Таблица 7. Съответствия/несъответствия Реален и Очакван аз

	%
съответствие	38
несъответствие	29
неопределено	33
общо	100%

Съответствията между Реалния и Очаквания Аз са 38%, а несъответствията са 29%. Тук прави впечатление по-големият брой неопределени характеристики 33%, което води до извода, че във възприеманите очаквания една част от лицата са посочили по-малко характеристики, което може да се свърже с неразбирането на очакванията, които просто оказват възприемано въздействие и натиск.

По-долу, в табл. 8, са представени съответствията/несъответствията между Идеалния и Очаквания аз.

Таблица 8: Съответствия/Несъответствия между Идеалния и Очаквания Аз

	%
съответствие	36
несъответствие	30
неопределено	34
общо	100,0

Съответствията са 36%, а несъответствията са 30%, като нараства броят на неопределените, което отново се свързва с горното обяснение.

Като общ извод може да се посочи, че най-силната е връзката между Реалния и Идеалния Аз, като това касае както съответствията, така и несъответствията. Несъответствията, въпреки по-малкия си процент, могат да обяснят в голяма степен неувереността във връзка със себеопределенията, демонстрирани в извадката. Това се потвърждава и от силната дисперсия в себеопределенията за Реален-Очакван и Идеален-Очакван аз, които експертно са отнесени към неопределени. По-долу са разгледани определенията, които респондентите дават за себе си.

I.10.3. Получени отговори по категории за Аз-образите

За категорията Реален Аз са получени 1044, за Идеален Аз 807, а за Очакван Аз – 724 отговора със себеописания. Отговорите са много разпръснати и обхващат огромна палитра думи, изрази, дори поговорки.

По честота за Реален Аз с честота над 10 пъти са посочени: *отговорен, добър, честен, умен, искрен, упорит, забавен, чувствителен, мил, наивен, добронамерен, интелигентен, амбициозен, състрадателен, разбиращ, толерантен, не знам, доверчив, всеотдаен, отзивчив, любознателен.*

За Идеален Аз думите с честота над 10 пъти, са: *смел, търпелив, спокоен, уверен, силен, решителен, умен, оптимистичен, амбициозен, отговорен, як.* Тук се отбелязва много по-голяма дисперсия.

За Очакван аз думите, посочени с честота над 10 пъти са: *отговорен, силен, уверен, смел, решителен, спокоен, толерантен, честен.* В тази категория за разлика от Аз реално се появяват формулировки в пожелателна форма: да имам искрени приятели; да ме обичат повече; да мисля повече за себе си; да направя света по добро място; да не ми пука; да не ми пука какво мислят другите; да не се гневя толкова за глупости; да не съм дребнава; да не съм задръстен; да не съм расистка; да продължа да танцувам; да разсъждавам; да се науча да се грижа и за себе си; да се отпускам по течението; да си отворя мои фризьорски салон; да

убия всички комари преди лягане; да умея да обичам; да умея да прощавам; да чувам не само да слушам; не толкова доверчив; не толкова дълбоко преживяваща; не толкова емоционална; не толкова наивна; не толкова отговорен; не толкова отдадена; по-недоверчива; по-решителна; по-силна; по-уравновесена; по-адаптивна; по-безшумен; повече чувство хумор; по-внимателна; повърхностен; по-предпазлива; по-респектираща. За тази категория има използвани и сентенции: Аз съм отговорна за собствените си действия и за тези на децата ми; Ако можеш, помогни, ако не - не пречи; както и социално условни категории „трябвал; Падай, ставай, но върви. Не спирай да се движиш. Ако си ограничен физически, прави го мисловно; Не прави това, което не искаш на теб да ти правят; Не съди хората, без да си влязъл в техните обувки; бъди послушна; бъди сериозна; вярвай в чудеса; да бъдем себе си!; да владее емоциите си; да влизам в час; да внимавам на кого помагам; да знам какво искам; да мисля повече за себе си; да мога да определя важните неща; да не правя зло никому; да не се бъркам в живота на другите; да не се лигавя; да не съдя другите ,има кой да го прав; да пазя тишина; да слушам

В табл. 9 са представени броя отговори за трите вида Аз по обобщени категории.

Таблица 9. Честота на отговорите, генерирани от изследваните лица за Реален Аз, Идеален Аз, Очакван Аз

	Реален аз	Идеален аз	Очакван аз
Лични себеутвърдителни	285	346	287
Лични, насочени към другите	439	230	229
Социални-повърхностни	111	141	27
Социални интеракции	89	32	132
Лични негативни	122	42	26
Непопълнено	279	513	298

Наблюдава се много голямо различие в липсата на генерирани отговори по отношение на Идеалния Аз. Коефициентите за **разпределение хи квадрат са:** за Реален-Идеален аз 63,412, за Реален-Очакван аз 101,516 и за Идеален-Очакван аз 87,913. Явно това е тази част от личните стремежи, която затруднява хората в себerefлексията им в по-висока степен в сравнение с оценката на своето Реално Аз и възприеманите очаквания на другите към тях. Личните себеутвърдителни определения са най-високи за Идеалния аз, следвани от Очаквания и Реалния. Това сочи, че основен акцент в себеутвърждаването имат Идеалния, следван от Очаквания и Реалния аз. За насочеността към другите водеща е реалната ситуацията, следвана в еднаква степен от лично желаната и възприеманата като очакване. Ин-

тересно по отношение на социално-повърхностните определения е почти пълното им отсъствие при „цензурата— на очакванията на другите и високият им процент по отношение на Идеалния Аз. Този резултат като компенсация на безгрижните възжелания в компенсация на нормите на средата би бил интересен за следващи проучвания. Социалните интеракции са подчертани най-силно в сферата на очакванията, до известна степен в реалността и в най-ниска степен в идеалния вариант. Интерес представляват и дадените негативни себеопределения. Те се отнасят в пъти повече до реалния образ за себе си.

По отношение на Реалния Аз има и значително повече лични негативни описания. Такива фигурират обаче и при Идеалния, и при очаквания Аз, което е интересен въпрос, който подлежи на допълнително проучване. Интересни резултати се получават и в категорията „социално повърхностни отговори—, каквито фигурират най-много по отношение на Идеалния и във висока степен по отношение на Реалния Аз, а са застъпени и в Очаквания Аз. Категорията социални интеракции не се определя от участниците в изследването във висока степен за описване на Реалния и Идеалния Аз, но е изразена при Очаквания Аз. Това може да се приеме за тенденция при себеописанията хората да са насочени основно към себе си и оценката, която получават във взаимодействията с другите, но не и към качеството на сами-те взаимодействия.

По отношение на Реалния Аз според дадените отговори изследваните лица смятат, че са насочени основно към другите. Това логично обяснява по-високия брой отговори, които дават за желания образ за себе си и възприемания модел на образ, насочен към тях. Там водеща категория са личните себеутвърдителни характеристики. С други думи, общата тенденция е изследваните лица да смятат, че от тях се очаква и самите те да желаят да придобият и развият качества, които ги издигат и утвърждават сред другите. За своите характеристики, насочени към другите, очевидно оценката им е, че са достатъчно добре развити. Това обуславя липсата на личен стремеж и възприемане на по-ниска степен на натиск да развият такива умения.

По отношение на съответствията между използваните категории, към които са отнесени отговорите на изследваните лица, сме потърсили дали има съответствие или несъответствие (например насочен към себе си Реален Аз и компенсация с насочен към другите Идеален Аз и други съвпадения и несъвпадения във водещи-те използвани по честота еднакви думи (фиг. 2).

Фигура 2. Обобщени категории отговори за реален, идеален и очакван Аз

Впечатление прави, че реалният образ за себе си изглежда силно доминиран от грижата за поддържане на добри взаимоотношения с другите, откъдето явно идва и верификацията за личните качества, докато личният стандарт акцентира върху повече егоцентризъм и вътрешна увереност. Това се повтаря и от Очаквания аз. Думата, която се повтаря в трите категории, е *отговорен*. *Решителен*, *силен* и *уверен* се повтарят в Идеалния и Очаквания аз, но отсъстват в реалния.

1.10.4. Разлики по пол в отговорите на изследваните лица

По отношение на посочената на първо място категория самоопределения, която приемаме като най-индикативна, сме направили сравнение по пол. За Реалния Аз не се наблюдава значима разлика. Такава има обаче за Идеалния (χ^2 14,098; $p < .015$) и Очаквания Аз (χ^2 19,895; $p < .001$.) (табл. 10).

Таблица 10. Разлики в дадените категории отговори по отношение на Реален, Идеален и Очакван Аз при двата пола

Реален Аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непълнено
мъже	22,4%	41,4%	12,1%	5,2%	13,8%	5,2%

жени	32,6%	42,4%	12,1%	7,6%	4,5%	,8%
Идеален аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
мъже	34,5%	15,5%	31,0%	,0%	3,4%	15,5%
жени	47,0%	25,8%	16,7%	3,0%	,8%	6,8%
Очакван аз	лични себеутвърдителни	лични насочени към другите	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
мъже	17,2%	29,3%	12,1%	10,3%	5,2%	25,9%
жени	42,4%	23,5%	2,3%	15,2%	3,0%	13,6%

Като цяло, дамите имат по-малък брой липсващи отговори и по-нисък процент лични негативни самоопределения. За Реалния аз и при двата пола най-голям процент от отговорите в своите себеописания и двата пола дават на качества, които описват тях самите по отношение на другите, следвани от личните себе-описателни качества и характеристики. Интересен момент е, че жените имат значително повече лични себеутвърдителни категории от мъжете за Реалния аз.

По отношение на Идеалния аз ранговете при мъжете са желани и себеутвърдителни качества, следвани от социално повърхностни категории и в еднаква степен качества, насочени към другите или липса на отговор. Жените поставят на първо място желани качества, които ще ги изтъкнат като личности, следвани от социални и комуникативни качества и социално повърхностни категории. За Очаквания аз мъжете смятат, че другите очакват от тях да са загрижени за взаимоотношенията, докато дамите смятат, че очакването към тях е да бъдат по-асертивни. И за тези два Аз-а дамите използват много повече себеутвърдителни категории. В Идеалния аз те смятат в по-висока степен от мъжете, че трябва да се насочат към другите. Обратното, мъжете отнасят това към възприеманите очаквания към тях. Мъжете дават значително повече повърхностни отговори и имат не-попълнени думи и определения.

Ако приведем категориите в някои от често използваните думи, дамите смятат, че са загрижени, внимателни, умни, талантиливи, а биха искали да бъдат по-

твърди, по-самостоятелни, нежни, доверчиви, красиви, като очакването към тях е да бъдат по-смели, решителни и целеустремени. За Реалния Аз мъжете смятат, че са толерантни, помагачи, умни, смели, решителни. Те биха искали да бъдат по-решителни, целенасочени, мускулести, атрактивни и загрижени. Възприемането им за очакванията на другите е, че трябва да са по-мили, грижовни, търпеливи и да се фокусират върху собствените си цели.

За различните възрастови групи сме посочили ранговете на избраната водеща категория за Реален, Идеален и Очакван Аз (табл. 11).

Таблица 11. Рангове на категориите характеристики, описващи Реалния, Идеалния и Очаквания Аз при различните възрастови групи.

Реален Аз	възраст				
	15-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	5	3	3	4	2
лични насочени към другите	5	2	6	2	3
социални повърхностни	3		5	1	2
социални интеракции	2	4	4	3	5
лични негативни	4	1	2	5	4
непопълнено	1		1		1
Идеален Аз	възраст				
	15-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	5	1	2	1	5
лични насочени към другите	2	3	3	2	6
социални повърхностни	3	3	4	4	1
социални интеракции				5	3
лични негативни	1				2
непопълнено	4	4	1	3	4

Очакван Аз	възраст				
	15-18 г.	19-25 г.	26-30 г.	31-40 г.	над 40 г.
лични себеутвърдителни	4	1	4	1	4
лични насочени към другите	5	5	2	2	1
социални повърхностни	1		6	6	3

социални интеракции	2	2	3	4	2
лични негативни	3	4	5	5	
непопълнено	2	3	1	3	5

Възрастта няма значимо влияние върху Аз-образа.

I.10.5. Съответствия между Азовете анализ

Анализът за съответствие между категориите на Аз-а е направен с множествени отговори и честотен анализ. Целта е да бъде изведена матрицата на несъответствията на Аз-а и установено дали е налице по-обща причина, която може да се разглежда като модел на личностно несъответствие, обвързано с резултативната променлива намерени смисъл в живота и *процесното измерение търсене на смисъл в живота*.

Таблица 12. Проценти на категориите описания за трите Аз-концепции

	Реален Аз	Идеален Аз	Очакван Аз
лични себеутвърдителни	24,8%	34,5%	27,2%
лични насочени към другите	40,4%	22,3%	22,6%
социални повърхностни	10,0%	13,5%	2,5%
социални интеракции	7,4%	2,8%	12,0%
лични негативни	10,3%	3,9%	4,3%
непопълнено	7,1%	23,0%	31,3%

От честотата на начина, по който се определят изследваните лица е видно, че Реалното Аз се определя основно посредством характеристики, които са *Лични, насочени към другите* и на второ място от *Лични себеутвърдителни*. При определянето на Идеалното и Очакваното Аз, позицията е обратна – водещи са себеутвърдителните и след това насочените към другите характеристики. Наблюдава се и съвсем естествено двойно по-рядко използване на негативни самоописания при Идеалния и Очаквания спрямо Реалния Аз. Логично за Очаквания Аз е и че е по-високо значението на социалните интеракции и фактът, че почти отсъстват социално повърхностни характеристики. От непопълнените отговори може да бъде заключено, че изследваните лица срещат по-голяма трудност в определянето на своето Идеално и Очаквано Аз.

В табл. 13 и 14 това е потвърдено и в съответствията и несъответствията между Реален и Идеален Аз ($\chi^2 = 62,217$; $p < .000$) и между Идеален и Очакван Аз

($\chi^2 = 643,568$; $p < .000$). Реален и Очакван Аз препокрива разпределението на Реален и Идеален Аз, затова не е илюстрирано.

Таблица 13. Кръстосана таблица на честотата в категориите самоопределения за Реален и Идеален Аз

Реален Аз	Идеален Аз					
	лични себеутв.	лични насоч. към	социални по-	социал. интеракции	лични негатив.	непопълнено
лични себеутвърдителни	95	51	30	6	11	45
лични насочени към другите	143	102	45	10	11	73
социални повърхностни	27	21	21	3	5	18
социални интеракции	20	14	11	5	3	17
лични негативни	27	12	16	3	4	36
непопълнено	15	12	5	0	3	30

Най-голям брой съвпадения в отговорите има в насочените към другите характеристики на Реалния Аз и себеутвърдителните на Идеалния Аз, следвани от съвпадение на значението на описанията, свързани с взаимодействия с другите. Третата по честота група съвпадения са в себеутвърдителните характеристики и за Реалния, и за Идеалния образ за себе си.

Таблица 14. Кръстосана таблица на честотата в категории самоопределения за Идеален и Очакван Аз

Идеален Аз	Очакван Аз					
	лични себеутвърди-	лични насочени към дру-	социални повърхностни	социални интеракции	лични негативни	непопълнено
лични себеутвърдителни	145	85	6	39	14	38
лични насочени към другите	65	83	2	31	6	25
социални повърхностни	31	26	12	29	7	22
социални интеракции	4	12	0	8	1	2

лични негативни	7	6	4	2	10	8
непопълнено	6	2	0	5	3	202

Между Идеалния и Очаквания Аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Останалите съвпадения са между категориите себеописания, насочени към взаимодействията с другите и насочени към себедоказване. Интересен момент е съвпадението между личната и външната норма.

I.10.6. Влияние на възрастта върху жизнения смисъл и дереализацията

Възрастта оказва значимо влияние върху жизнения смисъл и дереализацията (табл. 15 и табл. 16).

Таблица 15. Дисперсионен анализ във връзка с жизнения смисъл и дереализацията

		сума от квадратите	df	среден квадрат	F- стой- ност	значи- мост
Намерен смисъл	между групите	1334,746	4	333,687	8,067	,000
	в групите	7652,565	185	41,365		
	общо	8987,311	189			
Търсен смисъл	между групите	1183,886	4	295,972	4,832	,001
	в групите	11332,66 7	185	61,258		
	общо	12516,55 3	189			
Дереализация спрямо средата	между групите	13,509	4	3,377	5,464	,000
	в групите	114,359	185	,618		
	общо	127,869	189			

Таблица 16. Значими влияния на възрастта върху дереализацията

Зависима променлива	(I) възраст	(J) възраст	Разлика в ср. ст-ти (I-J)	Ст. грешка	Степен на значимост	95% доверителен интервал	
						Lower Bound	Upper Bound
Намерен смисъл	15-18	19-25	-4,28571*	1,76601	,016	-7,7698	-,8016
		26-30	-6,21479*	1,68816	,000	-9,5453	-2,8843
		31-40	-7,75366*	1,66291	,000	-11,0344	-4,4730
		над 40	-9,03081*	1,78505	,000	-12,5525	-5,5091
	19-25	15-18	4,28571*	1,76601	,016	,8016	7,7698
		26-30	-1,92908	1,42448	,177	-4,7394	,8812
		31-40	-3,46795*	1,39446	,014	-6,2190	-,7169
		над 40	-4,74510*	1,53807	,002	-7,7795	-1,7107
	26-30	15-18	6,21479*	1,68816	,000	2,8843	9,5453
		19-25	1,92908	1,42448	,177	-,8812	4,7394
		31-40	-1,53887	1,29445	,236	-4,0926	1,0149
		над 40	-2,81602	1,44801	,053	-5,6728	,0407
	31-40	15-18	7,75366*	1,66291	,000	4,4730	11,0344
		19-25	3,46795*	1,39446	,014	,7169	6,2190
		26-30	1,53887	1,29445	,236	-1,0149	4,0926
		над 40	-1,27715	1,41849	,369	-4,0756	1,5213
	над 40	15-18	9,03081*	1,78505	,000	5,5091	12,5525
		19-25	4,74510*	1,53807	,002	1,7107	7,7795
		26-30	2,81602	1,44801	,053	-,0407	5,6728
		31-40	1,27715	1,41849	,369	-1,5213	4,0756
Търсен смисъл	15-18	19-25	-,71429	2,14910	,740	-4,9542	3,5256
		26-30	3,67579	2,05436	,075	-,3772	7,7288
		31-40	5,87546*	2,02363	,004	1,8831	9,8678

		над 40	4,21709	2,17226	,054	-,0685	8,5027
	19-25	15-18	,71429	2,14910	,740	-3,5256	4,9542
		26-30	4,39007*	1,73348	,012	,9701	7,8100
		31-40	6,58974*	1,69695	,000	3,2419	9,9376
		над 40	4,93137*	1,87171	,009	1,2387	8,6240
	26-30	15-18	-3,67579	2,05436	,075	-7,7288	,3772
		19-25	-4,39007*	1,73348	,012	-7,8100	-,9701
		31-40	2,19967	1,57524	,164	-,9081	5,3074
		над 40	,54130	1,76212	,759	-2,9351	4,0177
	31-40	15-18	-5,87546*	2,02363	,004	-9,8678	-1,8831
		19-25	-6,58974*	1,69695	,000	-9,9376	-3,2419
		26-30	-2,19967	1,57524	,164	-5,3074	,9081
		над 40	-1,65837	1,72619	,338	-5,0639	1,7472
	над 40	15-18	-4,21709	2,17226	,054	-8,5027	,0685
		19-25	-4,93137*	1,87171	,009	-8,6240	-1,2387
		26-30	-,54130	1,76212	,759	-4,0177	2,9351
		31-40	1,65837	1,72619	,338	-1,7472	5,0639
Дереализация прямо среда- та	15-18	19-25	,29464	,21589	,174	-,1313	,7206
		26-30	,21884	,20637	,290	-,1883	,6260
		31-40	,69368*	,20328	,001	,2926	1,0947
		над 40	,73950*	,21821	,001	,3090	1,1700
	19-25	15-18	-,29464	,21589	,174	-,7206	,1313
		26-30	-,07580	,17414	,664	-,4193	,2678
		31-40	,39904*	,17047	,020	,0627	,7353
		над 40	,44485*	,18802	,019	,0739	,8158
	26-30	15-18	-,21884	,20637	,290	-,6260	,1883
		19-25	,07580	,17414	,664	-,2678	,4193

		31-40	,47484*	,15824	,003	,1626	,7870
		над 40	,52065*	,17701	,004	,1714	,8699
	31-40	15-18	-,69368*	,20328	,001	-1,0947	-,2926
		19-25	-,39904*	,17047	,020	-,7353	-,0627
		26-30	-,47484*	,15824	,003	-,7870	-,1626
		над 40	,04581	,17340	,792	-,2963	,3879
	над 40	15-18	-,73950*	,21821	,001	-1,1700	-,3090
		19-25	-,44485*	,18802	,019	-,8158	-,0739
		26-30	-,52065*	,17701	,004	-,8699	-,1714
		31-40	-,04581	,17340	,792	-,3879	,2963

В по-ниските възрастови групи намереният смисъл е по-малък за сметка на по-високата активност в процеса на търсене на смисъл и обратното. Лицата над 30 имат в по-висока степен намерен смисъл и го търсят в по-ниска степен. Това потвърждава самостоятелността на конструктите и компенсаторната функция на търсенето на смисъл.

По отношение на дереализацията спрямо средата тенденцията е същата. Тя е по-изразена в групите под 30 години и по-слаба при лицата над 30 годишна възраст. За останалите скали на дереализацията няма значими различия, което вероятно се дължи и на ниската им изразеност във всички възрастови групи.

Намереният смисъл прогресивно расте с възрастта, като пикът на същия е при лицата над 40 години. Това е логично от гледна точка на достигането до осъзнаване, стабилизиране, ведно с активната възраст, в която индивидите се намират. При търсенето на смисъл нещата стоят по обратен начин, най-малките – на 15-18 годишна възраст, са най-активни по отношение на търсенето на смисъл. Между 30-40 години търсенето е най-слабо, като тук индикативно е това, че над 40, освен резултатите за намерен смисъл, са налице и по-високи за търсене на смисъл, което пък вероятно се свързва с осъзнаването на следващия етап и новото търсене. Може би твърдението би било по-твърдо, ако имаше и група над 50 години, за да бъде ясно къде точно започва търсенето на нов смисъл. Може би това се свързва с по-късната възраст и приближаването на времето за нова социализация, криза на празното гнездо, пенсиониране и други нормативни промени.

I.10.7. Връзка на Аз-образите със смисъла в живота / търсенето на смисъл в живота

Съответствието / несъответствието в Аз-концепциите няма значима връзка със смисъла в живота. Еднофакторният дисперсионен анализ показва, че водещата категория себеописание за Реалния аз оказва влияние както върху наличието на смисъл ($F=2,462$; $p<.035$), така и върху търсенето на смисъл ($F=3,025$; $p<.012$) (табл. 17).

Таблица 17. Влияние на ориентацията в самоопределенията за Реалния Аз върху смисъла в живота

Зависима променлива	(I) Реален Аз	(J) Реален Аз	Разлика в средните ст-ти (I-J)	значимост
Наличие на смисъл	лични себеутвърдителни	лични негативни	4,67857*	,022
		непопълнено	7,53571*	,033
	лични насочени към другите	лични негативни	5,11786*	,010
		непопълнено	7,97500*	,023
Търсене на смисъл	лични себеутвърдителни	социални интеракции	-5,46841*	,026
	лични насочени към другите	социални повърхностни	5,14674*	,007

Наличието на смисъл е по-високо когато хората използват главно себеутвърдителни себеописания и насочените към другите в сравнение с личните негативни самоопределения. Търсенето на смисъл се определя в по-висока степен от ориентацията към социалните интеракции и личните самоопределения по отношение на взаимоотношенията с другите, отколкото от насочеността към себеутвърждаване. С други думи, хората, които се приемат като утвърдили се и поддържащи добри взаимоотношения с другите, в по-висока степен са намерили жизнен смисъл. Обратното, търсещите смисъл са предимно хора, за които водещата ориентация на Аз-а е към другите и социалните интеракции. Този резултат е особено интересен. Себевъзприемането се изгражда в процеса на взаимодействие с другите и верификация на сравненията при изграждането на Аз-концепции и правенето на избори.

Изборът от своя страна дава възможност за по-висока насоченост към преследване на целите. Водещата категория за Идеален Аз не оказва влияние върху наличието и търсенето на смисъл в живота. Такова се отбелязва за Очаквания Аз по отношение на наличието на смисъл смисъла ($F=2.556$; $p<.029$) (табл. 18).

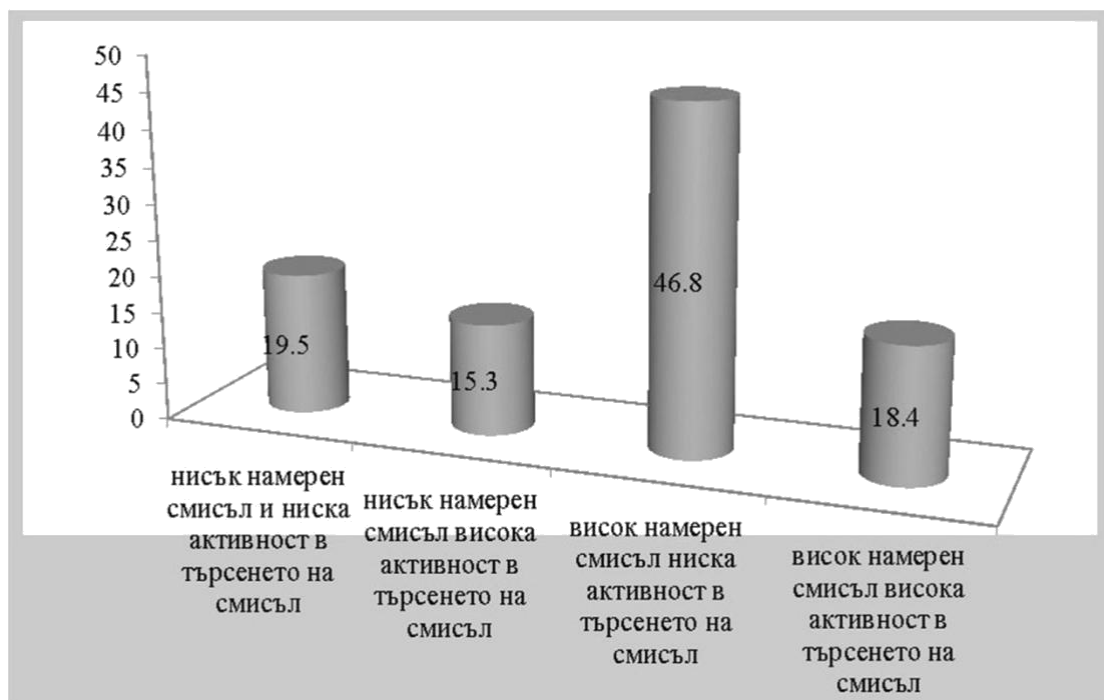
Таблица 18. Влияние на ориентацията в самоопределенията за Очаквания Аз върху смисъла в живота

Зависима променлива	(I) Очакван Аз	(J) Очакван Аз	Разлика в средните ст-ти (I-J)	значимост
Наличие на смисъл	Социални интеракции	Лични себе-насочени	-,99879*	,031
		Лични насочени към другите	-1,34917*	,005

За самоопределенията в категорията Очакван аз социалните интеракции имат по-слабо значение в сравнение с личните себеутвърдителни категории и характеристиките на насоченост към другите за наличието на смисъл. Хората, които мислят, че другите очакват от тях да бъдат себеутвърждаващи се и загрижени за другите, е по-вероятно да поддържат намерен смисъл.

Съответствието / липсата на съответствие между категориите на Аз-а и самите категории не са свързани със степента на осъзнато търсено откъсване от себе си и средата. Такова влияние обаче се отбелязва за комбинациите на намерен и търсен смисъл в живота. На фиг. 3 първо представяме процентното съотношение на лицата, попадащи в групите ниска/висока степен на намерен смисъл в живота и ниска/висока степен на активност в търсенето на жизнен смисъл.

Почти половината от изследваните лица посочват, че са намерили смисъл в живота и съответно са пасивни по отношение на търсенето на такъв, следвани от тези, които не са намерили и не търсят смисъл в живота, тези, които са намерили смисъл, но продължават да търсят такъв и тези, които нямат, но търсят активно смисъл. Еднофакторният дисперсионен анализ показва значимо влияние на тези комбинации върху търсенето и осъзнаването бягство от реалността - дереализация спрямо средата ($F=6.068$; ,001), физическата дереализация ($F=3,642$; $p<.014$) и психическата дереализация ($F= 3,803$; $p<.011$). В табл. 19 използваните аббревиатури са НСНА (нисък смисъл, ниска активност), НСВА (нисък смисъл, висока активност), ВСНА (висок смисъл, ниска активност) и ВСВА (висок смисъл, висока активност).

Фигура 3. Процентно разпределение на групите с намерен/търсен жизнен смисъл

Таблица 19. Влияние на жизнения смисъл върху търсенето бягство от реалността

Зависима променлива	(I) смисъл	(J) смисъл	разлика в средните ст-ти	степен на значимост
Дереализация спрямо средата	НСНА	ВСНА	,58154*	,000
		ВСВА	,39807*	,034
	НСВА	ВСНА	,49603*	,004
Физическа дереализация	НСНА	ВСНА	,50066*	,002
Психическа дереализация	НСНА	ВСНА	,46819*	,002
		ВСВА	,40174*	,026

По-високо търсене на бягство от реалността се наблюдава при лицата с ниска степен на намерен смисъл в живота и ниска активност в търсенето на смисъл.

Липсата на смисъл и високата активност в търсенето също кара хората по-често да се откъсват умишлено от реалността в сравнение с тези, които са намерили смисъл. Отново наличието, а не толкова активността в търсенето на смисъл, определя поведението, което води до физическа дереализация. Липсата на смисъл е фактор, който провокира хората да търсят такъв тип бягство. Психическата дереализация е най-силно изразена при лицата, които нямат смисъл и не са активни в търсенето на смисъл.

I.10.8. Време, прекарвано във виртуалното пространство в контекста Аз-Моите приятели

По отношение на честотата на прекарване на свободното време онлайн в социалните мрежи почти всички отговори показват, че оценката на хората и за себе си, и за техните приятели са, че хората прекарват ежедневно част от свободното си време в социалните мрежи (табл. 20).

Таблица 20. Оценка за честотата на използване на онлайн социалните мрежи през свободното време

		моите приятели							
		ни-кога	2 пъти месечно	веднъж седмично	2 пъти седмично	3 пъти седмично	4 пъти седмично	5 пъти седмично	всеки ден
аз	веднъж месечно	1	0	1	0	0	0	0	2
	2 пъти месечно	0	2	0	0	0	0	0	0
	веднъж седмично	0	0	2	0	0	0	0	2
	2 пъти седмично	0	0	0	1	0	0	2	2
	3 пъти седмично	0	0	0	1	3	0	3	1
	4 пъти седмично	0	0	0	0	0	2	3	5
	5 пъти седмично	0	0	0	1	0	1	5	11
	всеки ден	0	1	0	0	1	2	8	127

Изследваните лица са категорични, че и те, и техните приятели, използват

социалните мрежи всеки ден. Има силно неравномерно разпределяне и натрупване на отговорите на изследваните лица ($\chi^2 = 364,732$; $p < .000$) при висока положителна корелация между оценката за своя модел на ползване на мрежите и модела на ползване от приятелите (коефициент на Спирмън $r_s = ,596$; $p < .000$) (табл. 21).

Изследваните лица споделят, че и те, и техните приятели, използват социалните мрежи ежедневно. Честотата на ежедневно ползване и в двата случая е пове-че от 4 часа на ден, като резултатите са неравномерно разпределени ($\chi^2 = 129,315$; $p < .000$). Отчетлив е големият дял време, ежедневно прекарвано в социалните мрежи в потвърждение на очакванията ни.

Таблица 21. Часове на ежедневно ползване на онлайн социалните мрежи

		моите приятели				
		1 час	2 часа	3 часа	4 часа	над 4 часа
аз	1 час	31	20	17	2	6
	2 часа	4	18	12	6	4
	3 часа	3	2	13	3	4
	4 часа	0	0	1	4	5
	над 4 часа	1	1	2	4	27

По отношение на ежедневното ползване на онлайн социалните мрежи, Т-тестът за чифтова извадка също показва висока степен на съвпадение в отговорите на изследваните лица по отношение на оценката на собственото им поведение и поведението на приятелите им (корелация $,646$; $p < .000$). В този случай обаче се наблюдава по-висока степен на възприемане, че приятелите дневно прекарват повече време в социалните мрежи, отколкото самите изследвани лица (табл. 22).

Таблица 22. Значимо различие в оценката на изследваните лица за времето, което те и техните приятели прекарват ежедневно в социалните мрежи

променлива	средна ст-т	разлика в средните ст-ти	t-стойност	значимост
ежедневно ползване на социалните мрежи - Аз	2,3895	-,56842	-6,297	,000
ежедневно ползване на социалните мрежи – Моите приятели	2,9579			

В табл. 23 са представени резултатите за оценката на изследваните лица и тяхната представа за оценката на приятелите им за хората, които прекаляват с ползването на социалните мрежи. Данните са неравномерно разпределени ($\chi^2 = 99,344$; $p < .000$), като повечето натрупвания са в категориите неутрално отношение и приемане както за собствената оценка, така и за възприеманата оценка от страна на техните приятели.

Таблица 23. Оценка за хората, които прекаляват с използването на социалните мрежи

		моите приятели				
		категорично не приемат	не приемат	ниतो приемат, нито не приемат	приемат	категорично приемат
аз	категорично не приемам	2	0	0	2	1
	не приемам	0	5	10	4	3
	ниतो приемам, нито отхвърлям	2	3	58	20	2
	приемам	0	4	16	36	4
	категорично приемам	0	2	3	7	6

В отговорите се наблюдава умерена положителна корелация ($r = .301$; $p < .000$), като Т-тестът на чифтова извадка показва, че няма статистическа значима разлика в двете оценки.

Интересни резултати се получават по отношение на възприеманото поддаване на влиянието на информацията, публикувана в социалните мрежи.

Резултатите са неравномерно разпределени ($\chi^2 = 67,514$; $p < .000$) (табл. 24).

Таблица 24. Кръстосана таблица на отговорите на изследваните лица в каква степен те и приятелите им се влияят от информацията в онлайн социалните мрежи

		моите приятели				
		никога	рядко	понякога	често	винаги
аз	никога	2	11	9	5	1
	рядко	2	36	39	8	3

	понякога	0	7	28	14	3
	често	0	1	3	17	0
	винаги	0	0	0	1	0

В дадените отговори има умерена положителна корелация ($,324$; $p < .000$), ка-то се наблюдава известно изкривяване по отношение на възприеманата степен на поддаване на това влияние (табл. 25).

Таблица 25. Значимо различие в оценката на изследваните лица за степента, в която те и техните приятели се поддават на влияние на информацията, публикувана в онлайн социалните мрежи

променлива	средна ст-т	разлика в средните ст-ти	t-стойност	значимост
аз се влияя от съдържанието, публикувано в онлайн социалните мрежи	2,3632	-,61579	-8,772	,000
моите приятели се влияят от съдържанието, публикувано в онлайн социалните мрежи	2,9789			

В отговорите на изследваните лица проличава тенденцията да смятат, че техните приятели се поддават в по-висока степен на съдържанието, поствано в социалните мрежи в сравнение с тях самите.

I.10.9. Връзка на дереализацията с наличието на смисъл и влияние върху наличието на смисъл

По отношение на връзките между дереализацията и смисъла в живота се очертаха интересни резултати (табл. 26).

Таблица 26. Връзка на дереализацията с наличието на смисъл

	Дереализация спрямо средата	Физическа дереализация	Психическа дереализация
Наличие на смисъл	-,324 ^{**}	-,214 ^{**}	-,210 ^{**}
	,000	,003	,004

Напълно логично, колкото по-изкривени са възприятията за средата и за себе си, толкова по-ниско е усещането за смисъл в живота. Интересен момент е, че де-реализацията не е свързана с процеса на търсене на смисъл, което подкрепя предположението, че съзнателно насочената когнитивна нагласа за търсене на смисъл не е свързана с начина на възприемане на ситуацията „тук и сега“ и това са отделни процеси. Усещането за смисъл не подкрепя поведението на търсене на смисъл. Обратно, липсата на смисъл, подкрепя активното му търсене. Този резултат може да бъде интерпретиран в няколко посоки. Усещането за смисъл се възприема в цялост, поддържа вътрешния баланс и съхранява ресурсите, които иначе се насочват в действия към търсене на смисъл. Необходимостта от търсене на смисъл възниква като компенсация и копинг механизъм когато има необходимост, а не е постоянна активност. Резултатът – наличие на смисъл – от своя страна подкрепя приемането на реалността, която е удовлетворяваща и не провокира стратегии за бягство от нея в търсене на компенсация.

При направени частични корелации, в които е ограничен факторът възраст, се наблюдава редуциране на корелацията между типовете дереализации, което стеснява допусканията ни до това, че възрастта и нейните особености са възможен предиктор както на усещането за дереализация, така и „спояваща— връзка между търсенето/наличието на смисъл и връзката му с дереализацията.

Като следваща стъпка проверихме какво е влиянието на дереализациите върху наличието на смисъл. Резултатите от регресионния анализа са описани в табл. 27.

Таблица 27. Влияние на дереализацията върху наличието на смисъл

	R = 0,328 (F=7,547; p<.000); CI=95%		
фактори	коэффициент	t-стойност	значимост
Дереализация спрямо средата	-,385	-3,305	,001

Физическа дереализация	,065	,605	,546
Психическа дереализация	,017	,170	,865

Дереализацията обяснява 33% от дисперсията в наличието на смисъл, като влиянието се дължи основно на дереализацията спрямо средата. Колкото по-високо е откъсването от средата, толкова по-ниска е степента на намерен и възприеман смисъл в живота. Не се очерта влияние на оценката доколкото човек се влияе от видяното в социалните мрежи върху смисъла. Влияние върху възприеманото съдържание в Мрежата има върху дереализацията спрямо средата и психическата дереализация в табл. 28.

Таблица 28. Влияние върху дереализацията спрямо средата и психическа дереализация.

фактори	R = ,021 (F=5,017; p<.026); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Влия се от това, което виждам в социалните мрежи	,161	2,240	,026

Отбелязана е очакваната тенденция колкото по-висока е дереализацията спрямо средата, толкова по-висока да е склонността човек да се влияе от информацията в социалните мрежи. Влиянието по отношение на психическата дереализация е описано в табл. 29.

Таблица 29. Влияние на дереализацията върху това, което се вижда в социалните мрежи

Фактори	R = ,023 (F=5,017; p<.026); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Влия се от това, което виждам в социалните мрежи	,169	2,351	,020

Колкото по-висока е степента на дереализация спрямо средата и психическата дереализация, толкова по-висока е тенденцията да се повиши вероятността от по-силно поддаване на влиянието на информацията в социалните мрежи. И в два-

та случая обясненият процент на вероятност е 20%. Тази тенденция остава с резервата, че стойностите по дереализация са много ниски в изследваната група лица. Вероятно това обяснява и липсата на влияние на физическата дереализация, която е слабо изразена. Резултатът е интересен и заслужава позадълбочено проучване предвид очертаните рискове, свързани с влиянието на изкривените социални норми в Мрежата и възприемането им.

I.10.10. Влияние на честотата на ползване на социалните мрежи

Като последна стъпка проследихме влиянието на честотата на ползване на социалните мрежи и ежедневното ползване на социалните мрежи върху дереализацията и смисъла в живота. Ползването на социалните мрежи като честота показва тенденция за влияние единствено върху търсенето на жизнен смисъл ($F=2.318$; $p<.027$). Резултатите от множествения анализ са представени в табл. 30.

Таблица 30. Влияние на честотата на ползване на социалните мрежи върху търсенето на жизнен смисъл

(I) честота на ползване на СМ	(J) честота на ползване на СМ	разлика в ср. ст-ти (I-J)	станд. грешка	значимост	95% доверителен интервал	
					долна граница	горна граница
веднъж месечно	2 пъти месечно	,95000	1,37634	,491	-1,7656	3,6656
	веднъж седмично	-1,00000	1,12377	,375	-3,2173	1,2173
	2 пъти седмично	-1,09000	1,06611	,308	-3,1935	1,0135
	3 пъти седмично	,67500	,97322	,489	-1,2452	2,5952
	4 пъти седмично	-,59000	,94022	,531	-2,4451	1,2651
	5 пъти седмично	-1,02778	,87849	,244	-2,7611	,7056
	всеки ден	-1,19388	,80598	,140	-2,7842	,3964
2 пъти месечно	веднъж месечно	-,95000	1,37634	,491	-3,6656	1,7656
	веднъж седмично	-1,95000	1,37634	,158	-4,6656	,7656

	2 пъти седмично	-2,04000	1,32967	,127	-4,6635	,5835
	3 пъти седмично	-,27500	1,25642	,827	-2,7540	2,2040
	4 пъти седмично	-1,54000	1,23103	,213	-3,9689	,8889
	5 пъти седмично	-1,97778	1,18456	,097	-4,3150	,3595
	всеки ден	-2,14388	1,13183	,060	-4,3771	,0893
веднъж седмично	веднъж месечно	1,00000	1,12377	,375	-1,2173	3,2173
	2 пъти месечно	1,95000	1,37634	,158	-,7656	4,6656
	2 пъти седмично	-,09000	1,06611	,933	-2,1935	2,0135
	3 пъти седмично	1,67500	,97322	,087	-,2452	3,5952
	4 пъти седмично	,41000	,94022	,663	-1,4451	2,2651
	5 пъти седмично	-,02778	,87849	,975	-1,7611	1,7056
	всеки ден	-,19388	,80598	,810	-1,7842	1,3964
2 пъти седмично	веднъж месечно	1,09000	1,06611	,308	-1,0135	3,1935
	2 пъти месечно	2,04000	1,32967	,127	-,5835	4,6635
	веднъж седмично	,09000	1,06611	,933	-2,0135	2,1935
	3 пъти седмично	1,76500	,90602	,053	-,0226	3,5526
	4 пъти седмично	,50000	,87047	,566	-1,2175	2,2175
	5 пъти седмично	,06222	,80341	,938	-1,5230	1,6474
	всеки ден	-,10388	,72341	,886	-1,5312	1,3235
3 пъти	веднъж месечно	-,67500	,97322	,489	-2,5952	1,2452

седмично	2 пъти месечно	,27500	1,25642	,827	-2,2040	2,7540
	веднъж седмично	-1,67500	,97322	,087	-3,5952	,2452
	2 пъти седмично	-1,76500	,90602	,053	-3,5526	,0226
	4 пъти седмично	-1,26500	,75385	,095	-2,7524	,2224
	5 пъти седмично	-1,70278 *	,67530	,013	-3,0352	-,3703
	всеки ден	-1,86888 *	,57783	,001	-3,0090	-,7288
4 пъти седмично	веднъж месечно	,59000	,94022	,531	-1,2651	2,4451
	2 пъти месечно	1,54000	1,23103	,213	-,8889	3,9689
	веднъж седмично	-,41000	,94022	,663	-2,2651	1,4451
	2 пъти седмично	-,50000	,87047	,566	-2,2175	1,2175
	3 пъти седмично	1,26500	,75385	,095	-,2224	2,7524
	5 пъти седмично	-,43778	,62681	,486	-1,6745	,7990
	всеки ден	-,60388	,52033	,247	-1,6305	,4228
	5 пъти седмично	веднъж месечно	1,02778	,87849	,244	-,7056
2 пъти месечно		1,97778	1,18456	,097	-,3595	4,3150
веднъж седмично		,02778	,87849	,975	-1,7056	1,7611
2 пъти седмично		-,06222	,80341	,938	-1,6474	1,5230
3 пъти седмично		1,70278 *	,67530	,013	,3703	3,0352
4 пъти седмично		,43778	,62681	,486	-,7990	1,6745
всеки ден		-,16611	,39811	,677	-,9516	,6194

всеки ден	веднъж месечно	1,19388	,80598	,140	-,3964	2,7842
	2 пъти месечно	2,14388	1,13183	,060	-,0893	4,3771
	веднъж седмично	,19388	,80598	,810	-1,3964	1,7842
	2 пъти седмично	,10388	,72341	,886	-1,3235	1,5312
	3 пъти седмично	1,86888 *	,57783	,001	,7288	3,0090
	4 пъти седмично	,60388	,52033	,247	-,4228	1,6305
	5 пъти седмично	,16611	,39811	,677	-,6194	,9516

Тенденцията е по-честото ползване на социалните мрежи да е свързано с и резултат от по-високата степен на търсене на смисъл. Ежедневното ползване на социалните мрежи от своя страна се очертава като влияещо единствено върху фи-зическата и психическата дереализация (табл. 31 и 32).

Таблица 31. Влияние върху физическата дереализация

фактори	R = ,017 (F=4,326; p<.039); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Ежедневно ползване на социални мрежи	,150	2,080	,039

Колкото по-висока е степента на ежедневно ползване на социалните мрежи, толкова по-голяма е вероятността от възникване на физическа дереализация, като обясненият процент на вариация е 17%.

Таблица 32. Влияние върху психическата дереализация

Фактори	R = ,023 (F=5,479; p<.020); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Ежедневно ползване на социални мрежи	,168	2,341	,020

При психическата дереализация се наблюдава аналогична тенденция с 23% обяснена вероятност. Осъзнатата степен на подаване на влияние от съдържание-то на социалните мрежи е свързано с психическата дереализация и дереализацията спрямо средата (табл. 33 и 34).

Таблица 33. Влияние на съдържанието в социалните мрежи върху психическата дереализация.

Фактори	R = ,023 (F=5,528; p<.020); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Влия се от съдържанието на социалните мрежи	,169	2,351	,020

Резултатите показват, че колкото по-висока е степента на (осъзнато) влияние от съдържанието на социалните мрежи, толкова по-висока е вероятността от настъпването на психическа дереализация, като обясненият процент е 23%. Резултатът е аналогичен по отношение на дереализацията спрямо средата табл. 34.

Таблица 34. Влияние на съдържанието в социалните мрежи върху дереализацията спрямо средата.

Фактори	R = ,021 (F=5,017; p<.026); CI=95%		
	стандартизиран коэффициент Beta	t-стойност	значимост
Влия се от съдържанието на социалните мрежи	,161	2,240	,026

Дискусия

Като цяло, самоопределенията за Реалния, Идеалния и Очаквания Аз са консисентни и свързани основно с лични характеристики на насочеността им в комуникацията с другите и света. Изследваните лица по-лесно описват своя Реален аз в сравнение с определенията за своя идеал или стандарта, който смятат, че трябва да покриват. Реалният Аз генерира значително по-висок брой асоциации, което показва добро ниво на себerefлексия. В описанието на Реалния аз водещо място заемат определенията за себе си във връзка с другите (загрижен, мил), докато за Идеалния и Очаквания аз водещата категория описания са себеутвърждаващи (решителен, амбициозен). Това показва значимостта на оглеждането в другите и търсенето на обратна връзка от една страна, а от друга, че и личните, и социалните стандарти, са в посока себедоказване и асертивност като модел на поведение.

Между Идеалния и Очаквания Аз отчетливото водещо съвпадение е в себеутвърдителните характеристики, които явно очертават това, което хората желаят и това, което смятат, че е социално желателно от другите към тях. Интересен момент е съвпадението между личната и външната норма. Обяснението може да бъде в това, че за това, което са, хората съдят до голяма степен от начина, по който общуват с другите и се самоопределят по този начин. Личните идеал и социалните норми, които се възприемат, са по-фокусирани върху самоопределянето на себе си като индивидуалност. Именно себеутвърдителните характеристики на Аз-а са тези, които водят до по-високо усещане за наличен смисъл в живота, докато ориентацията към социалните интеракции е свързана с по-високата активност в търсенето на смисъл. Намирането на смисъл води до намаляване на активността в търсенето на смисъл и косвено доближаването до Идеалния и Очаквания Аз, които са свързани основно с лични качества. Търсенето на смисъл е свързано с оглеждането в другите и характеристики, които хората използват в по-висока степен за образ на Реалния си Аз. От друга страна, липсата на смисъл, включително и при висока активност в търсенето, създават предпоставки за съзнателно бягство от реалността. Всички тези връзки и начина на себerefлексия, както и липсата на установена зависимост между несъответствията в Аз-концепциите със смисъла в живота и съзнателната дереализация, заслужава по-нататъшно проучване. Това изследване е първа стъпка и може да послужи за извеждане на отговори, които да бъдат разширени в следващи проучвания.

Поставено в контекста на предмета на настоящата работа в най-голяма степен се наблюдава конфликт между самоопределянето на изследваните лица с лични, насочени към другите характеристики. Не може да се подмине фактът, че ако бъдат проследени несъответствията, то те са свързани с преобладаващото определяне на Идеалния аз със лични себеутвърдителни характеристики. Дефицитното и желано себеутвърждение е възможно да води до съответните конфликти както

между Идеално и Реално Аз, така и между Идеален и Очакван Аз. Общото между Реалното и Очакваното е насоченото към другите функциониране с тази разлика, че в Реалното се крие в по-голяма степен моралното, етичното, докато в интеракциите стои активното включване на Другостта като фактор, който определя актуалното функциониране. Следва да се отбележи, че Идеалният аз, който понастоящем може да бъде разглеждан само като цел, но не и като нещо, което е обективно, е много близък до натиска на средата. В този смисъл неравенствата, рефлексии на Аз-а, се определят от негласното изискване към субекта. Това изискване се изразява в акцентиранието на субекта към социалната динамика, включваща Другия, а субектът очаква Другостта да бъде съобразена с него. Посочването на морални, етични и други надперсонализатори, които определят личността, може да се разглежда като компонент, който постмодерното общество и неговите изисквания поставят към субекта в действителната интеракция, неопосредстваната и имплицитна в действителността. От друга страна е идеалния образ, който на практика се стреми към утвърждаването. То от своя страна е единственият път към Другостта. От тази гледна точка може да се допусне, че равенствата и неравенствата имат произход в българската извадка именно от дефицитарното себепознание и себеутвърждаване.

Въпреки ограниченията на изследването основно поради малкия брой участници, този общ извод отваря някои посоки за бъдещи изследвания, които биха могли да изградят рамка за послания към младите хора, която да има различна насоченост и да разчупи модела на „възприемани очаквания“ в реална просоциална насока извън формалния аспект, следвайки същевременно ясно очертан дефицит за нужда от по-висока степен на асертивност, очертана като идеален образ и да потърси хармонията им със значението на взаимоотношенията и личните качества.

Отговорите на изследваните лица показват, че според тях и те, и приятелите им, прекарват всеки ден голяма част от свободното си време в социалните мрежи. По отношение на броя часове те единодушно посочват, че и те самите, и приятелите им, прекарват ежедневно над 4 часа в онлайн социалните мрежи. И изследваните лица, и оценката за мнението на приятелите им е, че те приемат прекомерната употреба на социалните мрежи като част от действителността.

Като цяло, се наблюдава степен на съгласуваност в оценките на изследваните лица за тяхното поведение и поведението на приятелите им в социалните мрежи. От една страна това може да се обясни с възрастовата специфика на извадката. Доколкото нормативно сред тийнейджърите и младежите идентифицирането с приятелите е първостепенно, то отслабва в хода на развитие за сметка на отстояваната собствена позиция. Въпреки това, се потвърди и очакването ни да има известно изкривяване в отговорите на изследваните лица и приписване на по-висока

честота на ползване на мрежите от страна на приятелите и възприемане, че приятелите се влияят в по-висока степен от информацията в социалните мрежи от самите тях.

Без да категоризираме или да се опитваме да даваме определение на това кой начин на ползване на социалните мрежи е здравословен и нездравословен, смята-ме, че този въпрос заслужава да бъде изследван и разширен в бъдеще. Потвърждение има и очакването, че теорията за социалните норми може да се разшири не-зависимо от възрастта и за други форми на проблемни поведения и социални норми, особено по отношение на поведението в мрежата.

Вземайки предвид факта, че „виртуалното— съпътства личността посредством напредващите технологии, се допуска, че то, съответно този тип идентичност съществуват паралелно. С известни резерви можем да потвърдим, че ползването на социалните мрежи се ползва съзнателно в качеството на специфичен копинг механизъм, който позволява откъсване от средата, без да прераства в загуба на връзка с реалността и най-вече със себе си. Важен момент е, че дереализацията е свързана единствено с наличието на смисъл. Колкото по-осмислен е животът, толкова по-рядко човек има нужда от откъсване от въпросите на реалността. Това се подкрепя и от липсата на връзка между търсенето на смисъл и степента на дереализация. Търсенето като осъзнат процес не оставя пространство за откъсване, което е в известна степен лукс. Колкото по-малко осмислен се възприема животът, толкова по-силна е склонността към откъсване от реалността и съответно по-висока вероятността от по-силно поддаване на влиянието на информацията в социалните мрежи. Този резултат заслужава да се проучи допълнително, за да могат да се очертаят здравословните копинг механизми и възможните реактивни или компенсаторни функции и представлява особен интерес.

Тенденцията е по-честото ползване на социалните мрежи да се определя и по-високата степен на търсене на смисъл. Това също отговаря на очакванията ни – от една страна, че социалните мрежи предоставят нови ресурси в процеса на самоопределяне, а от друга страна и че търсенето на смисъл е компенсаторно по съдържание. Ежедневното ползване на социалните мрежи от своя страна се очерта като влияещо единствено върху физическата и психическата дереализация.

Друга връзка, която заслужава допълнително проучване, е директната честота - колкото по-висока е степента на ежедневно ползване на социалните мрежи, толкова по-голяма е вероятността от възникване на физическа дереализация. Този въпрос е интересен, тъй като физическата дереализация е по-дълбока форма на бягство от реалността, което е свързано с по-високата честота на ежедневно ползване на социалните мрежи. Връзката между осъзнатата степен на влияние от съдържанието на социалните мрежи логично е с компонента психическа дереализация и дереализацията спрямо средата, което се дължи на степента на осъзнатост.

Ограничения на изследването

В бъдещи изследвания смятаме да доразвием една от съответните хипотези, която свързва наличието на смисъл в живота на изследваните лица и съответното виртуално поведение. Допускаме, че намирането на смисъл в живота е и предиктор за наличие на модели за позициониране на личността в обществото посредством знанието и несъмнението за „Аз—“. Предното минимизира риска за формиране на деперсонализация /когнитивни дисонанси от двете идентичности/.

Времето, прекарвано в Мрежата което в ранните изследвания се разглежда основно като негатив, днес се е превърнало в своеобразна норма и стандарт на поведение. Съзнателната дереализация е своеобразна копинг стратегия, в която освен личният опит и/или знанието за него се намесва и влиянието от признатия виртуален компонент, дооформящ общата психосоциална идентичност. Обратната връзка се търси освен в обкръжаващата действителност, то и във виртуалната та-кава. Социалните мрежи могат да се възприемат освен като обем от личности за контакт, то и като сума от обратни връзки, които се възприемат като референт и като очакване.

Предвид спецификата на изследването, а именно това, че се търси канал, който определя личността в нейната психосоциална цялост, предстои горното да бъде изследвано посредством анализ на подхода при търсене на обратни връзки, мнение и вероятни решения във виртуалното пространство. Безспорен е фактът, че виртуалното се превръща за част от потребителите посредством напредващите технологии и свойството на едновременност на реалностите в паралелен на физи-ческия свят, поради непрекъснатата възможност за ползване.

II. ВИРТУАЛНА КЛАСНА СТАЯ

II.1. Описание на проекта

На базата на представените и обсъдени резултати в предната глава, тук е направен опит да бъде намерен приложният аспект, да бъдат разгледани проявите на психичното в контекста на виртуалното при деца в прогимназиален и гимназиален курс на обучение. Виртуалната среда осигурява неограничени възможности за създаване и поддържане на контакти и развиване на комуникативните умения от една страна, а от друга е пространство за обмен на данни, информация и идеи. Този факт на съвременето придобива все по-значима роля не само в електронното обучение, но и в процеса на изграждане на меки умения, форми на себеконтрол и себерегулация. Достъпността и предпочитането на тази форма на общуване от младите може да бъде използвана за проактивно стимулиране на автоцензурата сред учениците и обединяването им около просоциални поведения, които да бъдат изградени на принципа на вътрешна мотивация и подкрепени от желана и атрак-тивна награда.

Резултатите от изследвания водят до заключението, че виртуалната идентичност е част от общата психосоциална идентичност, изградена в юношеството и ранната зрялост, а социалните интеракции в Мрежата могат да се разглеждат като нова форма на копинг стратегия, която осигурява възможност за по-добра адаптивност в отношенията индивид-среда. Социалните мрежи имат едновременно функция на подкрепяне на личните избори и развиване на социалните умения. Това не изключва възможните рискове, свързани с поведението и ползването на мрежата, а още веднъж води към нуждата от повишаване на информираността и стимулиране на готовността за насочено и „сериозно“ поведение в нея.

Самите социални мрежи могат да се разглеждат като пространство, в което учениците могат:

- да валидизират актуалната и да разширяват недеklarираната си принадлежност;
- имат възможност да изразят и заявят своята позиция по предпочитан от тях неконвенционален, собствен подход;
- освен презентация, да получат и обратна връзка за себе си;
- споделят социална принадлежност и формират просоциална активност.

Всичко това накратко е основание за предлагането на *Виртуалната класна стая* като пилотна превантивна програма, насочена към намаляване на агресията, повишаване на толерантността и чувството за екипност, отговорно ползване на Мрежата и самоцензуриране и провеждането ѝ на територията на Община Плов-

див.

Целева група: ученици от 6-12 клас, с които са проведени по две първоначални сесии лице в лице. След това работата е продължена интерактивно онлайн.

II.2. ПЛАН ПРОГРАМА „ВИРТУАЛНА КЛАСНА СТАЯ“

Представили сме реализирания работен график в резюмиран табличен вид.

Описание на първата сесия

ДЕЙНОСТ	ЦЕЛ	ЗАДАЧИ	ВРЕМЕТРАЕНЕ
Представяне	Създаване на условия за доверие и интерес.	Представяне на водещите. Представяне на условието за по-късно виртуално запознанство.	5 минути
Представянена целта на програмата	Разясняване на задачата и дейностите.	Да бъде представено на учениците разбирането, че институциите продължават да подхождат с недоверие към значението на технологиите и мястото на виртуалния свят в техния живот и преминаване към акцента „Колко са важни самите те и участието им за интегрирането на технологиите в класните стаи— и училищата чрез демонстриране на	5 минути

		социално значимите ползи, които носят	
<p>Даване на задание за планиране и създаване на фейсбук група на класа:</p> <ul style="list-style-type: none"> • избор на име на групата; • избор на администратор на групата; • избор на формата /затворена, отворена/ на групата; • създаване на правила на групата. 	<p>Да бъдат създадени условия в реално време да възникнат конфликти за създаването на групата; наблюдение на начините за разрешаване на конфликти и взимането на общо решение.</p>	<p>Посредством брейнсторминг да бъде избрани името и правилата на групата;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Посредством игра да бъдат събрани „гласове“ — с докосване по рамото на учениците за избор на администратор • избор на снимка за корица; • избор на снимка на групата 	15 минути
Създаване на групата	Предоставяне на компютър, създаване и активиране на групата.	<p>Да бъде предоставен компютър.</p> <p>Да бъде представено условието да бъдат включени като участници в групата хора, които да „регулират“ — динамиката в рамките на една седмица.</p>	10 минути
Затваряне на сесията	Създаване на интерес по отношение на предстоящото предизвикателство.	Информирание за това, че ежедневно ще получават задача, която ще бъде да публикуват, посредством	5 минути

		<p>избран метод.</p> <p>Да бъде уточнено, че коментарите и реакциите няма да бъдат санкционирани, а награждани.</p> <p>Да бъдат уверени, че активното им участие е вероятно да им донесе награда.</p>	
--	--	---	--

Описание на втората сесия

ДЕЙНОСТ	ЦЕЛ	ЗАДАЧИ	ВРЕМЕТРАЕНЕ
Представяне на резултатите, като обратна връзка за целия клас.	Да се даде възможност за вербализация на виртуалното поведение и отговори на учениците.	Даване на данни, които са събирани в изминалата седмица за конкретния клас.	10 минути
Дискусия за това кое им допада и кое не в тази форма на взаимоотношения.	Да бъде изказано отношението към този вид взаимодействие.	Създаване на дискусия.	15 минути
Създаване на събитие за групата, спрямо събраните данни и спрямо това, около което целият клас се обединява. Поставяне на условия, че събити-	Да бъде създаден канал на по-широко взаимодействие на групата с външни хора. Адекватно използване на възможностите на вирту-	Към кого ще бъде насочена инициативата. Защо точно на-там. Как ще бъде планирана / реализирана .	15 минути

<p>ето, което събере най-голям интерес, ще бъде финансирано, за да бъде реализирано в края на годината.</p> <p>Тема на събитието „Как да направим света около нас по-хубав—.</p>	<p>алното във взаимодействие с обективната действителност.</p>		
--	--	--	--

За да не се товари съответната глава, както и с цел извеждане само на важните моменти от проекта, е представен част от анализа със съществените в приложен аспект данни. Представени са резюмираните протоколи по класове. Общата цел на работата е да се предостави възможност за открито себеизразяване и участие в структурирана форма на позициите на учениците по теми, които ги вълнуват в среда, регулирана от самите тях. Това цели на първо място изграждане на модел за общуване в Мрежата като предпочитано средство по регламентиран начин, а от друга страна, обединяване и търсене на общност и посока в тема, която да мотивира търсенето на общо решение във виртуална среда, което да бъде изнесено и в реална.

Резюме от работата с 6 клас

Занятието е проведено в два учебни часа. Преди началото на учебните часове е разговаряно с водещия и е съобщено, че съответният клас е „лош— . Интерес представлява фактът, че учениците се идентифицират именно с това име. Посрещат с това, че те са „лош клас—, „наричан ни хуни— . След като са попитани откъде идва това, те посочват четирима души от класа, които се отнасят без интерес към учебния материал и целят да предизвикат вниманието. В следващия момент се формира процес, в който другите, за да спрат съответното поведение, започват да се държат по сходен начин, но посредством опит за редуциране на поведението, което им пречи. Резултатът от това е разширяване на нежеланото поведение и ескалирането му до девиантно. В двата часа е постигната частична изолация на четиримата души, които пречат, което благоприятства общата дисциплина в класа.

Интерес провокира представянето на проекта „Виртуална класна стая— . В началото децата подхождат с леко недоверие, произход на което е липсата на осмисляне за ползите от такъв тип група. Въпреки това, са любопитни какво би се слу-

чило и създават група. Групата се създава „на живо— като учениците единодушно избират Н.А. за създател и администратор на ФБ групата на класа, като я определят за най-отговорна.

На следващата стъпка учениците извеждат следните правила, които да спазват в групата си:

1. Без обиди
2. Без външни хора
3. Искреност и активност

Задачите за последователни постинги в групата от всички желаещи, са им поставени в следния ред:

1. Какво не харесват в ежедневната среда
2. Какво харесват
3. Какво бихте променили спрямо това какво ви харесва и не
4. Любим цитат и автор
5. Кой какво прави когато му е тъпо

Обобщение

Публикациите, които следват даваните предизвикателства, са свързани с личното и отношенията; с познаването на света. Дават се социално желани отговори по отношение на нещата, които децата не харесват – те са и във връзка с нещата, които искат да променят. Видно е, че не се харесват неща не на база на собствения опит, а неща, които са с вероятен произход непроверено знание, възникнало от взаимоотношенията в семейството. Не е налице критичност по отношение на събитийността – налице е сякаш позиционирането в харесваната/нехаресвана действителност, за да бъде определено отношението. Няма ясно формирана идея, която да бъде център на всички или да представлява желание за промяна на действителността спрямо собственото отношение към него. Предното става и вероятна причина за невъзможността във второто занятие да бъде определено просоциално събитие. Вероятно е отношението към действителността да протича отвън-навътре, без да е формирано становище /собствено, идентифицирано или следващо/, което да даде съответно поведение за адекватно лично участие в действителността.

Момчетата и момчетата основно споделят снимки и публикации, които ясно целят верификация на виртуалното с действителното, като водеща разлика при двата пола е, че при момчетата това протича през снимки, включващи тях самите или тях и приятелки като предизвикателствата в тази си форма често са насочени към трупане на активност, „отплатена— с отбелязване върху снимката или оценя-

ване на харесалия. Вероятно по този начин се определя и принадлежността към съответната среда или желанието за определяне към нея. Предното създава своеобразие на мрежа, в която едно и също съдържание определя дадено количество потребители като важни и се цели получаване на обратна връзка дали същото е споделено. Посредством отбелязването със съответно предизвикателство потребителите „разиграват— потребността си от адекватна обратна връзка за отношенията им с другите, които сякаш личи, че към актуалния момент позициите „се проверяват—, но не са затвърдени. От друга страна, при момчетата се наблюдава идентификация, която тече през „нещо любимо— или „нещо, което искам да бъда—, като в голяма степен това е спорт, домашен любимец, а при потребителите, които в някаква степен стоят изолирани от виртуалната среда /което се наблюдава и в реалната/, насочеността е към семейството.

Общото между двата пола е, че потребителите, които са намерили занимание, което им е любимо, под формата на спорт или хоби, голяма част от съдържанието им преминава именно чрез показване на съответното съдържание в профила им като основен идентификатор.

Налице са двама потребители, които използват профилите на семейството си.

Резюме от работата с 7 клас

Занятието е проведено в два учебни часа. В началото на заниманието учениците не проявяват интерес към заданието, предвид твърдението, което изказват, че се познават изключително добре и вече използват виртуалното, за да контактуват помежду си.

Атмосферата в класа води до усещането, че водещият е излишен – вдигани са съпротиви, а учениците приемат предизвикателството и участието като форма на недоверие по отношение на изказването от тях – „Няма какво да научим повече за себе си—, „Не мислим, че това ще ни е от полза—. В следващ момент е засегната темата за предстоящата раздяла на класа, предвид това, че след настъпването ѝ следва да остане следа, която да събира спомените им като „заедно—.

От поведението на учениците в съответната група се създава хипотезата, че за разлика от действителното, което приключва и остава да съществува единствено в спомените, то виртуалното може да „продължи живота— на дадена група – потокът на информация не прекъсва, но се видоизменя, като общия опит се разширява посредством навлизания нов в обстоятелствения индивидуален, нов, не-виртуален свят.

От общото поведение на учениците в групата идва от идеята им за създаване на събитие, а именно „*Организиране на коктейл за благодарност и представяне на първокласниците темата „Как се превръщаме в приятели“*“. Предното е вдъхновено именно от даването на живот на спомените, както и на нелепите ситуации,

които възникват във всяка група, както и придобития опит, че именно тези ситуации създават предпоставки за потвърждаване на приятелството, подкрепата и принадлежността към съответната група – форма на неволно сътрудничество, породено от съ-преживяването на общите занимания.

Впечатление прави, че центърът при седмокласниците е групата, дори в индивидуалните профили идентификацията протича през принадлежността към съответната група и деклариране на ролята в нея.

Въпреки това, верифицирането на действителните отношения във виртуалното протича посредством различни предизвикателства като „Коментирай "чао" и ако ти отговоря "остани" означава, че те искам в моята 2017—, на което голямата част от потребителите откликват. Впечатление прави и фактът, че се появява апелът към това „Да бъдат истински—, което ни дава основание да допуснем, че търсен елемент е отдиференцирането и оличностяване като нещо, колкото принадлежност към групата, толкова и различно – истинско, оригинално. Предното е с вероятен произход предстоящата промяна, която следва да представи личността като „едно— в новата група.

В предизвикателствата в групата учениците участват по начин, по който трансформират задачите към водещото – групата, класа, както и опитите за подготовка към завършването на годината.

Едно от предизвикателствата е свързано с познаването на „другия— като личност – учениците публикуват различни песни, както и фрази, с които определят другия като „нещо различно— от възприятието за „всички— – „всички изневеряват, само не—; „винаги е смях с теб....—.

В личните профили прави впечатление, че намеса получава сексуалното, употребата на цигари, алкохол, което индикира, че се дава началото на процес, който отдиференцира в друга степен детето от родителите му и цели да подчертае „малкия възрастен— с изместен център от семейството към приятелите.

Наблюдават се разлики между момчетата и момичетата от гледна точка на това, че момичетата поставят в своеобразен център отношенията, семейството, близостта, докато при момчетата центърът се наблюдава в спорта, заниманията, игрите, а в по-малка степен е намесено семейството и отношенията.

Основни разлики между 6 и 7 клас

Наблюдава се развитие на седмокласниците по отношение на в известна степен затвърдената позиция спрямо групата и идентификацията с „приятелството— за сметка на общия етикет, който шестокласниците се опитват да следват или negliжират в поведението си. Опитът да се оличностят като индивиди води до своеобразно „откъсване— от изказваното мнение за класа, дори отричане при опитите да се научи „нещо ново— за групата и потребителите в нея. Дистанцирането от се-

мейството се „щрихова— в съответната възраст, като общуването и получаването на обратна връзка е по-подчертано в приятелския кръг. За допускането на нови лица е налице вид изискване за доверие и подкрепа – сътрудничество спрямо зададените от групата правила, но не следване или отричане на чужди.

Резюме от работата с 8 клас

Заниманието се провежда без присъствието на класен ръководител, учител или педагогически съветник. Часът започва, след като на учениците е разяснено, че това не е учебен час, в който ще бъдат оценявани поведенчески или интелектуално. Водещите се представят, като при представянето е зададен въпрос дали всички ученици имат актуални профили във фейсбук, които да ползват и дали притежават телефонни апарати, които да позволяват постоянен достъп до профили им. След като всички отговарят утвърдително, са подканени да извадят телефоните на чиновете, на които се намират.

До този момент процесът може да се определи от интензивната динамика от срещата с нови хора, която се изразява в надговаряне и опити за изземане на пространството посредством изрази, възприемани от страна на учениците като шеги. В развитие динамиката се обръща в следствие на предизвикания интерес. От „надговаряне—, учениците започват да се стремят към надмощие с цел осигуряване на „тишина—.

Комуникацията с учениците е реализирана посредством изказаното от тяхна страна усещане за „неразбиране— от страна на образователната система. Насочени са към това, че участието им е изключително важно от гледна точка на това, че то може да промени изискванията откъм употребата на технологии и Интернет в час в посока на адекватното им използване като посредник и регулатор на комуникацията и учебния процес.

Дадени са инструкции за избор на име и форма на групата, като същото протича посредством „брейнсторминг— като водещият записва всички дадени предложения, за които учениците гласуват. Дадени са следните предложения:

- Класиците – 1 глас
- Пичовете на Конса – 4 гласа
- Напушляци – 3 гласа
- Пичовете от Пловдив – без глас
- Пичовете от Кючука – без глас
- Кючука 032 – 10 гласа
- Циганите – без глас

Учениците избират с пълно мнозинство това, групата да бъде затворена, като за администратор след коментари избират момче с инициали Й.Н. Динамично със създаването на правила за групата (които всички други, освен администратора,

предлагат на момичето, което няма фейсбук, а тя записва), Й. я генерира във Фейсбук през телефона си.

Добавени са следните правила:

- Пишете винаги в групата /Бъдете активни/
- Бъди откровен
- Не бъди вулгарен
- Не върши чуждата работа /в смисъл, да не се използват одобрения на чужди неща, а публикуване на свои/
- Уважавайте се взаимно

В края на занятиято е зададен статус „Ама, чувствайте се свободни да плъзнете и по едно предложение за снимка на корица, група... Ей такива работи, освен нещата дето ви кефят.. Другите.. „ (видяно от 10, харесано от 4).

В последствие администраторът добавя снимка, която е във формат картинка, на която е написано името на групата.

Добавяни са картинки с комично съдържание от страна на двама от потребителите, които са по-скоро с иронизиращ действителността характер, като една от тях събира и няколко харесвания. На няколко пъти, по-активните в групата призовават другите за внимание, като в единия случай, посланието е ясно и предполага чувството за група „Иубре народе—, а другият статус призовава към създаването на типово общуване посредством игра. По-късно същия ден администраторът прави и водещият администратор.

За снимка на корицата е сложена обща снимка с водещите и голяма част от класа.

Направен е групов чат, като са добавени всички членове на групата. Един от потребителите дава предложението имената в чата да бъдат заменени с никове, но същото е реализирано само от един.

През първия ден са дадени две предизвикателства, съчетани със снимка: Първото е свързано с това с каква мисъл са се събудили участниците в групата, като коментар е получен само един отговор, който не индикира мисъл при събуждането. Второто е отново със снимка и призив към добавяне на нещо, което дразни потребителите в училище.

В рамките на деня, първо в груповия чат са добавени:

- Вероятно учителката по биология, която в актуалния момент води час
- Втората снимка е на времето навън, а ученикът казва, че го дразни ко-гато навън времето е дъждовно, а той е на училище:
- Третият ученик качва автомобил със счупен прозорец и с пловдивска регистрация, непосредствено след което качва снимка на Борислав Михайлов с определяна за смешна усмивка (ситуацията бе станала медиен интерес преди време).

- По-късно през деня е добавена снимка с комично съдържание – сумист на ски.

Потребителите от групата са призовани да публикуват в рамките на групата, а не в чата, след което се публикуват следните снимки – на техен съученик, на класен ръководител, чийто подход осмиват.

В заключение може да се каже, че участниците в групата са относително активни, но не е налице инициативност от страна на потребителите да публикуват неща, които съществено представляват дразнение за тях, по-скоро дават социално-желани отговори във връзка и с първия пост на „предизвикателството—, свързан с лошото време.

Двамата потребители, които публикуват снимки на учители, събират в по-голяма степен коментари и реакции от страна на другите, което говори за известна степен на съпричастност, но не са налице отявлени коментари, което е и вероятна причина първоначално комуникацията да протича в чата, а не на стената, която е по „публична—, въпреки затворената група. Чатът се използва освен за комуникация посредством споделяне на „смешни— картинки, то и за регулиране на общото поведение и синхронизиране на заниманията на учениците. Прави впечатление, че в моментите, в които някои се опитват да учат, комуникацията протича през свое-образни нападки към тези, които „пишат—, което регулира и виртуалното им поведение.

Учениците сътрудничат. Използват чат прозореца за организиране на игри и „пренасяне— от това пространство в друго, което говори за известно отдиференциране на фейсбук и останалите платформи, които ползват.

В даден момент поведението на едни в чат групите започва да дразни други, което става причина за разделяне на разговора в две чат групи. Впечатление прави, че някои от потребителите участват и в двете групи, взимайки различно участие. Наименованието новия чат е „Само сериозни—, като център на комуникацията там са „сериозни— неща, които главно са свързани с училището, но тъй като те не са много, активността в групата е силно редуцирана.

Появяват се все повече новини в личните профили, което дава индикация за повишаване на социалната ангажираност. Продължава да съществува верификацията с другите, като се видоизменя формата вече с по-конкретна заявка към „харесване— на човека, което е свързано по-конкретно с отношенията мъж-жена. Съществуват приятелските заявки, но желанието личността да бъде оценена като „отделна друга—, готова за участие в партньорски взаимоотношения.

Споделят се преживявания /ходене на кафене, употреба на алкохол с приятели, отбелязване на места, на които се намира с приятели/, които са оценени качествено и носят послание на „самостоятелност— което подчертава отдиференцирането от семейството и опитите за самостоятелно съществуване. Отсъстват публика-

ции, които са свързани със семейната динамика и отношенията към семейството, което е в потвърждение на предното.

Наблюдават се опити за регулация, както и своеобразно отношение – критичност към доброто и лошото, търсят се и валидизират изразите му в света.

Наблюдава се публикуване на неща, които са различни от собствените снимки и вероятно целят получаване на внимание – същото е своеобразен експеримент с формиращата се личност и нейните предпочитания, по какъв начин се харесва. Споделените неща касаят като цяло живота в училище и групата и по-скоро хумористичната част.

Резюме от работата с 9 клас

Деветите класове са два по време на занятието, което затруднява в известна степен работата. Затрудненията произхождат от начина на поставяне на задачата и желанието на групите да се отдиференцират една от друга. Въпреки, че са на една възраст и в едно училище, те седат в различни части на стаята, а в етапите на работа формират съвсем различно поведение. Отдиференцират се – когато едните започнат да говорят, другите се опитват да регулират съответното поведение и обратното. Като цяло, в началото на часа се наблюдава безразличие на учениците. Комуникацията протича помежду им за повече от 5 минути. След като разбират, че ще изпълняват задача, която ще бъде с посредник социалната мрежа, ангажират вниманието си, за да чуят.

Едната група отказва да участва, като изтъква мотиви, че „няма смисъл— от това занимание, но проявява интерес към предизвикателствата от една страна, а от друга от съревнователния мотив, който се създава при приключването на заниманието в следващия момент и възможността да бъде организирано събитие. Въпреки тези доводи обаче, до края на часа група на съответния клас не е създадена, а учениците са освободени от следващия час.

Предложено е на групата, в случай, че желаят, да създадат обща група на деветите класове, но тази идея не се приема, предпочитат групите да бъдат различни.

Когато задачата е поставена, отговорността за създаването на групата е дадена на един човек, без да има каквито и да било коментари и спор Е. К. Единодушно, без други предложения е избрано името *Hooker's squad*, което се възприема като забавно и в следващия момент описващо особеностите на класа. Няма отговор защо е точно това името, но отношението им показва, че е вероятно то да е в духа на съвременето и епитетите, с които се обръщат един към друг.

По време на часа е създадена група със съответна профилна снимка на Семейство Симпсън.

Избрани са правила:

1. Бъди активен
2. Бъди искрен
3. Изразявай мнение, но не го налагай
4. Не обиждай останалите
5. Уважавайте се

Въпреки, че е създадена група, първоначално учениците се отнасят със скеп-тицизъм по отношение на участието им в нея. Поставена е задача до края на деня да публикуват по нещо, което ги дразни.

В най-голяма степен учениците публикуват хора, които са или част от педагогическия персонал, или други, към които е формирано негативно отношение /Фики Стораро, Доналд Тръмп, Лейди Гага/, като същите са и осмени за начина им на поведение спрямо учениците.

Впечатление прави активността, която е в разрез с отправената заявка, че участие в групата „няма да има—.

Поведението на потребителите в групата е активно. Изразяват мнение и отношение към различни неща. Реагират на поставените задачи, като учениците по-казват, че могат да изложат и доводи за исканото от тях. Доводите за нещата, кои-то са обсъждани са дадени във втория час /за нещата, които искат да бъдат променени в училище; качествата на преподавателя срещу тях/. Класът успява да се обедини около обща теза.

Впечатление прави, че в групата възникват две страни на комуникацията. Отдръпват се от ролята само на „ученици, които имат някаква задача— и задават съответни въпроси. Декларират себе си във връзка с любими неща, занимания, включително предпочитани питиета. Не се наблюдава т.нар. „хейтване— на другия, освен ако той не представлява своеобразна пречка за ученика. По отношение на предното, учениците подчертано изказват неприязън към негативното отношение към тях, както и към неуважението към труда им. Неслучайно желаното от тях събитие, което считат за полезно за тях самите и за другите е формиране на общ разговор с учителите, в които същите да нямат думата, а учениците да имат въз-можността да обяснят кои неща ги дразнят. Изразена е потребността от създаване на форма на „група за споделяне—. Възмущават се от това, че по принуда изпълня-ват заданията на учителите, но не получават обратна връзка за нещата, които правят – не се изразяват доводи, от които самите те изказват нужда. Не са удовлетво-рени от поставянето на оценка и категоризирането на труда им като „сполучлив— и „несполучлив—. Апелират към обяснение, подкрепа и даване на посока за изпъл-нението на задачите им като вероятната цел е постигането на самоусвършенст-ване.

Видно от поведението им във второто занимание е, че дисциплината им е пряко свързана със съпротивата да бъдат „неми и безволеви участници в наложен

процес, създаван от педагогическия персонал—. Като антипод за съответното по-сочват предния си класен ръководител, който единодушно биха искали да се вър-не.

По отношение на индивидуалните профили на участниците в групата се наблюдава дистанциране от интензивното търсене на обратна връзка. Наблюдава се обогатяване на личността, представата за нея с различни цитати, музика, истории.

Отношението към харесваното и нехаресваното е в голяма степен устойчиво и трайно във времето въпреки, че има елементи на верификация, която протича хоризонтално – по отношение на авторитетите учениците търсят партниране и обратна връзка, но не и налагане. Впечатление прави, че учениците се дразнят от неща, които са следствие на собствен опит. Стават приятели помежду си, преди това (групата) не са били. Предпочитат групов чат въпреки, че групата е затворена! Пишат на латиница. Следва да се отбележи нормативно възрастовото добиване на самочувствие, както и характерното за юношество търсене на признание и възможност за изразяване на собствената позиция. Впечатление прави и нежеланието за приемане наготово на наложени правила, в чийто смисъл учениците не са убедени.

Резюме от работата с 10, 11 и 12 клас

Виртуалната комуникация следва идентични принципи на комуникацията лице в лице. Скарването се идентифицира аналогично в реална и виртуална среда (груповият чат се разпадна на две), което е потвърждение на начина на възприемане, изразяване и реакция на комуникацията, пренесена независимо в реална или виртуална среда. Не е налице висока активност в групите. Това може да се свърже с факта, че лицата в тези класове се познават достатъчно добре, относително слабо търсят отговорите на въпроса „Кой съм аз—, съответно не инструментализират социалната мрежа като форма на верифициране на действителността. От друга страна, в контекста на физическата класна стая, те се познават достатъчно добре, което води и до причината да не създават паралелна комуникация. Тя и без друго вече съществува като форма на разговор в група във вайбър. Учениците от 12-ти клас в най-голяма степен са незаинтересовани от съответната активност, но за сметка на това се интересуват живо от другата страна на виртуалното, за което задават и въпроси. Ясно са показани съответните процеси в юношеството в контекста на виртуалното, като същото, ведно с подкрепата и менторството на възрастни следва да бъдат най-подчертавани в периода 6-ти – 9-ти клас.

II.3. Фейсбук профили

Разгледани са профилите на учениците от 8-ми и 9-ти клас, за да бъде обхва-нат именно периода 15-16 години, където и видно от протоколите активността е по-интензивна.

Примери за профили на ученици от 8 клас

Като цяло личната информация е оскъдна и включва място на учене, член на семейство. Има лични снимки и клипове. Преобладаващият брой качени в профи-ла снимки са на неща/хора, които са впечатлили притежателя на профила (кола, футболен отбор, модели на подражание, анимационни герои). Личните снимки учудващо се отличават с висока естетическа стойност и са внимателно планирани.

Профил на Г. 1696 приятеля, Специфични нови думи: Олигофренд, На мно-го от снимките момичетата крият лицето си с коса, не са посочени отделно музи-кални/други предпочитания. Нормативно основните неща са свързани с иденти-фикация и взаимоотношения (любов, приятелство и търсене на признание – нами-ране на статус в групата, който до голяма степен се осъществява чрез Фейсбук активности).

Кое ти е любимото число!?

- 1- Ще ти харесам профилната!
- 2- Ще ти пиша!
- 3- Ще излезем!
- 4- Ще те гушна!
- 5- Ще те целуна (зависи)
- 6- Ще ти кажа кой харесвам!
- 7- Ще пием по едно кафе!
- 8- Ще ти купя дъвка!
- 9- Ще ти харесам статус!
- 10- Ще ти подаря нещо!
- 11- Ще ти кажа имам ли гадже!
- 12- Ще ти кажа кога съм родена!
- 13- Ще отидем някъде!
- 14- Ще ти кажа коя зодия съм!
- 15- Ще се снимаме заедно!
- 16- Ще ти кажа тайната си!
- 17- Ще играем на риск или процент!
- 18- Ще кача снимка и ще те тагна!
- 19- Харесвам ли те!
- 20- Коя/Кой ми е BFF

- Пука ли ми за теб ?
- Приятели ли сме ?
- Как те наричам ?
- Оставал ли съм до късно заради теб ?
- Ще те гушна ли ?
- Коя дума те описва най -добре ?
- Какъв си ми?
- Бих ли те целунал/а?
- Трябва ли да поставиш това на стената си ?
- Оценка 0-100%?
- Сънувала ли съм те?
- Приятна ли ми е компанията ти?
- Имаме ли общи неща?
- Важен ли си ми?

Коменирай с:

- 😊 – ако си ми приятел
 - ♥ – ако ме обичаш
 - 😊 – ако съм ти симпатична
 - 👑 – ако ти пука за мен
 - 😊 – ако мога да разчитам на теб
 - 😊 – ако те дразня
 - 😊 – ако искаш да се видим
 - 😊 – ако искаш да ти пиша
- #сору 😊

- Гадно е нали?
- Кое?
- Да ти пука за човек, на когото
му е все тая за теб! 🏆

Профил Й.Н. - Приятели 240. Лична информация няма; много посочени предпочитания и харесвания (музика, последвани групи и т.н.); по-малко качени снимки, основно лични и два клипа лични. Показват притежателя на профила в основната му сфера на интерес – бойни изкуства. Профилната снимка и фон – притежателят на профила с награда, в спортен екип. Информацията в дневника е много съдържателна – поствани снимки и места, на които е бил.

Профил З.Т. Приятели 177. Профилната снимка е аватар, лична информация – учебно заведение, снимки основно аватари (момчето е с наднормено тегло), сред качените снимки; има оскъдна информация и за харесвания. Публикациите в дневника са основно свързани с игри.

Профил М.М. Приятели 201. Информация за местожителство, място на уче-не, доброволна работа, информация за регистрации, музика, харесвания. Снимки-те са малко, в по-отдалечен план, качени са снимки на семейството. Момчето е с леко наднормено тегло, качила е снимки как скача на въже с призив. Информаци-ята в дневника касае провеждане на събития, социално активна е по мероприятия, фокусиран профил.

Профил Д. Приятели 400. Профилната снимка е аватар, кола, фонът също е кола. Информация за местоживеене и място на учене, идентифицира се като работещ в Nissan. Групи, харесвания, регистрации. Снимки основно на коли (безброй), лични почти отсъстват. Публикациите са на клипове, вицове, чужди споделяния.

Профил А.Ч. Профилната снимка не е сама (3 момичета), фонът е море. Информация за местожителство, учене, спорт. Информацията за приятели е скрита. Регистрации, харесвания, групи. Основният брой снимки е с други хора. Публикации – разнопосочни, лични предпочитания, постинги, посетени места. Качвани селфита в едър план. Идентификация с хокей, което упражнява.

Профил П.Л. (Име на артист, не негово лично) Профилна снимка и фон – на филмови герои. Има регистрации и харесвания. Приятели - 206. Снимки – има лични снимки, но основното е идентификация чрез стремежа към оприличаване с артисти, такива са и постове в дневника. От личните - момчето и ромче, което

кореспондира със социалното му положение (настанен в ЦНСТ).

Профил Г.А.Г. (Абревиатура на принадлежност към футболен отбор, не истинското име) Частична лична профилна снимка. Приятели 614. Много информация чрез харесвания, групи. Снимки - много малко, 3 лични и около 10 дру-ги. Малко постове в дневника. Вероятна причина – наднорменото тегло, непривлекателност.

Профил Б.П. Профилна снимка – на чаша бира череп, фон аватар. Умерена идентификация чрез харесвания, групи. Приятели 180. Снимки - почти няма лични (не се харесва-акне, непривлекателност), много други, включително животинчета. Постове – по различни поводи (рожден ден, имен ден), социални каузи (помощ в беда).

Профил П.Ш. Определя се като геймър. Има профилна снимка. Има и други харесвания (не много). Приятели 142. Снимки – има лични, доминират (80%) идентификации. Постове в дневника – места, на които е и е бил, разнообразни неща, които го интересуват.

Профил И.К. Профилна снимка кола, фон кола. Описание чрез харесвания. Приятели около 200. Снимки – лични – той до кола (около 10), с приятели (около 5). Няма качени чужди. Споделя различни по тип постове – вицове.

Профил А.Д. Няма споделена лична информация. Представя се чрез харесвания. Приятели - 560. Снимки – само 6 аватара. В дневника липсва активност.

Примери за профили на ученици от 9 клас

Прави впечатление, че същите са далеч по-съдържателни, оформени, с конкретна информация. Може да се изведе заключението за потвърждаване на нормативните възрастови промени.

Профил Н.Р. лична информация: дата на раждане, която е неистина предвид възрастта; посочено е място на учене; местожителство; членове на семейството; дадена неистинна информация за месторабота /свързана с училището – училището се възприема като работа. Основен тон на постовете – показани са някои от постовете, които момичето е публикувало последния месец. Основно преобладават такива, които са насочени към търсене, оценка или израз на становище по отношение на интимна връзка. Основното послание, което постовете носят, е във връзка с предателство. Липсват модели, които да представляват идеал или конкретни взаимоотношения. Не са много постовете, които са насочени към търсене на обратна връзка за себе си – за месеца има само един: „Напиши нещо в коментарите и аз ще накарам някой да даде мнение за теб , без да знаеш кой е—. Снимки – на качените от нея снимки момичето е основно сама. На тези снимки, на които е с приятели, е отбелязана от някой друг. Няма снимки, на които да е друг човек, който да се дефинира като идеал. Приятели – 1650. Музика – Кристиан Костов, Гери-Никол,

Атанас Колев. Филми – Титаник, Сам Вкъщи, Руса и по-руса, Мадагаскар, Цар Лъв. Предавания – Съдби на кръстопът, X Фактор, Анатомията на Грей, Гласът на България. Над 2 поста дневно.

Профил Д.И.Л. – лична информация: местоживееене /извън града/, членове на семейството. Искрена за годината на раждане. Посочила е всички членове на семейството, Скайп, телефон. Не е посочила училище. Приятели – 2151 /скрити са/. Основен тон на постовете – словесни: Тези, които искат да са до теб, ще бъдат и без да ги молиш!; Харесай за мнение?; На една жена влезе ли й един мъж в очите, всеки друг става невидим! Голямата част от постовете са насочени към отношенията – партньорски и приятелски. Търсено е значението на интимните отношения. Във връзка с показваните приятелства, декларирано е по-специално само едно. Критична по отношение правилата в семейството, макар да няма постове, свързани с него. Търси се обратна връзка и оценка на „цитати—, които затвърждават отношенията като нещо фундаментално. Публикува песни – чалга. Неизвестно съдържание на текстовете – вероятно празноглав израз на любов. Снимки – на повечето снимки е сама. Има такива, които са с приятели. Липсват снимки на други личности, с които момичето се идентифицира. Налични някои снимки, в които е показано отношението между мъж и жена. Преобладават снимки. Има снимки, на които е отбелязвана от приятели /участва в група за народни танци/. Харесвания – Харесва страниците на повечето футболни отбори от първенството /БГ/, ко-ето затвърждава модел на предпочитания към мъжкия пол /спортисти/. Харесвана музика – чалга. Филми – титаник, анимации.

Профил Е.К. - лична информация: посочено е само местожителство и училище. Излъгала е за възрастта си. Статус – необвързана. Основен тон на постовете – Коментирай и ще тагна човека, с който си подхождаш; = 1-10; Haresai za mnenie; Харесай и ще ти дам име на ЛС, а ти ще напишеш като коментар дали би тръгнал/а с него/нея. Долупосочените постове са единствените в последния месец, които не са насочени към потребителя. В по-голяма степен момичето публикува свои снимки, или снимки с приятел/ка, на която тя е на първи план. Повечето й снимки са на нея самата. Предното индикира висока самооценка /което напълно кореспондира с лидерската й позиция в класа/. Отговаря положително, макар в по-малка степен на декларираното приятелство с Д. И. Декларира тренировките си по хоккей на трева. Има публикувани няколко клипа /чалга и гръцко/, които искрено подчертават женската доминанта във взаимоотношенията мъж-жена и „моцта— по отношение на емоционалната устойчивост. Музика: Преслава, Атанас Колев и Шер Л_Лойд. ФИЛМИ: Титаник, Пролетна свалка. Предавания: Нешънъл Джеог-рафик, Брейн Геймс, Суит Лайф. Харесвания: Ботев Пловдив, Манчестър Юнай-тед.

Профил М.М. Лична информация: посочено е само местожителство, при-

надлежност към футболен клуб Ботев Пловдив /посочено като месторабота/. Посочени са двама члена на семейството /сестра и майка/. Представяне – Everything is possible – себеутвърдително. Основен тон на постовете – голямата част от постовете на момичето са нейни снимки, които по всяка вероятност са правени професионално. Самата снимка на корицата показва хобито ѝ – да снима. От показването на снимките може да се изведе предпочитанието на момичето да се снима само. Има само един пост с момче, липсват постове с приятели. В един от постовете е изтъкнато „несъвършенството— на мъжа, вероятно с цел себеутвърждаване. Приятели – приятелите са скрити. Предпочитания: Харесва страници на футболни отбори. Музика – слуша чалга - Емануела, Алисия, Ева, Майор Бос, Михаела Маринова. Филми – Дневниците на вампира; Игрите на глада; Миньоните; Титаник.

Профил А.П. Лична информация: представила е година на раждане; местожителство; къде учи в момента /къде е учила преди/; статус – обвързана; посочила е дата на раждане /година/- реална. Посочила е всички членове на семейството си – вкл. свако, вуйна, чана. Основен тон на постовете: And it's all fun and games, 'Til somebody falls in love, But you've already bought a ticket, And there's no turning back now...; По-добре да си обект на завист, отколкото на състрадание; Тръпка си и тайна си...; That basic bitch leaves finally Now I can take her man...; I'm skinny..I'm rich..I'm a little bit of bitch; Ain't no tellin' what I'm finna be on I'm beyond all that fuck shit...; Someone told me stay away from things that aren't yours But was he yours, if he wanted me so bad?; Няма значение дали имате стил, репутация или пари, ако нямате добро сърце, не струвате нищо...; I can't help myself, it's human nature, human nature why can't we be on our worst behaviour, worst behaviour; Somethin' ain't right when we talkin' look like you hidin' your problems really you never was solid no you can't son me, you won't never get to run me. Изразява себе си посредством статуси на английски език, които са разположени над нейните снимки, което представлява своеобразна връзка между женската ѝ идентичност и посочените неща. Повечето от посланията отразяват вероятен стремеж за „извисяване— над преживяванията и насочват към идеята за „справяне—. В следващия момент е налице вероятността момичето да е с ниска самооценка и склонна към преживявания към отрицателен полюс /пост с обесен човек и послание Nobody Cares/. Снимки: както сама, така и с гадже, две близки приятелки. Редки снимки на човек, с който се идентифицира. Фен на Локо Пловдив. Там където се снима с приятелки, ги определя „Лю-бовче—, „Бebка— – дава им социални роли.

Профил N.N. Лична информация: посочена е месторабота Facebook, като предишен работодател Клуб по Хокей на трева. Посочено е учебното заведение, в което потребителят учи. Посочено е местожителство и година на раждане /кореспондира с реалната/. Основен тон на постовете – Харесай и ти казвам дали си яка/як за мен; напишете Здравей, Николай, със затворени очи; Участниците

имат право да гласуват; Коментирай "чао" и ако ти пиша под коментара "остани", значи те искам в моя живот през 2017 г. Преобладаващите статуси в изследвания период са себеутвърдителни. Насочени са към опити за регулация на средата от страна на момчето. Снимки: профилната му снимка е без показано лице. Снимката на корицата е герой от анимация, който носи в ръцете си послание „I love you, but you're real. По снимките на момчето може да се съди за самооценката – ниска /повечето му снимки са от далечен план, в по-близък план има няколко, на които не се вижда лицето... има снимки, на които тренира стрийт фитнес. Има публикувани снимки, на които е по-малък. Има снимка, отново анимация, с послание —I'm fuckin looser...!. Други от снимките са на игри и автомобили – няма лица, с които се идентифицира.

Профил С.К. – лична информация: момичето е сложила година на раждане, която не отговаря на действителната. Няма информация за семейство, училище и друга. Само град на живеене. Основен тон на статусите – стената ѝ е скрита. Снимки – снимките за показване са скрити. Профилната е лице, в близък план. Корицата е селфи на фона на планински пейзаж.

Профил М.Т. – лична информация: дата и година на раждане /вероятно реална/; мястото, на което учи; местожителство; членове на семейството: отбелязала е приятели. Основен тон на постовете – Трудните пътища водят до хубави места♥...таг-яките; I don't care what people say The rush is worth the price I pay; Бъркаш думата газар с комплексар. В голяма степен стената на момичето е скрита. Постовете, които се виждат, са собствени снимки, над които има послания, които в голяма степен са себеутвърдителни и насочени към желанието да бъдат „подбирани— хора като качествени или заслужаващи нейното приятелство. Снимки – повечето снимки, които е споделила, са на нея самата в различни лицеизражения. Порядко са снимки с приятели. На част от тях е тагната от тях. Албумите са подредени по дати и имат конкретно значение за самия потребител. Организирана е. Няма снимки на любими герои или хора, с които се идентифицира.

Профил М.Ч. Лична информация – споделила е дата на раждане /без година/; Членове на семейството е посочила майка и братовчедка. Липсват местожителство и училище. Виждат се само общи приятели. Основен тон на постовете – забранила е да се гледат тези от 2017 г. Тези, които се виждат от 2016 г., са в по-голяма степен към смяната на снимка на корицата или профилната. Снимки – позволени са само профилните снимки – на всички е сама – вероятно селфита. На една от снимките е с партньор. Три от снимките са двойни, като е малка разликата във фациалното изражение. На актуалната профилна снимка е в червена светлина, която не позволява да бъде видян образът ѝ ясно. Снимката на корицата е на седем еднакви кучета с различен наклон на главата.

Профил М.Х. – лична информация: профилите в други мрежи, посочена да-

та и година на раждане /истински/, статус – Обвързана с посочен човек, посочено местоучене. Няма информация за семейство, приятелите са скрити. Основен тон на постове – това, което е показано са снимки с приятели, на които са отбелязани, заедно с места, на които са били заедно. Снимки – профилната снимка – мо-мичето е само, снимано от много близко разстояние. Снимка на корицата няма. Други снимки не са споделени вероятно поради неприемане на тялото (наднормено тегло).

Профил Ж.К. Лична информация – показана е фалшива година на раждане. Местожителство е посочено Лондон, Пловдив – роден град. Местоучене – гр. Смолян. Информацията не е вярна предвид виждащите се постове. Основен тон на постове – на доста снимки е с половинката си, наричайки я „Мое всич-ко—; „Любов— . Повечето от постове, които са видими, са от сериала „Прикритие—, чийто сюжет е „мафиотски—. Посланията са себеутвърдителни и вероятно подчертават желаното поведение от страна на младежа. Това от една страна, а от друга подчертаване на мъжкото посредством показване на „силните и опасни мъ-же—. Другата ос на мъжеството е в посока употребата на алкохол с приятели. Снимки – повечето от показаните в албумите снимки представляват негова история – от ранно детство, до момента, като подчертано това са снимки с гаджето му и с приятели. Профилната му е с гаджето, а корицата с приятели.

Профил Н.Д. – лична информация – учебно заведение; Дата на раждане /без година/; Посочено е лъжливо местоживееие (Бангкок); Не са посочени членове на семейството, както и друга информация. Основен тон на постове – Постове-те, които се виждат насочват към три неща – социална отговорност, училищния живот и приятелството. Не са видими всички неща, които се споделят. Има малко постове, на които са отбелязани приятели. Снимки – снимките на момичето насочват към хобито ѝ, тренировките по хокей на трева – нарича ги страст. Снимки-те на корицата – тренировки, банкноти, социална отговорност. Снимки на профи-ла – тренировки, тя самата /женското/, тренировки. Понастоящем съчетанието е тя /позираща – селфи/, с корица пари.

Профил К.М. (Латиница, прякор на български, предишни никнеймове свързани с динамична активност – манияк, звяр). Лична информация – споделена е дата на раждане (вероятно действителната); местожителство; местоучене (с предно училище); гадже; не е посочил роднини. Основен тон на статусите – статусите, които споделя в основна степен са свързани с игра, която играе (вероятно с приятели, защото има снимки от играта – селфи хаха). Мотори, автомобили. Вероятно се интересува от футбол, участвал е в приложение, което да му каже коя футболна звезда е, но стремежът е към отдиференциране защото счита себе си за подобър. Снимки на профил и корица е той самият /лице/ – другите му снимки за профил са той на мотор, автомобил и с медал. Корицата отново е той с мотор, ав-

томобил и той понастоящем.

Профил В.К. Лична информация – местожителство, дата и година на ражда-не; посочено необвързана, няма членове на семейството. Основен тон на постове-те – личните постове са скрити. Налице са само такива, в които е отбелязана от някой друг в приятелска среда или снимка, която по всяка вероятност описва мо-мичето. Снимки – на профила е тя – сама, на фона на пейзаж; снимките на профи-ла – показва момче, което е по всяка вероятност идеал; пейзаж, който е мечтан /море/; приятели. Понастоящем е профилна снимка на пейзаж и на корицата „Пловдив с целувка—.

Профил А.Д. – лична информация – посочил е невярна година на раждане; месторабота като продуктов мениджър във Фейсбук; посочено местожителство и местоучене. Основен тон на постове-те на неща, които не са относими към него самия. Част са от анимационни филми и неща, които по всяка вероятност се тълкуват като „смешни— – нелепи физиономии на лица. Вероятно тече идентификация с Хорейшио, или същият е осмян. Вероятно момчето не харесва образа си – няма нито една негова снимка, или образ. Понастоящем е с гъска, която пуши и корица на лош анимационен герой с кучето му „помощник—.

Профил Р.Н. – лична информация - невярна година на раждане; местоучене; местожителство; необвързан, непосочени роднини; няма видими постове, само такива, на които е отбелязан от някой и то в духа на някоя игра. Липсват снимки с него самия – и профилни и корични снимки са дракон /символ/, части от игра и коли. Вероятно и на него не му се показва.

II.4. Обсъждане

Общ изявен момент в представените профили е криенето на собственото Аз, което явно не е достатъчно изградено, за да бъде декларирано. Реална информация се дава когато има хоби или заслуга. В повечето случаи има прикриване и идентификации чрез общото и харесвания. Ясно личи търсенето на себе си чрез „атрактивни— неща и чужди фрази, насочени главно към взаимоотношенията често крият информация (включително тези, които имат над 2 000 приятели). Представят се чрез значими за тях дейности (отбор, харесвания, приятели). Междуличностната идентификация е чрез глобално търсене. От разгледаните профили може да се изведе вероятното оформяне на няколко профила:

1. Тези с вероятно по-високо самочувствие, които оценяват другите и „добавят— в собствения си свят определена група от хора – отбелязват ги, коментират ги, оценяват и поставят в рамката на групата – посочват принадлежността на другия, без интензивно търсене на себеутвърждаване и външни идентификации. Образът им се формира от избраното от тях. Посочват членовете на семейството

2. Търсещи утвърждаване, които плахо подхождат към търсенето на оценка и своеобразно признание от другите. Искат да бъдат отбелязвани, не да отбелязват. Затвърждават принадлежността си в сянката на приятел или дейност, с която се идентифицират. Посочват някои членове на семейството си.
3. Криещи реалната си личност и поставящи в публичното резултатите или интересите си, които ги свързват с нещо „мощно—, „силно—, или смешно. Не посочват семейни отношения.

Общо между всички е наличието на много приятели /над 1000/ – разширява се социалното от клас към училище и квартал в посока на глобалното. Всъщност, сякаш не класът оформя личността и обратно, а нещо по-мощно. Възможни са сравненията в по-голям мащаб, което по всяка вероятност влияе и на самочувствието им и идентификацията /самият факт, че се наричат „в глупаво училище—, или че „те са глупави щом учат тук— значи, че по някакъв начин текат сравнения/.

Има връзка с развитието на социалния характер и оформянето на личността – тя се заявява, но и променя, повлияна от потребността от социално сравнение, което е търсене в много широка мрежа и се противопоставя на възможността за сравнение, като остават ограничени от реалността. Това има положителна страна и подчертава значението на реалната среда.

Всичко това показва, че възможностите на реалното обкръжение остават водещи. Те могат да бъдат силата, която предпазва от залитане във виртуалния свят. От друга страна, се вижда и мощната „цензура—, проектирана във ФБ, където юношите пренасят етикетите и интеракциите си от реалния свят. Предвид това, че в следващата глава ще бъдат разгледани копинг стратегиите, тук е представена таблица, есенция във връзка с нещата, които участниците във Виртуалната класна стая представят. Те се свързват най-основно с това, че биха могли да бъдат използвани като ресурс от контролиращия групата, респективно знание, което дава форма на решения за активности в случай на придружено преминаване през конкретна емоция. От друга страна е възможна и ефективност във връзка с определянето на състоянието на съответното лице в контекста на развиващата се идентичност и при наблюдение. Опитът е отново да се потърси сливането и/или противопоставянето на реалния и виртуалния свят. Отговорите са представени автентично във връзка с конкретния стимул във виртуалното. Те са свободно генерирани асоциации, представени като водещи обединени категории.

II.5. Поведения на юношите в интернет и без интернет във връзка с начина, по който се чувстват

Чувство	Ако имам интернет	Ако нямам интернет
Депресантско	<ul style="list-style-type: none"> • Пускам си музика и разглеждам тъжни статуси • Спя, излизам, гледам филм • Спя, гледам филм • Слушам музика • Гледам филм, слушам музика 	<ul style="list-style-type: none"> • Чета книга или излизам навън и пуша • Спя, излизам, гледам филм • Спя, гледам филм • Излизам навън и се разхождам • Спя • Почивам си, чета книги • Отивам да пуша цигара на балкона
Тъпо	<ul style="list-style-type: none"> • Чатя си с някого или свалям филм • Излизам, гледам филм • Излизам, гледам филми • Ровя се във фейсбук, играя игри, чета нещо • Почивам • Играя на игри • Играя игри • Играя игри • Пиша си в чата • Цъкам на игрички 	<ul style="list-style-type: none"> • Излизам, ходя на работа • Излизам, гледам филм • Излизам с приятели, карам колело • Спя • Пак играя • Цъкам си на игри и излизам
Сдухано	<ul style="list-style-type: none"> • Пускам си клипове • Излизам, гледам филм • Излизам • Слушам музика • Спя • Гледам клипове • Играя игри • Лежа 	<ul style="list-style-type: none"> • Викам някой в нас да прием кафе и да си споделям • Излизам, гледам филм • Излизам навън • Спя • Гледам телевизор • Говоря с майка ми • Отивам да пия • Лежа

Все тая	<ul style="list-style-type: none"> • Пращам снапове или просто гледам нещо • Гледам филми • Слушам музика • Тегля си песни • Гледам фейсбук • Гледам клипчета • Обикалям интернет 	<ul style="list-style-type: none"> • Спя • Гледам филми • Излизам навън • Слушам изтеглени песни • Тъпея • Излизам с приятели • Размишлявам
Бива	<ul style="list-style-type: none"> • Гледам типично • Гледам филми • Слушам музика • Гледам филми • Играя игри • Гледам фейсбуук 	<ul style="list-style-type: none"> • Излизам на кафе или в приятеля ми • Гледам филми • Излизам навън • Спя • Правя тонколони • Излизам • Пуша • Играя игри
Добре	<ul style="list-style-type: none"> • Гледам си ФБ • Гледам филм • Излизам, ям • Слушам музика • В OLX • Слушам музика • Гледам филм • Разглеждам youtube 	<ul style="list-style-type: none"> • Излизам • Гледам филм • Излизам, ям • Излизам навън • Спя • Тренирам • Ходя на кафе • Отивам на кафе/ KFC • Ходя да пия едно кафе
Яко	<ul style="list-style-type: none"> • Пускам си силно музика • Забавлявам се, излизам • Излизам, гледам филми, ям, ходя на кафе • Стоя във фейсбук • Слушам музика • Снимам и пращам • Гледам филмчета 	<ul style="list-style-type: none"> • Отивам на бар • Забавлявам се, излизам, гледам филм • Излизам навън • С приятеля ми съм • Отивам на бар • Гледам телевизия • Напивам се на кОче!!! • Излизам да спортувам

И в двете среди проличават общите предпочитани дейности: гледане на филми, слушане на музика. Приятелите заместват наличието на Интернет в реална среда в потвърждение, че и в двата свята водещото е мястото на комуникацията в процеса на търсене на себе си и себеизразяване.

Предвид интегриране на ползите на двете средни за комуникация, представяме примерно разграничаване на ползите на виртуалната и реалната комуникация:

Основно предимство при комуникацията лице в лице:

- езикът на тялото;
- искреността;
- осъзнатият избор на човек, с който да комуникирам;
- възможността по-бързо да се разберем;
- изборът на средата за среща;
- невъзможността друг да се намеси в общуването;
- възможността разговорът да остане в тайна;
- възможността емоциите да се разпознаят по-лесно;
- по-бързо се достига личността на другия;
- когато не ти достигат думи, другият успява да те разбере.

Основно предимство на общуването във виртуална среда е:

- възможността по-лесно да излъжеш;
- възможността да говориш едновременно с няколко души;
- възможността да проследиш какво се случва с другите, без да е нужно да разговаряш с тях;
- по-лесно оформяш поведение, което те прави предпочитан събеседник;
- по-лесно опознаваш другия;
- избираш другия спрямо актуалното си настроение;
- участваш само в разговори, които пряко те засягат;
- получаваш по-бързо одобрение/неодобрение за нещата, които си решил/а/ да правиш;
- имаш възможност да споделиш нещо с очакването, че „все някой ще те разбере и подкрепи—“;
- можеш да останеш анонимен и едновременно с това да общуваш;
- избираш собствения си образ и общуваш „посредством него—“.

Видно е, че последното, което може да бъде посочено във връзка с присъствието на децата във виртуалното пространство, е губене на време. Първата и втората глава потвърждават изцяло допускането, че виртуалното дава определен смисъл и възможност за присъствие на личността, а едновременно с това може да

представлява и риск. В случаите, в които говорим обаче за здравата, развиваща се в настоящето личност, разглеждаме виртуалното като възможност и копинг стратегия на първо място. Пространство, което предлага алтернативна комуникация и в известна степен анонимност, може да коригира в известна степен нежелани предизвикателства на действителността. Това от своя страна, отваря перспективи на специалистите да владеят и присъстват в полето на младежите, както за подобряването на комуникацията, така и като подкрепа във връзка с адекватното изграждане на идентичността. Интегрирането на предимствата от общуването в реална и виртуална среда разширява възможностите за послания и взаимодействие.

III. ДЕВИАНТНО ПОВЕДЕНИЕ И КОПИНГ СТРАТЕГИИ

В първата част на монографията е разгледана проекцията на личността в условията на виртуалното и съответното формиране на виртуалния Аз и идентичност, както и виртуалното като стратегия за справяне и риска от „потъване— във виртуалната анонимност и изолация от социалното. Разгледаната дереализация, както и своеобразното откъсване от социалното, са евентуалните предпоставки за поставянето на личността в условията на риск. Независимо от това, че са налице възможностите контактът с лицата да бъде реализиран през виртуалното, като лицето бъде въведено в социалното именно през него, задълбочаването на риска е вероятен, тъй като често не са налице механизми за разпознаване на загубата на смисъл преди тя да се е задълбочила. *Социалното виртуално* в контекста на виртуалната класна стая поставя пък възможността за разглеждане на проявите на формиращата се идентичност (виртуална и реална) и постигането на цялостна връзка с индивида в двете метапространства. Виртуалната класна стая като метод може да бъде използван в условията на образованието и социалната сфера, както и във всяка една формална и неформална група деца. В този контекст като нужда на изследването излиза разглеждането на действителните копинг стратегии на малолетните и непълнолетни, като основната идея е те да бъдат проследени в целия спектър. Това е и причината в рамките на проекта Виртуална класна стая да бъде направено срезово изследване на предпочитаните копинг стратегии във връзка със стила на привързаност. Също така и с цел разширение на обхвата на групата (не само във връзка с нормата, а в категории), са избрани две групи за сравнение и търсене на различия в предпочитанията – групата на „отличниците— и групата на „противоправните—. Допуснато е, че ще се установят различия при тях в предпочитаните копинг стратегии и особености в стила на привързаност. Спрели сме се на концептите *стратегии за справяне със стреса* и *стил на привързаност*, тъй

като смятаме, че те в най-висока степен отразяват както предикторите на поведение, така и очертават областите, в които може да бъде потърсена и приложена ин-тервенция. В следващите параграфи ще представим рамка, обясняваща девиант-ното поведение и постановката на изследването.

III.1. ПРОТИВООБЩЕСТВЕНИ ПРОЯВИ - ФАКТОРИ И ИЗСЛЕДВАНИЯ

Отклонението в поведението се разглежда на първо място като особеност в поведението, което образува нестандартна група. Възможността тя да бъде стигматизирана е висока и от тази гледна точка разгледана отделно. Отличниците няма да бъдат разгледани като отделна субгрупа не предвид това, че липсва риск да бъдат стигматизирани или девиантни, а предвид това, че в повечето случаи поведението им кореспондира почти изцяло със спазването на социално приетото като норма. Във връзка с отклоненията в поведението може да се приеме обективната постановка, че то възниква като функция на социалната среда и представлява отговор на стимулите на социалната среда. Тук се появява и водещото в изследването, а именно - проследяване на семейството като ядро на социалното учене от една страна, а от друга дефинирането на копинг стратегиите, които възникват като следствие именно на влиянието на тази и друга среда чрез стила на привързаност.

Поставеният акцент е върху социалната среда като основа, която формира личността, респективно поведенческото отражение на нейните специфики в условията на обществото. Приема се, че родителските модели като единствените съществуващи в ранното детство, представляват форма на света, която детето успява да интерпретира, възприема, а след това и прилага поведенчески в реалността. Полученият модел е основание на детето да търси и среда, която кореспондира с полученото в семейството, или е в пълно противоречие с него. Акцентът на това е изразен в стила на привързаност, който се изгражда в най-ранна възраст по отношение на осигуряващите грижи и след това се запазва устойчив.

Теоретично е потвърдено, че началото на девиантното поведение възниква в най-ранно детство и е социално дефинирана във всички стадии на развитието. Мощта на фактора семейство е свързана с „научаването— на девиантно поведение при условията на недостатъчно приучаване към действителните норми и ценности. По-интензивна е връзката с качеството на семейните взаимоотношения и родителския контрол, които се изтъкват като много важни фактори в причинността на девиантното поведение. Времето също е фактор, който влияе върху негативните последиците за личностното израстване – продължителното и устойчиво (повтарящо се във времето) влияние на референтната група, води до по-бързо и трайно негативно въздействие върху личността. В криминогенните групи съществуват модели на безсмислено разхищение на личностен ресурс, подчинен на хедонисти-

чен и егоцентричен морал, който руши отношения на привързаност, лоялност и отговорност, толерира злоупотреби, както и рискови дейности, насърчава форми на злоупотреба с други (проституция, насилие, кражби и др.).

Рисковете в семейството и референтната среда могат да са много близки по съдържание (насилие; извършване на престъпления), като и двете групи са послания на средата. Това са рискове, свързани с групите, а тяхното въздействие върху детето протича по различни механизми. Семейството е групата, към която детето принадлежи, но не е избирало и затова има много слаб контрол върху нейните параметри. То се стреми да се адаптира към нея. Реакцията му към криминогенните рискове в семейната среда е елемент от тази адаптация и може да води до интегриране на престъпен модел или в стратегии за избягването му, които обичайно се изразяват в различни форми на физическо, интелектуално и емоционално бягство (Златанова, 2017).

Обратно, референтната среда обикновено е избор на детето и затова то има повече възможности да „управлява“ факторите ѝ. Поради това то непосредствено възприема нейните послания и възпроизвежда поведението, към което тя го тласка с по-голяма готовност. В този смисъл тя има по-скоро „възпитателно“ въздействие, поради което много по-бързо и директно изгражда и затвърждава отклоненията в поведението.

Връзката между двете групи рискове се изразява в това, че изборът на референтна среда и приспособяването към нея обикновено са елементи от стратегията за преодоляване на рискове със семеен произход. Когато избраната среда е негативна, това най-често е показател за висок риск на семейството и за слаб ресурс на детето да преодолее това, поради което е започнало повлияването му в посока отклоняване на поведението от социалната норма. От тази гледна точка присъединяването му към групи с асоциално поведение няма характер на автентичен избор и следва да се интерпретира като реакция (симптом) на риск, а не като противоположна проява.

Изброените микросоциални рискови фактори, особено тези с несемеен произход, не са специфични за възрастовата група. Те оказват криминогенен ефект и върху пълнолетни лица, но децата са значително по-уязвими на влиянието им поради особеностите на възрастта. Уязвимостта се изразява в многократно по-слаб до липсващ ресурс за противодействие или избягване на риска и голяма чувствителност към действието му. Изброените до тук микросоциални фактори се съчетават с цялостната ценностна криза в българското общество.

Семейството като фактор

Безспорно е влиянието на родителите върху поведението на децата. Въпреки, че контролът на родителите върху детето следва да протича през цялото детство,

силното и интензивно влияние се намира в детството, като в юношеството проти-ча паралелно с другите значими влияния. Тогава на първо място се появяват прия-телите, изборът на които пък е функция на „повлияното— в детството. Възникна-лите по време на юношеството рискови фактори в контекста на семейството на-маляват като значимост. Това е валидно и във връзка с влиянието на родителите посредством криминално поведение и нисък социално-икономически статус (кой-то е мощен фактор в по-ранното детство). Семейството е рисков фактор със сред-на значимост при юношеството. Въпреки, че отделните рискови фактори на се-мейната среда да показват малък, но статистически значим ефект върху проявите на насилие от страна на децата и юношите, очевидно е че семейството продължа-ва да бъде най-значимия рисков фактор, чието влияние има най-голяма относи-телна роля за предсказване на насилие в по-късните периоди от развитието. За юношите например лошите отношения с родителите свидетелстват за неадекватно участие във възпитанието и социализацията в комбинация с често неуместна и неподходяща дисциплина. Непълните семейства, отделянето на децата от родите-лите и родителското насилие също показват малки, но статистически значими ефекти. Други неблагоприятни семейни условия, представени като рисков фактор според някои изследвания, могат да се обяснят със семейни конфликти (Златанова, 2017).

Често влиянието на родителите върху поведението на детето е индиректно. Приятелите, избор на младите, са свързани с отношенията, които като по-малки са имали със своите родители. В България изследвания на осъдени непълнолетни показват, че мнозинството (три четвърти) имат двама родители, като 75.7% са жи-вели заедно с тях. Преобладаващата част от родителите на непълнолетните право-нарушители са слабо образовани – факт, заслужаващ специално внимание. Още повече, че през последните години неколkokратно, в сравнение с останалите, на-раства броят на осъдените непълнолетни, чиито родители са неграмотни, с неза-вършено начално и с начално образование. Неблагоприятната семейна среда като култура или престъпни навици без съмнение се отразява на децата (Златанова, 2017).

Основният въпрос как семейството влияе върху формирането на девиантна мотивация и нагласи при децата и юношите може да бъде разгледан освен в свет-лината на семейството като модел „произвеждащ— отклонения, също така и във връзка с:

- насилие в семейството (физическо, морално и психическо) като модел за насилническо поведение;
- от гледна точка на семейните взаимоотношения и проблема за конф-ликта между родители и деца като генератор на нагласи за девиантно поведе-ние.

В семействата с ниска култура и социално положение децата израстват в атмосфера на нравствен и социален вакуум, където житейската практика е унищожила границата между „добро— и „зло—, доколкото мнозинството от тях ежедневно са на ръба на закона, а много често - извън него. Възпроизвеждането на модела на насилие е начин за идентифициране с родителите и проява на героизъм и себеут-върждаване сред своите. Това прави препратка към социално-демографските ха-рактеристики на родителите - образование, доходи, семеен начин на живот. Всичко това се отразява в поведението на децата в училище - във взаимоотношенията им с техните връстници и приятели, в проявите им в обществото. На тази основа говорим за уязвими и морално застрашени деца.

Емоционалната атмосфера в семейството по уникален начин формира детската психика и поведение. Оказва се, че неблагоприятният семеен климат пряко или косвено тласка малолетните и непълнолетните към ситуации и среда, стимулиращи девиантно поведение. Най-уязвими към риск от насилие са децата, които считат, че:

- за тях е по-лесно да споделят своите проблеми с друг човек, отколкото с родителите;
- членовете на семейството са по-близки с хора извън семейството, от-колкото помежду си;
- у дома всеки следва своя собствен интерес;
- принципите и законите в семейството е трудно да бъдат разбрани;
- боят е оправдано средство за убеждаване.

Не рядко именно отчуждението между членовете на семейството и липсата на привързаност са причина за отклоненията в поведението на децата. Още от ранно детство и отказът от реализирането на комуникацията, на общуването, дори през простичкото четене на приказки, са налице предпоставки за развитието на отчуждението. Не случайно, в проведена анкета, Зл. Георгиева установява, че „...Младият човек приема това за нормално, обосновавайки се с огромната анга-жираност на своите родители, но същевременно декларира, че не би допуснал грешката да остави своите деца сами да откриват магията на приказката— (Георгиева, 2019, с. 244).

Приятелският кръг

Приятелският кръг възниква като функция на потребността за принадлежност, сприятеляване, участие в йерархичната система на връстниците и се характеризира посредством опитите да се извоюва власт и престиж. Потребността от наличен статус е следствие на желанието да се избегне натиск и да се спечели лична позиция. Тийнейджърите отговарят на това „Кой съм аз?—, идентифицирай-ки се с другите в група от хора, разпознати като „идентични—, следвано от адапта-

ция към груповите нагласи и поведение, език и култура. Ефектът на груповата култура преминава от едно поколение към друго посредством сподвижниците и съмишлениците. Децата доброволно участват във формирането на тази групова идентичност – те не искат да бъдат различни, защото различието не се счита за добродетел в приятелския кръг и често безмилостно е отричано от другите и води до отхвърляне. До юношеството тийнейджърите няма нужда да бъдат принуждавани към конформизъм към нормите на тяхната група. Те са наясно с очакванията и последствията на приемливото и неприемливо поведение. Отхвърлянето от страна на връстниците и враждебността особено в юношеството, стават причини за стрес. Кое то потвърждава, че девиантно поведение често се проявява в групите, че то е ситуационно и обикновено приемливо за нормите на съответната група. Идентификацията или присъединяването към група и груповата солидарност е главната причина, поради която децата и юношите понякога се държат по враждебен или асоциален начин. В тази връзка индивидите със склонност към насилие се идентифицират с други като тях (Златанова, 2017).

Що се отнася до непълнолетните правонарушители, те в много по-голяма степен, отколкото правонарушителите, се намират в условия на концентрирано отрицателно влияние на средата, където разчитат на еднородното оправдание на закононарушението. Тази увереност деформира съзнанието и превръща непълнолетните в „резерв“ на престъпността.

Приятелският кръг е всичко важно в юношеството. Юношите, които имат слаби социални връзки – които не участват в конвенционални дейности и са непопулярни в училище – са с висок риск да станат девианти, така както и тези които имат такива приятели. Тези два крайни типа взаимоотношения често вървят заедно, доколкото тези юноши могат да намерят изява само в асоциална или девиантна субкултурна среда. Рисков фактор с голям ефект върху девиантното поведение е принадлежността към криминална група. Бандите засилват чувството за принадлежност на младите хора, тяхната независимост от родителите и тяхното самочувствие. Тези три фактори имат независим ефект, но понякога се проявяват едновременно като предиктори на насилието в юношеството. Структурата на престъпленията, извършени от непълнолетните в съучастие, показва две важни статистически закономерности:

- с възрастта дялът на престъпленията, извършени от едно лице намалява. Значително нараства дялът на извършените престъпления при наличие на съучастие на две, три и повече лица;
- с течение на времето съучастие в престъпления показва по-висок относителен дял във всички възрастови групи (Златанова, 2017).

Привързаност и социализация

Привързаността на детето към този, който се грижи за него, е в основата на по-голямата част от целостта на бъдещото развитие. Ясно е, че социализацията е в основата на формирането на цялостната личност, като тя възниква като следствие на потребностите на детето и начинът, по който те биват посрещани още от детството. Осигуряването на сигурност за детето в условията на зависимостта му от страна на другите, представлява неговия пръв социален контакт, първа съществуваща връзка с Друг. Преминаването през различните кризи обаче, както и събитията, които съпътстват преминаването през тях, могат да окажат негативно влияние върху способността за формиране на стабилна връзка със значим друг. Тези събития могат да се простират от самите отговори от страна на родителите към потребностите на детето, до обективни обстоятелства като тежки условия, загуба на родител и други. „Събития в живота на детето до възрастта 8 години са значителни за предсказване на по-късна криминалност. Несигурността или липсата на привързаност при децата е много по-вероятно в по-късна възраст да доведе до девиантно поведение. Несигурната връзка изгражда ниски равнища на емпатия, а изпитването на емпатия се счита за централен фактор за стабилна връзка. Детето изгражда самоконтрол и емпатия в резултат от получаването на емпатично разбиране от родителя или онзи, който се грижи за него. Когато потенциалните извършители възприемат другите като хора, а не като обекти, много по-вероятно е да се стремят да не ги наранят. Развитието на стабилна връзка е процес, в който родителят емоционално инвестира в детето. Така процесът на емоционално инвестиране и този на изграждане на привързаност се преплитат, което позволява да двете теории бъдат интегрирани. Емоционалното инвестиране и изграждане на връзка улесняват развитието на самоконтрол посредством насърчаването на емпатичното разбиране и развитието на доверие, водещи до недевиантно поведение. Тази привързаност – към партньора, към работата, може да се появи на по-късен етап от живота и да компенсира отсъствието на привързаност в детството— (Златанова, 2017, с. 90).

Един от основните фактори, който се свързва с извършването на престъплението, е самоконтролът. Той е очевиден в ранното детство чрез специфични персонални характеристики като невъзможност за отлагане на удоволствието, ниска толерантност към фрустрацията и тенденция за участие в сериозни прояви на рисково поведение. „Самоконтролът се развива посредством емоционално инвестиране на родителите в детето, наблюдаване на неговото поведение, разпознаване на отклонението, там, където то се проявява и съответно санкциониране. Родителското емоционално инвестиране е необходимо за активиране на родителския контрол. Множество изследвания подкрепят твърдението за каузална връзка между самоконтрола, насилието и престъпността, като ниският самоконтрол предполага

участие в насилствени престъпления— (Златанова, 2017, с. 91).

Отсъствието на бащата в ранна възраст е свързано с изграждане на несигурна връзка за детето. Отсъствието на баща в първите години на детето увеличава вероятността от по-късни отклонения в неговото поведение. Изграждането на стабилна връзка или емоционалното инвестиране развива способността за емпатия и е свързано директно с развитие на самоконтрола в по-късна възраст. Обратно, нестабилната връзка между родители и деца води до особености на самоконтрола и емпатията, водещи до насилническо поведение в периодите на юношеството и зрелостта.

Незаинтересоваността и строгата дисциплина от страна на родителите снижават детския самоконтрол. Твърдостта, грубостта или нередовния контрол от страна на родителите увеличават девиациите, в т.ч. тези свързани с насилие. Привързаността към други хора или ангажименти е обратно пропорционално свързана с насилие и положително свързана със самоконтрола. Децата, израснали в риск, са застрашени от патологично развитие. Да се научат да имат доверие е първата им задача, защото доверието ражда основите за по-нататъшното развитие и формира базата за самочувствие и самооценка. Доверието на детето се изгражда върху устойчивостта и постоянната грижа на семейството да отговори на потребностите му от любов и подкрепа. Обгрижването може да се компроментира от обстоятелства, при които общността е заплашена от насилие и членовете на семейството се страхуват за своята сигурност. Родителите не биха могли да дадат на детето съответните грижи, ако цялата им социална енергия е минирана от опитите да се справят с тази несигурност. А децата учат социални умения посредством идентифициране с възрастните. Те не могат да научат например неагресивни начини на взаимодействие с другите, когато единствените успешни модели, в т.ч. тези в медиите, използват физическа сила за решаване на проблемите. За да контролират страховете си, децата, живеещи в насилие, могат да потискат своите чувства, което води до по-нататъшно патологично развитие. Това може да влияе върху способността им да разчитат на другите и да чувстват привързаност. Такива индивиди, които не споделят чувствата на другите, е по-малко вероятно да подтиснат собствената си агресия и по-вероятно да станат нечувствителни към бруталността. По този начин някои юноши емоционално биват разрушени, което помага да разберем защо те са така безгрижни, безотговорни по отношение на собствения си живот и този на другите (Златанова, 2017).

III.2. Проследяване на влиянието на семейството – качествено изследване на възпитателни дела на деца с девиантно поведение

Представянето на семейството като фактор, причина за невъзникналата по подходящия начин социализация не е достатъчно, за да бъдат проследени форми-

те на отклоняващо се поведение, както и да бъде видно има ли закономерности във възникването му в условията на конкретни семейства. За да бъде разгледано обективното влияние на семейството върху формирането на девиантното поведение, е направен контент анализ на възпитателните дела в Община Пловдив за 2015-2017 г. За да бъде Типовете прояви са разпределени в следните категории:

- **Деяния против личността** – тук попадат деянията, които са свързани с агресия, насилие, блудство, различен тип унижение и потискане на личност-та.
- **Деяния против собствеността** – тук попадат различни видове краж-би, обсебване, присвояване на чужда собственост.
- **Злоупотреби** – тук попадат деянията, които се свързват с употреба и/или злоупотреба на наркотични вещества и упойващи средства.
- **Деяния против обществото** – тук попадат уврежданията на общест-вено имущество, чужда собственост, хулигански прояви, фалшиво подаване на сигнали към спешните телефони.
- **Общи** – това са всички прояви, които са свързани с нарушаване на правилата. Под категорията попадат общи правила, които са нормативно уста-новени и вътрешни правила, които са свързани със спазване на вътрешния ред в училище/ЦНСТ и др./.

Семействата също са разпределени в категории, които се свързват с поставя-нето на негативен родителски пример спрямо детето на:

- престъпно проявени родители;
- родители в зависимост от наркотични или други упойващи вещества;
- агресивни родители с насилнически наклонности или установено на-силие спрямо детето/децата;
- безразлични – крайно либерални, до безотговорност родители;
- родители в дълбока финансово-материална криза;
- заместващи родителите лица, отглеждане в разширено семейство;
- затруднен/занижен контрол, следващ от отглеждането само от един родител;
- отглеждане в резидентен тип услуга;
- родители, при които няма проблем, но приятелската среда е водещ фактор.

Общи разпределения на проявите

Разпределение по пол – от 207 лица, които са изследвани, разпределението е следното: 159 (76,8%) са момчетата, които са извършители, 48 (23,2%) са моми-четата извършители.

Таблица 1. Разпределение по пол

	Честота	Процентно отношение
Момче	159	76.8
Момиче	48	23.2
Общо	207	100.0

Разпределение по възрастови групи – възрастовата група, в която честота-та на противообществените прояви е най-висока, е възрастта между 15 и 18 го-дишна възраст. Там попадат 55,6% от изследваните лица или 115 души.

Таблица 2. Разпределение по възраст

	Честота	Процентно отношение
До 12 год.	23	11.1
12-15 год.	69	33.3
15-18 год.	115	55.6
Общо	207	100.0

Таблица 3. Разпределение по проява и тип родителстване

	Родители										Общо
	Престъпно	Зависими	Агресори	Либерални	Финансова криза	Разширено семейство	Един родител	ЦНСТ	Без пробл	Многодетно	
Против личността	4	0	3	16	0	4	14	5	5	1	52
	7.7 %	.0 %	5.8 %	30.8 %	.0 %	7.7 %	26.9 %	9.6 %	9.6%	1.9 %	100.0 %
Против собствеността	7	0	1	11	4	12	22	8	4	12	81
	8.6 %	.0 %	1.2 %	13.6 %	4.9 %	14.8%	27.2 %	9.9 %	4.9%	14.8%	100.0 %
Злоупотреба	0	0	1	1	1	4	7	2	6	0	22
	.0 %	.0 %	4.5 %	4.5 %	4.5 %	18.2%	31.8 %	9.1 %	27.3%	.0 %	100.0 %

Против общест- вото	5	0	1	2	1	3	18	3	2	3	38
	13.2 %	.0%	2.6 %	5.3 %	2.6 %	7.9%	47.4 %	7.9 %	5.3%	7.9%	100.0 %
Обща	3	1	1	1	1	2	4	1	0	0	14
	21.4 %	7.1 %	7.1 %	7.1 %	7.1 %	14.3%	28.6 %	7.1 %	.0%	.0%	100.0 %
Общо	19	1	7	31	7	25	65	19	17	16	207
	9.2 %	.5%	3.4 %	15.0 %	3.4 %	12.1%	31.4 %	9.2 %	8.2%	7.7%	100.0 %

При всички типове прояви в най-голяма степен детето, отглеждано от един родител, е извършител на всички типове противообществени прояви. Напълно логично най-високите проценти са в категориите *Против обществото*, *Злоупотреба* и *Обща*. Типичното при децата отглеждани от един родител, е липсата на подкрепящата фигура. Обикновено това е бащата, което потвърждава и неговата функция – проводник на правилата в семейството. Ето защо се свързва и със спецификата на тези прояви – в най-общи линии те са насочени функционално против общите правила, употребата и злоупотреба на упойващи средства и против общото, защитено от идеята на общност.

За отглеждането в резидентна услуга (ЦНСТ) прави впечатление, че по всички типове прояви има почти равно влияние върху типовете прояви (между 7% и 10%). Спецификата на ЦНСТ не е в това, че не може да се полага адекватен конт-рол върху възпитанието на детето, а че там постъпват деца, които са вече възпитани, приели и знаещи моделите, които са част от нормативното в семейството, от което децата произхождат. Положителен аспект на отглеждането в ЦНСТ е това, че проявите могат да бъдат установени своевременно и за тях да бъдат взети адекватни мерки, докато семейната среда представлява инкубатор за развитие и сти-мулиране на съответното поведение.

Разпределението по другите категории е както следва:

- Деца с прояви против личността са от семейства на либералните родители, следвано от децата, отглеждани от един родител – изграждането на личността с адекватно социално функциониране е затруднена в семействата, в които няма ясно изградени правила. Либералното семейство подкрепя детето независимо от свойството на неговото деяние. Не използва категориите забранено и позволено, а по-скоро намира оправдание във всеки един акт, извършван от детето. Това ограничава възможността на детето да избере и да функционира по приемлив за обществото начин. Не защото не желае, а защото му липсва критичността и знанието за онова, кое е позволено и забранено. В този сми-

съл объркаността на тези деца е изключително голяма, а незачитането на другата личност сякаш се явява като нормативно. От всички деца, които произхождат от семейства с агресивни родители/насилници, най-голям процент се намират в проявите против личността (3 от общо 7 деца). Това може да се обясни във връзка с директния модел на по-вѐдение от страна на агресора, който за детето се явява стратегия за справяне с конфликтна ситуация.

- Деца, извършили деяния против собствеността в най-голяма степен са отглеждани от един родител, разширено семейство, многодетно семейство, от либерални родители, в ЦНСТ и такива с престъпно поведение. Напълно логично, при деянията против собствеността също попадат на първо място децата, които растат при условията на занижен контрол. Тук обаче се включват и другите категории, които представляват директни модели като родителите, които са престъпно проявени, отглеждането в резидентен тип услуги (тук се има предвид това, че извеждането от семейната среда е направено с причина, която е представлявала риск). Категорията многодетно семейство е типична за ромския етнос, но отвъд етническата принадлежност многодетните семейства предполагат някои лишения във финансово измерение. Там е и вероятната компенсация при извършването на деяния против чуждата собственост – за набавяне на собствена материална облага.
- Злоупотребите се извършват от деца, произхождащи от семейства с един родител, следвани от тези, които нямат проблеми в семейството, както и отглеждани от разширеното семейство. Злоупотребата представлява тип компенсаторно поведение, преживяване, което е различно от нормативното, често с цел повишаване на адреналина. Вероятно това е и причината тук да попадат извършители, част от семейства със занижен контрол (разширено семейство, семейство с един родител). Интерес представлява това, че семействата, които са без проблеми, също „произвеждат“ деца, които злоупотребяват. Тук причинността по-скоро може да се търси в преживяването на нещо ново – стимулация, която е свързана със себеутвърждаването или верификацията, която е свързана с придобиването на идентичността – идеята за възрастен.
- Проявите, които са извършвани против обществото, са в най-голяма степен при извършители от семейства с един родител, следвани от семейства на родители, които са престъпници, разширено семейство, многодетни семейства и т.н. Тук отново е видно, че незачитането на чуждата, общата собственост, се свързва с родители, които са престъпници и/или растящи в многодетно семейство или семейство със занижен контрол. Този тип семейства предполагат модел, който е свър-

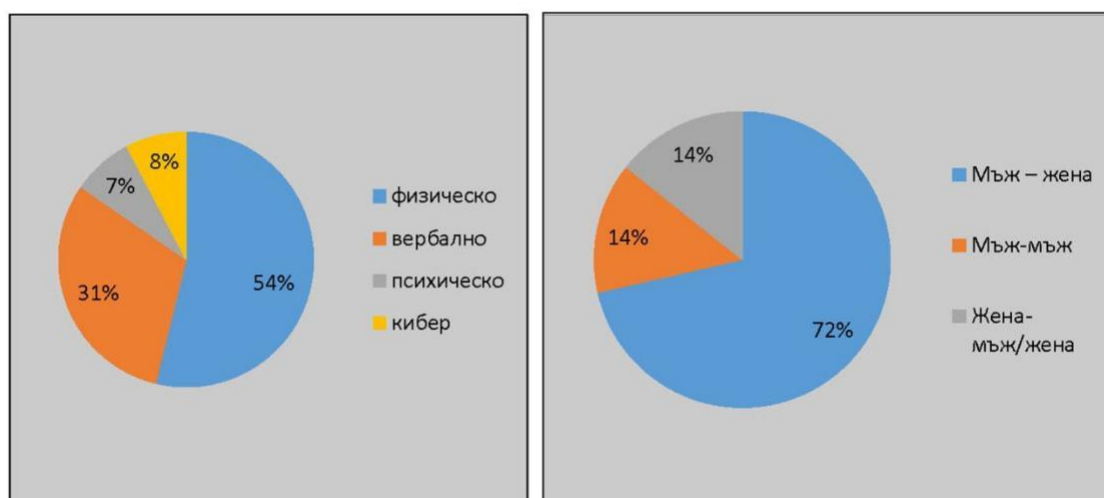
зан с незачитането както на Другия като важен, то и на чуждата собственост. Границите са размити, а гневът към обществото се генерира от идеята за несправедливост. Тук попадат както извършители както от ромски, така и от български произход. Гневът към другите, които са „дължни— на личността, на семейството, се насочва към общите площи и изграденото в полза на всички. Собственото неудовлетворение се пренася към общото такова.

- Общите деяния са извършвани от деца, отглеждани от един родител, следвани от тези с родители, които са с престъпно поведение. Те се свързват с нарушаването на правилата и както се предполага преобладават семействата, в които липсва вторият, обикновено „контролен— родител.

III.3. Експертна информация във връзка с извършването на противобществени прояви на малолетни и непълнолетни

За допълване на картината сме включили и експертното мнение на специалисти, ангажирани в работата като правонарушители в качеството си на общински възпитатели. . За да допълним картината с тази ценна информация, сме изпратили анкети до експерти в различни части на България, за да бъдат събрани данни по отношение на противоправните деяния и по-конкретно формите на насилие и каналите, по които съответните сигнали достигат до компетентните органи. След като са получени, данните са обобщени. Тук е представена кратка справка от цялостното проучване с информация, която касае настоящата работа.

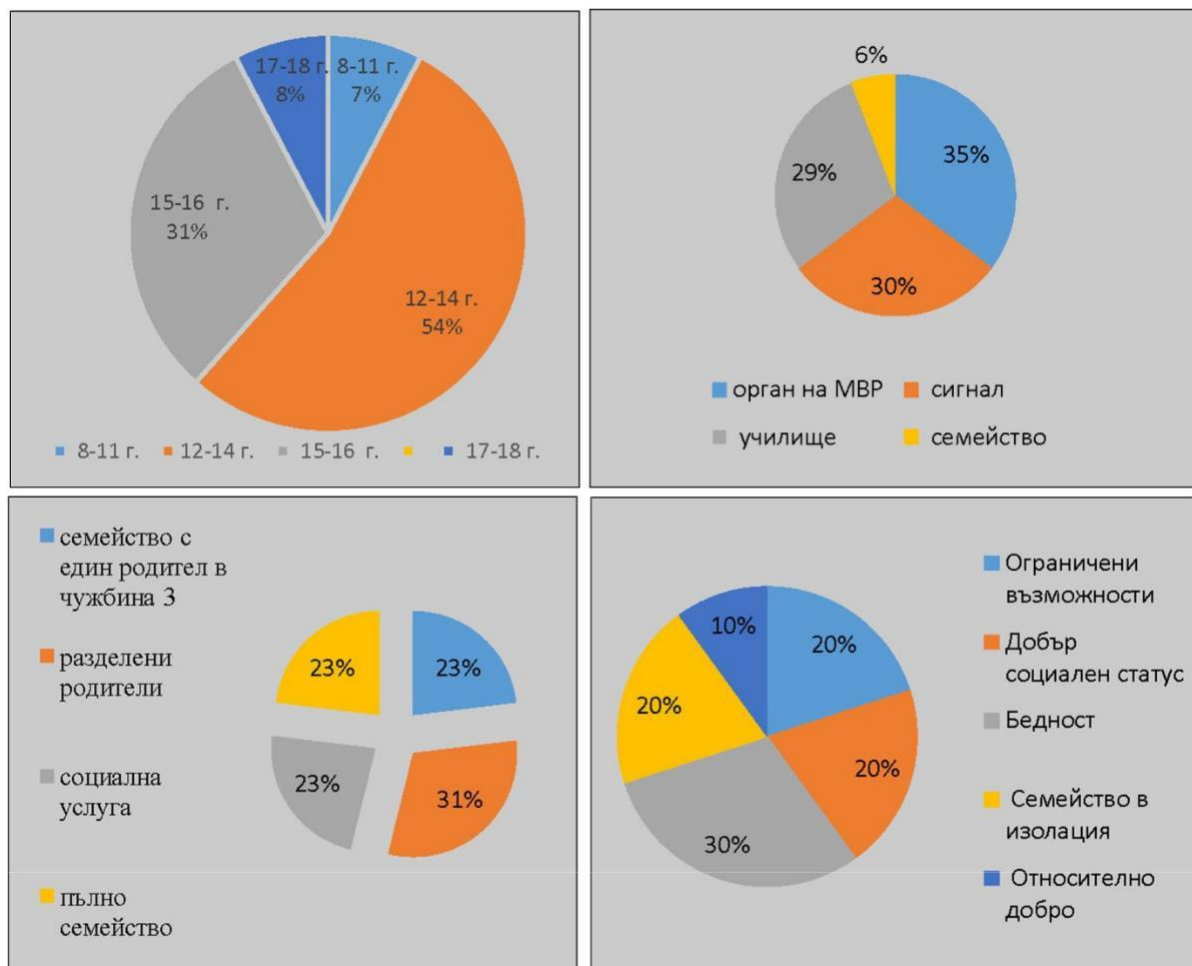
Формите на извършено насилие и посоката на насоченост са илюстрирани на фиг. 1.

Фигура. 1 Форми на насилие, преобладаващ брой извършители-жертви по пол и форми на насоченост на насилието

Преобладава физическото насилие (54%), следвало от вербалното (31%), ки-бер насилието (8%) и психическото насилие (7%). Това може да бъде свързано и със степента на готовност за разпознаване на явните и прикритите форми на насилие и декларирането им. В най-голям брой от случаите насилието е от мъж към жена (72%), следвано в еднаква степен от мъж към мъж и от жена към мъж или жена (14%). Преобладаващото място на извършване е училището, следвано от обществено място и в най-малко случаи, семейството.

В следващите графики са представени средната възраст на извършване на насилието, органът, който го е установил и е обърнато внимание на броя членове на семейството и материалния статус на семейството, от което произлиза извършителят на насилието.

Фигура 2. Средната възраст за извършване на съответното деяние, начин на установяване на насилието, семейство на произход на извършителя на насилието

Най-висок процент от извършителите на насилие са деца на възраст 12-14 г. (54%), следвани от 15-16 годишните (31%), 17-18 годишните (8%) и 8-11 годиш-

ните (7%). Почти равномерно е разпределението на извършители от семейство с един родител, пълни семейства и потребители на социална услуга. Това важи и по отношение на материалния статус – 20% от семействата са с добро материално положение. Впечатление прави, че периодът на малолетието е най-ранният период, в който насилието настъпва. Като силно впечатление прави, че семейството в най-малка степен се ангажира и търси подход за справяне с нежеланото поведение. Най-често органите на МВР са тези, които установяват и отработват сигнали-те свързани с насилие. Това е интересно следствие, причината за което, може да се разглежда на първо място културално. В смисъла на потребността на семейството да задържи „зад стените— си проявата, да я разреши само. В най-голяма степен децата, ангажирани с това деяния произхождат от семейство с разделени родители или семейство, в което единият родител е в чужбина. Едва една четвърт от изследваните лица са в пълни семейства (по-долу са проследени и факторите в пълните семейства). В 20% от случаите родителите на децата извършители имат добър социален статус. Това обръща внимание към влиянието на средата и че не винаги може да идентифицираме с цел превенция факторите, които могат да стимулират девиантно поведение. Факторите действат в съвкупност. Като по-отчетливо изразени, бедността е най-силният фактор, следван семейство в изолация, ограничени възможности. В 57% от случаите проявата е поредна и не представлява де-бют за малолетния/непълнолетния – представлява системно поведение, което води до хипотезата за компенсиране на съответната недостатъчност – на родител или социално-икономически статус. Проявите се извършват в 71% от случаите в съучастие, което поставя и важноста на групата, статуса в групата, към която детето принадлежи. Притеснителни са данните във връзка с преживяваната и декларирана емоция след проявата. В най-голяма степен младежите изпитват задоволство, което потвърждава в известна степен твърдението, че проявите имат връзка и с референтната група, и с наложените социални норми.

Най-често декларираните преживявани емоции от правонарушителите според опита на експертите са вина, отговорност, срам, задоволство. Интересен резултат е оценката на експертите за това какво според тях е провокирало неправомерните действия. Техните отговори са, че децата и младежите са се защитавали, били са справедливи, възприемат насилието за нормално, споделят нормата „всички го правят— и лош късмет. В най-голяма степен защитата, както и погрешното възприятие, че „всички го правят— са основните причини, които извършителите посочват. Това потвърждава наличието на погрешни възприятия от една страна, а от друга, че поведението се влияе във връзка с посланията, които постъпват към младите през медиите, които използват за информирание. Интересна е и частта, в която приписват деянието на лош късмет, което потвърждава възприятията за справедливост, или „невъзприета от широкото общество норма—. Възмож-

ностите за корекции според експертите са илюстрирани на фиг. 3

Фигура 3. Въздействие на специализирана подкрепа

Възпитателната мярка има водеща роля – в 38% от случаите ефектът на корекция е с цел избягване на наказание. Популяризирането на наказанията следователно също може да бъде ефективен начин за превенция на нежеланото поведение.

Във връзка с получените експертни резултати е видно, че в 28% от случаите самата публичност на акта е повлияла на корекцията на поведението. Това води до извода, че всъщност както самата проява, функцията на възприятието за норма (публичност) във връзка с извършването, същата тази публичност и явно деклариране за поведението, че *не е нормативно* влияе на преобръщането на нагласите на извършителите и пряко върху корекцията на поведението. Съответно, работещ модел би било представянето на публичността в категорията *социално неприемливо* като регулатор спрямо извършването, а специализираната подкрепа е устойчив и работещ механизъм на подкрепа на младежите в прехода от девиантно към социално приемливо поведение. Няколко са и формите, предложени експертно за корекция на поведението.

Какви допълнителни мерки бихте предложили? На експертите е предложено да посочат подходи, които считат, че биха били подходящо допълнение на съществуващите мерки. От отговорите им са синтезирани следните категории:

- Системни разговори с насилника.

- Постоянно наблюдение на извършителите.
- Насочване към социални услуги.
- Налагане на алтернативни наказания.
- Ангажиране свободното време на учениците в спортни изяви, изяви, които да отговарят на интересите им.
- Стимулиране на показани резултати и успехи.
- Целенасочени разговори със семейството / негови близки и роднини.
- Действащи санкции за родители.
- Включване на семейството в разрешаване на проблемните ситуации.
- Сформиране на групи с общи проблеми с цел тяхното предотвратяване.
- Засилена превантивна работа с родителите и учениците в училище.

Важен акцент в експертното мнение е системното ангажиране и с цел постигане на устойчивост, както и работата със цялото семейство.

За вземането предвид на предложените от експертите мерки следва да бъдат посочени и съществуващите мерки, налагани по закона за борба срещу противо-обществените прояви на малолетни и непълнолетни (ЗБППМН):

- **Предупреждение** – счита се за най-леката мярка в ЗБППМН, която и не подлежи на обжалване. Основната цел е поведението да се вземе под внимание от страна на контролиращите органи, да се изрази публичното несъгласие към извършеното действие, както и да се предизвика преосмисляне от страна на индивида по отношение на постъпката му. Предупреждението в голяма степен може да се разгледа като „втори шанс—, който е получен при гарантирано засилено внимание от страна на общността. Мярката не се обжалва предвид това, че същата не представлява трайно и повтарящо се във времето възпитателно въздействие. Актът е еднократен, като липсва форма на отчетност по отношение на индивида, която да докладва и информира местната власт за поведението му при или без наличието на нежелано поведение. Мярката следва да се прилага в случаите, в които е налице акт, който е забранен от закона или има статус на обществен риск, но едновременно с това е налице осъзнаване от страна на индивида (възникнало във време между проявата и разглеждането на възпитателното дело), не е създаден висок обществен риск, наличен е ресурс, който е възможно успешно да повлияе върху възпитанието.
- **Задължаване да се извини на пострадалия** – част от проявите попадат в категория „против личността—, в които прояви посоката е ясно, целенасочено и безспорно към Друг, при който като следствие е причинил болка или страдание, които не са оставили траен отпечатък вър-

ху личностното или социалното функциониране. Следва да се налага там, където здравето и живота на другия не са поставени във висок риск, няма индикации той да е с нарушено психично функциониране, актът е еднократен и не се включва в дефиницията на насилие, но въпреки това е установена идеята за причиняване на страдание. Мярката взима предвид това, че независимо от тежестта на акта, същественото е, че той е забранен и следва да получи своето порицание, а отношенията, настъпили между индивидите, да бъдат балансирани посредством двустранното възмездие. От една страна, да бъде предизвикана рефлексия при извършителя посредством склоняването му да се извини и покаже съжаление, от друга страна жертвата да получи форма на гаранция за това, че действието няма бъде повторено, както и да се увери в правотата си в конкретния случай. Не е допустимо мярката да се прилага в случаите, в които актът от страна на извършителя е тежък и представлява срам, неудобство или травматично преживяване за жертвата. Прилагането на мярката в тези случаи ще предизвика повторно преживяване или ще постави жертвата в позорно преживяване пред другите при изпълнението ѝ, невъзможност за преодоляване и „продължаване напред—.

- **Задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението** – мярката се поставя тогава, когато отклонението в поведението е с устойчивост във времето, има индикации затова, че то е развито във времето и не представлява извършено в условия на спонтанност или еднократно действие. Основната презумпция е установеният риск, че действието и по-конкретно, подбудите за действието могат да се повторят и да продължат с идентично или различно действие. Цели се корекция на дадена черта, особеност, форма на социализация, която е установена като дълбинна пречка за желаното социално функциониране. Тук в центъра са индивидът, извършителят и неговата личностна структура и се счита, че действието е изводимо от личностни особености, върху които следва да се работи. Разнообразието на опциите – участие в обучение и програми и консултации, са отражение на възможностите, поради които даденото поведение е възможно да възникне – следва да се идентифицира и потвърди, че за деянието не са налице предпоставки, различни от самата личност и черти, които са извън обхвата на самата мярка. Това е и причината Законът да предвижда конкретиката, която следва да се постави от страна на Комисията за програмата, обучението или консултациите, които лицето трябва да посещава. Мярката е с

по-широка продължителност във времето, обхватна е към един дефицит и се ползва с конкретна заявка.

- **Поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват със задължение за полагане на засилени грижи** – съответната мярка се прилага тогава, когато се установява занижен контрол в конкретни аспекти от страна на родителите или близките, които пропуски следва да се компенсират. Цели се подчертаване на системността във възпитанието. Това е и причината Законът да предвижда конкретните мерки, които следва да се подчертаят да бъдат посочени от страна на Комисията (това ги прави измерими и проследими). Счита се, че налагането на тази мярка следва пропуските в семейната среда, а причината за отклонението (което не следва да е с особена тежест) не налага външен контрол, но заслужава внимание. Поведението се разглежда като функция на семейството и по-конкретно пропуски, които могат да бъдат компенсирани. Възмездие в този случай е насочено към системата, а не само към детето, което се разбира като не изцяло отговорно за извършеното. Мярката представлява естествено продължение на предните мерки като съществува там, където рискът касае не само социалното, но и е пряк риск към развитието на устойчиво девиантно поведение, което изисква външен, но близък контрол, който да посочи конкретни аспекти, с възможност те да повлияят положително върху промяната в поведението на детето.
- **Поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател** – основен акцент на тази мярка е вече нужният външен контрол и отчетност към Комисията, целящ да проследява и контролира детето и средата, в която то функционира – периодично и с по-висока честота. Мярката може да бъде както единствена, така и придружаваща другите мерки, тъй като е установено, че въздействието върху детето и близките следва да е по-интензивно. Цели се повторемост и логична последователност в реструктурирането на личността на детето, както и по-дългосрочно влияние върху осъзнаването, формирането на критичност и осмислянето на последствията в случай на развитие на нежеланото поведение. Широк е спектърът на поведения, които могат да бъдат овъзмездени и контролирани посредством участието на подходящ обществен възпитател. Особеното на мярката е изборът от страна на секретаря на обществен възпитател, който да носи нужната експертиза, съобразена с извършеното от страна на детето и едновременно с това да не бъде в конфликт с неговата личност (например, ако извършителят на деянието е момиче, което в историята си има насилие от

страна на бащата, не е редно общественият възпитател да бъде мъж или авторитетна фигура, към която детето би изпитвало страх и недоверие). Правата във връзка с контрола от страна на обществения възпитател включва разглеждането на поведението в по-широка система от тази на семейството. Включват се контакти в училище, социална среда, включване на полицията и контакт със социални услуги и институции, с които детето или семейството е във взаимодействие по една или друга причина. Налагането на съответната мярка и дефиницията на същата като „надзор— включва презумпцията, че поведението е съществувало във времето, съществува и представлява риск занапред, респективно следва да бъде проследявано динамично, да е налице гъвкавост и да се контролира, за да се постига основната педагогическа цел на своевременност и съизмеримост на нежеланото поведение. В мярката се включва и презумираното „недоверие— по отношение на даваните обещания, декларации и гаранции от страна на близките и детето – контролът и преценката за корекцията на поведението идва външно, от страна на обществения възпитател и във връзка с цялата система на развитие на детето.

- **Забрана на непълнолетния да посещава определени места и заведения; забрана на непълнолетния да се среща и да установява контакти с определени лица; забрана на непълнолетния да напуска настоящия си адрес** – трите мерки са поставени в тази точка от гледна точка на следваната идентична цел, а именно - ограничаването на физическото или социалното обкръжение, „околната среда—, „средата на функциониране— на малолетния или непълнолетния. Мерките се налагат в случаите, в които по безспорен начин е установено или най-близкото допускане се свързва с това, че поведението е възникнало в условията на средата, като тя е основният „двигател—, причина или условие за принадлежността на субекта към нея. Взема се предвид, че социалната среда в тази възраст е с изключителна важност, а рисковете и формулировките ѝ за принадлежността понякога излагат на риск и самия субект. Респективно, ако се установи лекомислие или увлечение в условията на проверката, или е видна в документацията по възпитателното дело, то съответните мерки представляват подходящ инструмент за осигуряване на условия за корекция на поведението. Съответно, ограничение на мерките е трудността да се предложи алтернатива на средата, но ресурсът на закона позволява да се наложи и паралелна мярка, която да помогне на индивида да преосмисли мотивите си по отношение избора на среда. Използва се тогава, когато е

налице занижен самоконтрол от страна на извършителя, висока манипулируемост и/или склонност към форми на „жертвено— поведение в името на одобрението. Мерките могат да ограничат за определено време детето, но за пълен ефект е добре да бъде комбинирана и с форма на консултации или възпитателен надзор. Прилагането на мярката в смисъла на чл. 13(7) е изключение от посоченото по-горе – тук се наблюдава намерение, което следва социален принцип, принадлежност към идеология и др., ето защо се забранява посещението на конкретните мероприятия и места.

- **Задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности; задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото** – акцентът, който поставят съответните възпитателни мерки е не върху труда, който да бъде възприет като форма на наказание, а върху отговорността. Във всеки смисъл, трудът се възприема като отговорност, която в случаите, в които не е възникнала своевременно или не е заложена от страна на семейството, предполага рисковете за нефункционален възрастен. Това е и причината мерките да бъдат налагани на непълнолетни, които се намират и по-близо до възрастта на отговорност – пълнолетието. Изпълнението на конкретен график и конкретна работа, която е възложена външно, се стреми да компенсира пропуските в семейството, както и да постави външен контрол върху изпълнението на задачата. Осмислянето от страна на детето следва да възникне в условията на процеса на извършване на труда. Мярката следва да се налага когато деянието има конкретна посока против обществена собственост или е нанесла вреди върху обществото като цялост, а не върху конкретно лице. Да се осмисли, каква е стойността на увреденото и по какъв начин се достига до него посредством определено количество труд. Основни акценти при изпълнението на мярката е освен начинът, по който се изпълнява то и съпротивите и поведението, с което детето придружава същото.
- **Настаняване в социално-педагогически интернат; предупреждаване за настаняване във възпитателно училище-интернат с изпитателен срок до 6 месеца; настаняване във възпитателно училище-интернат** – трите мерки се налагат тогава и само тогава, когато е установен ограничен ресурс в общността, липса на възможност за корекция и всякакво сътрудничество от страна на системата на социализация и възпитание. Следва да се вземе предвид, че мерките по настаняване включват ограничение както на физическото, така и на социално-

то пространство на детето като формата на контрол е постоянна по интензивност. Следва да бъде последна мярка, след като по безспорен начин е установено, че корекцията не може да възникне в условията на средата, в която детето се развива. Мерките се налагат когато деянието рецидивира въпреки подкрепата тогава, когато деянието е на ръба на тълкуването между престъпление и противообществена проява или носи по-голяма част от нюансите на престъпление. Предупреждението от своя страна представлява форма на последен шанс, който се представя както пред близките, така и пред детето и препоръчително се комбинира с други мерки, които представляват форма на контрол върху поведението. Тук попадат деяния, които имат висок обществен риск, деяния, които трайно са увредили друга личност или имат негативен социален резонанс, който се счита за необратим, невъзможен за контрол в актуалните условия на развитие и е нужна интензивна и постоянна външна подкрепа.

Някои от мерките по ЗБППМН са предвидени само за непълнолетни, като същите нямат обхват към малолетните. Това са мерките по чл. 13(1), т. 6-10. Точки 9 и 10 предполагат извършване на труд от страна на непълнолетния по два начина – единият за отстраняване на щети, а вторият за полагане на труд в полза на обществото. Основната отправна точка на този императив е Кодекса на труда, както и Конвенцията за правата на детето на ООН. Вътрешното законодателство забранява извършването на работа от страна на лица под 16 годишна възраст (глава петнадесета от КТ, раздел I), с изключение на лица ненавършили възрастта, но изпълняващи разпоредбите на чл. 302 от КТ. От друга страна е международното законодателство, което забранява експлоатацията на деца и извършването на работа, която може да увреди развитието им или да попречи на образованието (член 32 от Конвенцията). Това от правна гледна точка, от психолого-педагогическа, при малолетните отговорностите следва да бъдат конкретни предписания към чл. 13(1), т. 4 – насока родителите да делегират отговорности на децата, свързани с домакинството. Това е и по-адекватната форма на труд, който е възможно да приучи към отговорно отношение въкщи при родителско проследяване на същото и външен контрол. Този подход е адекватен и към подобряване на взаимоотношенията между детето и родителите. В последна сметка, що се касае до упражняването на труд, то не съществува правна и морална логика той да бъде полаган както по воля на родителите, така и като възпитателна мярка.

Точки 6, 7, 8 касаят външна намеса, която е свързана със забраната на лицата да посещават определени места, да се срещат с определени хора, или да напускат настоящия си адрес. Същото е неприложимо по отношение на малолетните, отново от гледна точка правните императиви в българското законодателство (чл.

125(3) от СК¹ Родителят осигурява постоянен надзор по отношение на малолетното си дете и подходящ контрол на поведението на непълнолетното дете; I, 3 от ЗЛС² Лицата, които не са навършили 14-годишна възраст, са малолетни. Вместо тях и от тяхно име правни действия извършват техните законни представители - родители или настойници; чл. 3(3) от ЗЗД³ (нова - ДВ, бр. 36 от 2003 г., изм. - ДВ, бр. 38 от 2006 г., изм. - ДВ, бр. 14 от 2009 г.) Родителите, настойниците, попечителите или другите лица, които полагат грижи за дете, са длъжни да го придружават на обществени места след 20,00 ч., ако детето не е навършило 14-годишна възраст, съответно след 22,00 ч., ако детето е навършило 14-, но не е навършило 18-годишна възраст; Чл.3(8) от ЗЗД (нова - ДВ, бр. 14 от 2009 г.) Родителите, настойниците, попечителите или другите лица, които полагат грижи за дете, са длъжни да не оставят без надзор и грижа децата до 12-годишна възраст, ако с това се създава опасност за тяхното физическо, психическо и нравствено развитие). От всичко, което е посочено става ясно, че до навършване на пълнолетие отговорността за случващото се с детето, както и тази, свързана с неговото поведение е не само право, но и сериозно задължение на родителите. Посочената логика води до задаването на препоръка, която е свързана с обхвата на мерките по отношение на малолетните. Те следва да бъдат налагани във връзка със семейството, а очакванията към детето да се поставяни или посредством мярка по т. 4 директно, или т. 3 като посока на дългосрочна работа в случаите, в които са нарушени взаимоотношенията и капацитета за контрол на родителите на по-дълбоко ниво.

III. 4. Копинг стратегии и стил на привързаност

За приложимост в практически план сме направили изследване на предпочитаните копинг стратегии и стила на привързаност на малолетни и непълнолетни като насока за извеждането на превантивни действия, които да компенсират успешно възможните дефицити, преживявани от децата. Ролята на привързаността и копинга са съпоставени и в групите на отличници и правонарушители.

Биологичният модел на стреса става основа на психологическите теории за копинг стратегиите и стил. Първоначално фокусът идва от двете базови емоции – страх и гняв, които подготвят организма за реакция. Този биологичен отговор на стреса е познатата формула „бий се или бягай—, която има за цел преодоляване на стресовата ситуация. Селие е първият, който определя стреса като неспецифичен телесен отговор към промяна във външната среда (Selye, 1976). Той е първият, който описва биологичния стрес и обръща внимание на това, че стресът прави хо-

¹ Семейен кодекс

² Закон за лицата и семейството

³ Закон за закрила на детето

рата податливи към заболявания.

Копингът става акцент в интереса на психолозите втората половина на миналия век. Като общ термин копингът е свързан с психоаналитичните защитни механизми, които описват поведението, насочено към избягване на заплахите към Аз-а. В рамките на психоаналитичния подход е предложен йерархичен модел на копинга, който разглежда поведението като здравословни (Menninger, 1954; Naan, 1977; Vaillant, 1977). В края на 70-те години на 20 век йерархичният подход и подходът на личностните черти са изместени от разглеждането на копинга като процес. Копингът се приема за променящ се във времето в зависимост от спецификата на ситуацията и контекста. Когнитивно-феноменологичният подход разглежда копинга като две стъпки, които обхващат когнитивната преработка на информацията за стресогенната ситуация и оценка на наличните копинг ресурси. Етапите са свързани с поведенчески усилия, насочени към овладяване, приемане, или намаляване на външните и вътрешните нужди и конфликтите между тях. Копингът изпълнява две основни функции: управление на транзакциите средличност, които са източникът на стрес (проблемно фокусиран копинг) и регулация на емоциите, провокирани от стреса (емоционално фокусиран копинг). Възможните начини за отговор или копинг са проблемно или емоционално фокусирано ангажиране или дезангажиране (Lazarus, 1966; Folkman & Lazarus, 1980; Lazarus & Folkman, 1984). Предпочитанието към една стратегия е функция от процеса на оценяване: събития и ситуации, които се оценяват като предоставящи по-малко възможност за успех при намеса, е по-вероятно да предизвикат емоционално фокусиран копинг и пасивност, докато такива, които обещава възможности за подобрене, е по-вероятно да провокират активен проблемно фокусиран копинг. Въпреки, че копинг стратегиите не се делят на „добри— и „лоши— (Wrosch et al., 2003), се приема, че активното ангажиране с проблеми и търсенето на подкрепа са свързани с по-добро физическо и психическо здраве, докато избягването обикновено е свързано с негативни последствия (Compas et al., 2001; Connor-Smith & Frachsbart, 2007). По-важен е въпросът, свързан с *копинг ресурсите*. Теорията за запазване на ресурсите сочи, че основната инвестиция е не в самия резултат, а в поддържането на адекватно ниво на ресурси (Hobfoll & Leiberman, 1987; Hobfoll & Lilly, 1993).

Копинг стратегиите описват личните предпочитания и поведение, насочено към поддържане на баланса в хода на индивидуално развитие и адаптиране към изискванията на средата. Традиционният подход към копинга е проследяване на реактивните отговори, целящи намаляване на стреса. В контраст с това, превантивният и проактивният копинг са свързани с поставяне на цели и ресурси за подобряване на собствените възможности за справяне със стреса. Поведението се обуславя от реакции, провокирани от външни събития, но също така и от стремеж

към избягване, изпреварване и подготовка за предстоящи събития. Реактивните и проактивните стратегии са взаимопреплетени и често преливат една в друга. Ние проявяваме интерес към степента на осъзнатост и избор на копинг стратегии основно в резултат на промените вследствие на вътрешни стимули и външни фактори. *Смятаме, че успешните реактивни копинг стратегии могат да станат част от изборите на идентичността на поведенческо ниво като проактивни копинг стратегии* (Бакрачева, 2017). Поддържаме възгледа, че *дереализацията от средата и Мрежата като цяло могат да бъдат успешна копинг стратегия, ако се управляват адекватно*. Аналогично, научаването на норми и намирането на лични ползи и извличането на удовлетвореност от ангажиране с просоциално поведение, могат да бъдат проактивен копинг.

Реактивният копинг е по-относим в ранна възраст когато индивидът още експериментира и се опознава, като ние изхождаме, че реактивният копинг може да премине в проактивен, ако служи на индивидуалните нужди. Оттук идва идеята за правилното изграждане на нагласи за ползването на работещи модели. По тази причина за изследването сме избрали класическата рамка на реактивен копинг.

В избория за изследването реактивен *йерархичен модел на копинг стратегиите* първичните копинг стратегии са описани в осем първични фактора; четири вторични фактора, които потвърждават йерархията на проблемно и емоционално фокусиране на Лазарус; и два третични фактора, които подкрепят теориите за насочване към и избягване на стресогенните ситуации. Заключение е, че така се потвърждават и двете групи подходи, но на различни нива на йерархия (Tobin, 1989).

Първичното ниво на копинг стратегии обхваща осем стратегии: 1) Решаване на проблема – когнитивни и поведенчески стратегии, насочени към отстраняване на източника на стрес посредством промяна на ситуацията; 2) Когнитивно преформулиране – когнитивни стратегии, насочени към промяна на стресогенната транзакция, за да стане по-малко заплашваща и търсене на положителни аспекти и виждане на ситуацията от нова перспектива; 3) Изразяване на емоциите – изразяване и освобождаване на емоциите; 4) Социална подкрепа – търсене на подкрепа от близки и приятели; 5) Избягване на проблема – отричане на проблемите и избягване на свързани с тях мисли и действия; 6) Пожелателно мислене – когнитивни стратегии, които отразяват невъзможност или нежелание за преформулиране на ситуацията и надежда ситуацията да се промени от само себе си; 7) Самокритика; и 8) Социално отдръпване – самообвинение за ситуацията.

При йерархичния факторен анализ се потвърждават четирите вторични и двете третични скали. Четирите вторични скали са: 1) Проблемно фокусирана насоченост – включва скалите решаване на проблема и когнитивно преформулиране – когнитивни и поведенчески стратегии, насочени към промяна на ситуацията или

промяна на значението ѝ за индивида. Копинг усилията са насочени към ситуацията; 2) Емоционално фокусирана насоченост – включва социална подкрепа и изразяване на емоциите – открито споделяне на чувствата с другите и повишена ангажираност със социалната среда, особено с близки и роднини. Копинг усилията са фокусирани на индивидуалните емоционални реакции на стресогенната ситуация; 3) Проблемно фокусирано избягване – включва скалите избягване на проблема и пожелателно мислене – изразява отричане, избягване и невъзможност или нежелание за поглед към ситуацията от различен ъгъл. Когнитивните и поведенческите стратегии са насочени към избягване на ситуацията; 4) Емоционално фокусирано избягване – обхваща социално избягване и самокритика – затваряне в себе си и прикриване на собствените чувства от другите, самокритика и самообвинения за това, което се е случило.

Третичните скали са на поведение на ангажиране или избягване и фокусира-не върху проблема/емоциите.

Стиловете на привързаност са изведени на базата на класическата теория за привързаността и оформянето на стил при новородените и децата, който по-късно се репликира и определя привързаността и психическата интимност със значимите други в зряла възраст (Bowlby, 1969; 1979; Ainsworth et al., 1978). Допускането е, че емоционалната връзка с майката и родителите се възпроизвежда във всички емоционални взаимоотношения и интимността със значимите други. Бартоломю и Хоровиц (Bartholomew & Horowitz, 1991) разграничават четири стила в зависимост от степента на избягване и тревожност (ниска / висока) и начина на възприемане на себе си и другите. Стиловете са един сигурен и три несигурни – тревожен, страхуващ се избягващ и избягващ. Сигурната привързаност се описва с ниска степен на зависимост и ниска степен на избягване и описва лицата с постигната интимност и автономност. Свърхангажираните имат висока степен на зависимост и ниска степен на избягване, което ги прави свърхангажирани с взаимоотношенията. Отхвърлящите имат висока степен на избягване и ниска степен на зависимост - те отбягват интимността. Страхуващо се избягващите имат изразени високи и зависимост, и избягване. Те се страхуват от и избягват интимни отношения. Ключовата роля на привързаността е потвърдена в редица изследвания. Лицата със сигурен стил са по-автономни, имат повече успех в социални ситуации (Cassidy & Shaver, 1999; Rholes & Simpson, 2004). Имат по-висока самооценка и резултати за резилиентност (Bowlby, 1979). Изпитват по-малко тревожност в общуването и са по-независими от несигурно привързаните (Robin et al., 2007). Сигурните изживяват по-малко депресия (Simpson & Rholes, 2004), тревожност (Strodl & Noller, 2003) и поддържат по-здравословни аз концепции (Mikulincer, 1995).

III. 5. Изследване на копинг стратегиите във връзка с привързаността. Методи.

III.5.1. Въпросник за измерване на копинг стратегиите (Tobin, 1984, 2001)

Въпросникът за копинг стратегиите (Coping Strategies Inventory) се състои от 72 айтема, насочени към оценка на копинг нагласите и поведение при специфични стресогенни фактори. Форматът на въпросника е адаптация на въпросника за реакции и поведението при стрес (The Ways of Coping) на Лазарус (Folkman & Lazarus, 1981) и добавени нови айтеми, като скалите са изведени с факторен анализ. Въпросникът е ориентиран към оценка на насочеността и активността в избора и условието е отговорите да бъдат не по принцип, а спрямо скорошно преживяна реална ситуация на възприет стрес и избрано копинг поведение. В CSI (Coping Strategies Inventory) общо се образуват 14 подскали – осем първични, четири вторични и две третични (Tobin, 1984; 2001).

Първичните скали са:

1. *Решаване на проблема* – скалата включва айтеми за поведенчески и когнитивни стратегии, насочени към преодоляване на източника на стрес посредством промяна на стресогенната ситуация;

2. *Когнитивно преформулиране* – скалата включва когнитивни стратегии за промяна на смисъла на стресогенната ситуация като по-малко застрашаваща, търсене на положителните неща в нея и погледа ѝ от нова перспектива;

3. *Изразяване на емоции* – скалата включва айтеми, насочени към освобождаване и изразяване на емоциите;

4. *Социална подкрепа* – скалата съдържа айтеми, които се отнасят до търсенето на емоционална подкрепа в семейство, приятели и близки;

5. *Избягване на проблема* – скалата включва айтеми, които описват поведението на отричане на проблемите и избягване на мисли или действия, свързани със стресогенното събитие;

6. *Пожелателно мислене* – скалата обхваща когнитивни стратегии, които отразяват невъзможността или нежеланието за промяна на рамката, надежда и пожелателно мислене нещата да се оправят;

7. *Самокритика* – скалата съдържа айтеми, които отразяват самообвиненията за ситуацията и самокритика;

8. *Социално избягване* – скалата включва айтеми, които отразяват процеса на самоизолация.

Вторичните скали са:

1. *Проблемно фокусирано ангажиране* – включва скалите решаване на проблема и когнитивно реконструиране, когнитивни и поведенчески стратегии, насочени към промяна на ситуацията или промяна на личния смисъл и значимост на

ситуацията като копинг усилията са насочени към самата стресогенната ситуация;

2. *Емоционално фокусирано ангажиране* – включва скалите социална подкрепа и изразяване на емоциите, отразява открито споделяне на чувствата с другите и повишена социална ангажираност, особено със семейството и приятелите, копинг усилията, насочени към емоционалните реакции на индивида към стресогенната ситуация;

3. *Проблемно фокусирано избягване* – включва скалите избягване на проблема и пожелателно мислене, отричане, избягване и нежелание за различен поглед към ситуацията, когнитивни и поведенчески стратегии, насочени към избягване на ситуацията;

4. *Емоционално фокусирано избягване* – включва скалите самокритика и социално избягване, затваряне в себе си и собствените чувства, отбягване на другите и самокритика за това, което се е случило.

Третичните скали са:

1. *Ангажиране* – включва скалите решаване на проблема и когнитивно реконструиране, социална подкрепа и изразяване на емоциите. Отразява ангажираността на индивида с усилия за управление на взаимоотношенията индивид/среда и ангажиране с активно и непрекъснато преговаряне със средата;

2. *Избягване* – включва скалите избягване на проблема и пожелателно мислене, самокритика и социално избягване. Включва стратегии, които е вероятно да провокират пасивност и избягване на взаимодействието индивид/среда. Чувствата не се споделят, мислите се потискат, а поведението за промяна на ситуацията не се търсят.

Привързаност

За привързаността е използван въпросникът *Experiences in Close Relationships Questionnaire - Revised (ECR-R)* (Fraley et al., 2000). ECR-R, който категоризира лицата в четирите стила на привързаност: сигурно привързани (ниски избягване и тревожност), избягващи (високо избягване и ниска тревожност), свърхангажирани (ниско избягване и висока тревожност) и страхуващо се избягващи (високи избягване и тревожност). Въпросите са 9 и се задават по отношение на майката, бащата, интимния партньор и най-добрия приятел. Така се обхваща целият кръг значими други. Скалата за отговор е ликертова, 5 позиционна със степени от напълно съгласен до напълно несъгласен.

III.5.2. Провеждане на изследването

Предпочитаните копинг стратегии са измерени сред ученици от 2 училища от 8 до 12 клас. Тъй като попълването беше на доброволен принцип, общият брой участници, попълнили коректно въпросниците, е 153. От тях са избрани 2 групи

извадки за сравнение – отличници и ученици с противоположни прояви. Информацията е получена от базите данни. Двете групи за допълнително сравнение са по 45 във всяка група.

III.6. Резултати

III.6.1. Копинг стратегии

Факторният анализ по метода на главните компоненти разкрива наличието на четири фактора със собствено тегло над единица, изчерпващи 39,80% от общо обяснената дисперсия (47% в оригиналния въпросник). Първият фактор е с факторно тегло 11,264 и изчерпва 15,64% от общата дисперсия; вторият фактор е с факторно тегло 7,606 и обхваща 10,56% от дисперсията; третият фактор е с факторно тегло 5,592, а четвъртият с 4,210 като изчерпват съответно 7,76% и 5,84%. Получените тежести на факторите са малко по-ниски в сравнение с тези в оригиналната версия. Образованото за тази извадка факторно решение се обединява смислово с натрупване на айтемите във факторите, които сме дефинирали като Активно преформулиране и търсене на социална подкрепа; Пасивност и самообвинения; Лична проблемно фокусирана активност; и Избягване. Въпреки неравномерното разпределение на айтемите, съдържателното им отнасяне ни дава основание да приемем решението за допустимо за целите на използване на въпросника. Обяснението за това може да се дължи на общите променливи в осемте първични скали.

Алфа на Кронбах за скалата за копинг стила е ,842 (в оригиналния въпросник варира от ,71 до ,94).

В табл. 4 са представени коефициентите по подскалите

Таблица 4. Надеждност на скалите

Копинг стратегия	Алфа на Кронбах
Когнитивно преосмисляне	,724
Изразяване на емоции	,714
Търсене на социална подкрепа	,789
Избягване на проблема	,725
Пожелателно мислене	,685
Самокритика	,927
Социална изолация	,865

Вътрешната консистентност на скалата е измерена с коефициент на Спирмън (rs). Навсякъде се наблюдават високи положителни корелации между първични, вторични и третични скали, както и умерени положителни и отрицателни корелации между отделните първични подскали спрямо съдържанието им.

Сравнението по вторичните и първичните скали за копинг стратегиите е представено в табл. 6 и 7.

Таблица 6. Чифтово сравнение за изразеност на предпочитания копинг

	различия		t-стойност	значимост
	ср. ст-т	ст. откл.		
фокусиране - дефокусиране	24,91667	24,66542	7,825	,000
дефокусиране от проблема - дефокусиране от емоциите	8,60000	17,73936	3,755	,000
фокусиране върху проблема - фокусиране върху емоциите	-3,11667	9,97130	-2,421	,019

Като цяло, ангажираността е по-силно изразена от дезангажираността, а дефокусирането от проблема е по-силно изразено от дефокусирането от емоциите. Разликите в изразеността на първичните стратегии е описана в таблица 7.

Таблица 7. Значими различия в предпочитаните копинг стратегии

		средна ст-т	ст.откл.	t-стойност	значимост
Pair 1	решаване на проблема	32,2000	6,13354	4.883	.000
	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298		
Pair 2	решаване на проблема	32,2000	6,13354	2.755	.008
	изразяване на емоции	29,7167	6,49143		
Pair 3	решаване на проблема	32,2000	6,13354	-2.311	.024
	социална подкрепа	34,4667	6,19039		
Pair 4	решаване на проблема	32,2000	6,13354	5.085	.000

	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
Pair 5	решаване на проблема	32,2000	6,13354	3.643	.001
	пожелателно мислене	28,4000	5,98359		
Pair 6	решаване на проблема	32,2000	6,13354	7.225	.000
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 7	решаване на проблема	32,2000	6,13354	9.209	.000
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 8	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298		
	изразяване на емоции	29,7167	6,49143		
Pair 9	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298	-7.249	.000
	социална подкрепа	34,4667	6,19039		
Pair 10	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298	2.916	.005
	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
Pair 11	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298		
	пожелателно мислене	28,4000	5,98359		
Pair 12	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298	3.814	.000
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 13	когнитивно преосмисляне	28,8667	5,36298	5.069	.000
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 14	изразяване на емоции	29,7167	6,49143	-4.470	.000
	социална подкрепа	34,4667	6,19039		
Pair 15	изразяване на емоции	29,7167	6,49143	2.591	.012
	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
Pair 16	изразяване на емоции	29,7167	6,49143		

	пожелателно мислене	28,4000	5,98359		
Pair 17	изразяване на емоции	29,7167	6,49143	5.294	.000
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 18	изразяване на емоции	29,7167	6,49143	6.743	.000
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 19	социална подкрепа	34,4667	6,19039	7.236	.000
	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
Pair 20	социална подкрепа	34,4667	6,19039		
	пожелателно мислене	28,4000	5,98359	5.063	.000
Pair 21	социална подкрепа	34,4667	6,19039	6.594	.000
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 22	социална подкрепа	34,4667	6,19039	7.833	.000
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 23	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
	пожелателно мислене	28,4000	5,98359		
Pair 24	избягване на проблема	26,0667	6,73938		
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 25	избягване на проблема	26,0667	6,73938	2.591	.012
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 26	пожелателно мислене	28,4000	5,98359	3.993	.000
	самокритика	23,2167	10,23303		
Pair 27	пожелателно мислене	28,4000	5,98359	6.155	.000
	социално избягване	22,6500	7,50553		
Pair 28	самокритика	23,2167	10,23303		
	социално избягване	22,6500	7,50553		

Стратегията решаване на проблема е по-силно изразена от когнитивното преосмисляне, изразяването на емоции, избягването на проблема, ожелателното мислене, самокритиката и социалното избягване и по-слабо от търсенето на социална подкрепа. Когнитивното преосмисляне е по-изразено от избягването на проблема, самокритиката, социалното избягване и по-слабо от търсенето на соци-

ална подкрепа.

Изразяването на емоции е по-предпочитано от избягването на проблема, самокритиката и социалното избягване и по-слабо от търсенето на социална подкрепа.

Избягването на проблема е по-изразено от социалното избягване, пожелателното мислене от самокритиката и социалното избягване.

Социалната подкрепа е предпочитана стратегия пред избягването на проблема, пожелателното мислене, самокритиката и социалното избягване.

Можем да заключим, че общата група в случаи на проблем е най-силно ориентирана към търсене на социална подкрепа и решаване на проблема. Това акцентира върху значението на социалната среда като средство за въздействие, както и в подхода, фокусиран не толкова върху емоциите, колкото върху решаването на проблема.

В табл. 8 са представени коефициентите на корелация между копинг стратегиите.

Таблица 8. Корелации между копинг стратегиите

	решаване на проблема	когнитивно преосмисляне	изразяване на емоции	социална подкрепа	избягване на проблема	пожелателно мислене	самокритика	социално избягване
решаване на проблема		,584 ^{**}	,389 ^{**}				,395 ^{**}	,320 [*]
		,000	,002				,002	,013
когнитивно преосмисляне			,259 [*]	,471 ^{**}	,261 [*]			
			,045	,000	,044			
изразяване на емоции					-,361 [*]		,424 ^{**}	,334 ^{**}
					,005		,001	,009
социална подкрепа								-,451 ^{**}
								,000
пожелателно мислене							,322 [*]	,443 ^{**}
							,012	,000

самокритика								,760 **
								,000
фокусиране върху проблема	,905 **	,874 **	,369 **	,391 **				
	,000	,000	,004	,002				
фокусиране върху емоциите	,416 **	,477 **	,774 **	,748 **				
	,001	,000	,000	,000				
дефокусиране от проблема					,743 *	,657 **		,277 *
					,000	,000		,032
дефокусиране от емоциите	,386 **		,411 **	-,356 **		,397 **	,956 **	,917 **
	,002		,001	,005		,002	,000	,000
фокусиране	,771 **	,787 **	,653 **	,651 **				
	,000	,000	,000	,000				
дефокусиране	,337 **		,289 *	-,333 **		,624 **	,810 **	,887 **
	,008		,025	,009		,000	,000	,000

Резултатите показват, че решаването на проблема е свързано с когнитивно преосмисляне, изразяване на емоциите, самокритика и социално избягване, както и с фокусиране върху проблема и емоциите, ангажиране и дезангажиране. С други думи, предпочитащите да намерят решение на възникнал въпрос, търсят варианти за излизане от ситуацията, критични са към собственото си поведение и не се при-тесняват да изразяват емоциите си, въпреки, че предпочитат по-скоро сами да на-мерят решение, което ги кара да се отдръпнат от другите.

Когнитивното преосмисляне е положително свързано с изразяване на емоциите, търсенето на социална подкрепа, както и с избягване на проблема, фокусиране върху проблема и емоциите и ангажиране. Това е интересно и избягването на проблема заслужава да бъде допълнително проучено.

Изразяването на емоции е по-високо при по-високата степен на решаване на проблема, когнитивно преосмисляне, дефокусиране от емоциите и ангажираност, самокритика и социално избягване и по-ниско избягване на проблема. Това означава, че емоциите се изразяват основно когато лицата си признаят наличието на проблеми, когато търсят вината в себе си. При тях вероятно би било удачно да се търсят варианти за намаляване на социалното избягване, което може да бъде мно-го подкрепящо.

Социалната подкрепа има положителна корелация с когнитивното преосмис-

ляне и отрицателна корелация със социалното избягване. То е свързано с ангажираността и дефокусиране от емоциите.

Избягването на проблема е свързано положително с когнитивното преосмисляне и дезангажирането и отрицателно с изразяването на емоции.

Пожелателното мислене е свързано положително със самокритиката и социалното избягване и дезангажирането.

Самокритиката корелира положително с решаването на проблема, изразяването на емоции, пожелателното мислене, дефокусирането от емоциите и дезангажираността и със социалното избягване.

Фокусирането върху проблема е при висока готовност за решаване на проблема, когнитивно преосмисляне, изразяване на емоциите и търсене на социална подкрепа. Фокусирането върху емоциите е също по-високо при висока готовност за решаване на проблема, когнитивно преосмисляне, изразяване на емоциите и търсене на социална подкрепа.

Дефокусирането от проблема е свързано с избягване на проблема и пожелателно мислене, както и със социално избягване. Дефокусирането от емоциите е високо при решаване на проблема, изразяване на емоциите, ниска социална подкрепа, пожелателно мислене, самокритика и социално избягване.

Ангажирането е свързано основно с когнитивните стратегии на решаване на проблема, когнитивно преосмисляне, изразяване на емоциите и търсене на социална подкрепа, докато дезангажирането – с решаване на проблема, изразяване на емоциите, ниска социална подкрепа, пожелателно мислене, самокритика и социална изолация.

Не са отчетени разлики по пол и възраст, последното вероятно поради близката възраст на изследваните лица.

III.6.2. Стил на привързаност

В табл. 9 са представени коефициентите на надеждност.

Таблица 9. Надеждност на скалата за стила на привързаност

Скали привързаност	Алфа на Кронбах
избягване майка	,764
избягване баща	,844
избягване партньор	,895
избягване приятел	,828
тревожност майка	,764
тревожност баща	,793
тревожност партньор	,704
тревожност приятел	,736
избягване	,806
тревожност	,756

Сравнението по скалите на тревожност и избягване като чифтово сравнение е описано в табл. 10.

Таблица 10. Сравнение на изразеността на тревожност и избягване на значимите фигури

	Paired Differences			t-стойност	значи-мост
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean		
тревожност майка - тревожност баща	-1,08333	2,42369	,31290	-3,462	,001
тревожност майка - тревожност партньор	-2,50000	3,18631	,41135	-6,078	,000
тревожност майка - тревожност приятел	-1,08333	2,85403	,36845	-2,940	,005
тревожност баща - тревожност партньор	-1,41667	2,95326	,38126	-3,716	,000
тревожност баща - тревожност приятел	,00000	3,04764	,39345	,000	1,000
тревожност партньор - тревожност приятел	1,41667	3,73845	,48263	2,935	,005
избягване майка - избягване баща	-1,68333	6,36061	,82115	-2,050	,045
избягване майка - избягване партньор	-1,78333	7,23478	,93401	-1,909	,061
избягване майка - избягване приятел	,70000	5,23774	,67619	1,035	,305
избягване баща - избягване партньор	-,10000	7,07275	,91309	-,110	,913
избягване баща - избягване приятел	2,38333	6,74999	,87142	2,735	,008
избягване партньор - избягване приятел	2,48333	6,58836	,85055	2,920	,005

По-изразена е тревожността към бащата в сравнение с тревожността към майката и тревожността към родител в сравнение с тази към интимен партньори и приятел. Интересно е, че избягването също е по-изразено към бащинската в сравнение с майчинската фигура.

Таблицы 11 и 12 представят корелациите на скалите за значимите фигури и

общите тревожност и избягване.

Таблица 11. Корелации между тревожността към значимите други и общата тревожност

	тревожност майка	тревожност баща	тревожност партньор	тревожност приятел
тревожност майка		,359**		
		,005		
тревожност баща			,404**	,260*
			,001	,044
тревожност	,576**	,758**	,694**	,605**
	,000	,000	,000	,000

Има високи положителни корелации между общата скала тревожност и скалите тревожност за четирите значими фигури. Между значимите други има положителна корелация между тревожността, изпитвана по отношение на майката и тревожността, изживявана по отношение на бащата. За разлика от липсата на връзки между тревожността към фигурата на майката, тревожността, изпитвана към бащата, води и до висока вероятност от изпитване на тревожност в отношенията с интимния партньор и има слаба положителна корелация с тревожността към приятелската фигура.

Таблица 12. Корелации между избягването на значимите други и общата тревожност

	избягване майка	избягване баща	избягване партньор	избягване приятел
избягване майка		,264*		,321*
		,041		,012
избягване	,621**	,685**	,546**	,548**
	,000	,000	,000	,000

По отношение на избягването също има високи положителни корелации между общата скала и всички скали за четирите значими фигури. Избягването на майката е положително свързано с избягването на приятелската фигура и фигурата на бащата. Не се отбелязват други значими връзки. Избягването на бащата не предполага връзка с избягването на интимния партньор и приятелите.

Корелациите между тревожността и избягването са представени в табл. 13.

Таблица 13. Връзки между тревожността и избягването на значимите фигури.

	тревож- ност май- ка	тревож- ност баща	тревож- ност парт- ньор	тревож- ност приятел
избягване майка	,399**			
	,002			
избягване баща		,568**	,268*	
		,000	,038	
избягване партньор		,494**	,720**	
		,000	,000	
избягване приятел	,326*			,611**
	,011			,000

Избягването и тревожността по отношение на майката имат положителна връзка. Избягването на бащата има силна положителна корелация със степента на тревожност във взаимоотношенията и слаба положителна връзка с тревожността, изпитвана към интимния партньор. Избягването и тревожността по отношение на интимния партньор имат силна положителна корелация, както и тревожността и избягването на приятелската фигура. Избягването на приятеля има положителна връзка с тревожността, свързана с фигурата на майката.

Връзката между общата тревожност и избягване е висока – ($r=,679$; $p<.000$).

Не са отчетени разлики по пол и възраст, последното вероятно поради близката възраст на изследваните лица.

III.6.3. Сравнение на предпочитания копинг и стила на привързаност при отличници и правонарушители

По отношение на стила на привързаност значими различия се проявиха само по отношение на тревожността. При правонарушителите се наблюдават по-висока степен на обща тревожност, като тревожността е конкретизирана към фигурите на майката и бащата (табл. 14).

Таблица 14. Сравнение на стила на привързаност при отличници и правонарушители

		средна ст-т	ст. откл.	F- стойност	
тревожност майка	отличник	3,5333	1,13664	10,377	,002
	правонарушител	4,2333	2,26949		
тревожност баща	отличник	4,2667	1,55216	17,042	,000
	правонарушител	5,6667	2,85673		
тревожност партньор	отличник	6,1000	2,60437		
	правонарушител	6,6667	3,28354		
тревожност приятел	отличник	4,6667	2,79573		
	правонарушител	5,2667	2,43443		
тревожност	отличник	18,5667	5,46893	23,040	,000
	правонарушител	21,8333	7,07635		

В табл. 15 са представени значимите различия при сравнението на групата отличници и групата ученици с противообществени прояви.

Таблица 15. Сравнение на различията в копинг стратегиите, предпочитани от отличници и лица с противообществени прояви

		средна ст- т	ст. откл.	Std. Error Mean
когнитивно пре- осмисляне	отличник	30,2333	5,51289	1,00651
	кримин.	27,5000	4,92530	,89923
самокритика	отличник	20,5000	8,78773	1,60441
	кримин.	25,9333	10,97940	2,00455
дефокусиране от емоциите	отличник	41,3000	16,04767	2,92989
	кримин.	50,4333	16,26437	2,96945
дефокусиране	отличник	94,4333	19,54779	3,56892
	кримин.	106,2333	19,01303	3,47129

Решаването на проблема, изразяването на емоции, социалната подкрепа, избягването на проблема и пожелателното мислене, социалното избягване, фокусирането върху проблема и емоциите, дефокусирането от проблема и ангажираност-та, не се различават в двете групи.

Когнитивното преосмисляне като стратегия е по-предпочитана от отличниците в сравнение с лицата с антисоциални прояви. Важен за практиката резултат е свързан с това, което се случва в емоционалната сфера. Криминално проявените по-често прибегват до самокритика, потискане на емоциите и пасивност като цяло. Това е много показателно за връзките със света, които обясняват

степенята на изживяван стрес. Отговорът на социалните норми кара криминално проявените да изпитват емоционално „нормите на обществото”, което ги кара компенсаторно да бъдат по-пасивни и да потискат емоциите си. От гледна точка на търсенето на възможност за положително развитие и изграждане на просоциално поведение, това може да бъде използвано за намаляване на степенята на самокритика и за работа в посока замяна на негативната идентичност с положителна. Важен момент, на който следва да се обърне внимание, е същността на самокритиката, която е по-силно проявена при лицата с криминални прояви. Интересно е да бъде проучена посоката на тази стратегия. Именно там е сензитивният момент за управление и докъде може да доведе изпитваното усещане – до дефицитарно чувство на вина и изкривена или просоциална посока.

III.6.4. Връзка между стила на привързаност и копинг стратегиите

В табл. 16 са представени обобщените йерархично стратегии и връзките им с привързаността

Таблица 16. Връзки между обобщените копинг стратегии и привързаността

	Тревожност	Избягване
Фокусиране върху проблема	-,337**	-,297*
	,008	,021
Фокусиране върху емоциите	-,379**	-,396**
	,003	,002
Фокусиране	-,413**	-,399**
	,001	,002

Дезангажираността и от емоциите, и от проблема, както и дезангажираността като цяло, няма връзка с тревожността и избягването. Корелациите на ангажираността са отрицателни. Колкото по-висока е степенята на ангажиране с емоциите или проблема, толкова по-ниски са тревожността и избягването. Този резултат е много интересен от гледна точка на стабилността на стиловете на привързаност и показва начин за положително повлияване и промяна като компенсация на дефицитите.

От таблица 17 става ясно, че избягването по отношение на приятелите е отрицателно свързано със стратегията решаване на проблема, както и със стратегията търсене на социална подкрепа. Избягването по отношение на интимния приятел пък води до по-висока степен на компенсаторно пожелателно

мислене.

Таблица 17. Връзки между копинг стратегиите и избягване на значимите фигури на привързаност

	избягване на майката	избягване на бащата	избягване на партньора	избягване на приятеля
решаване на проблема				-,333**
				,009
когнитивно преосмисляне				
изразяване на емоции				
социална подкрепа				-,444**
				,000
избягване на проблема				
пожелателно мислене			,365**	
			,004	
самокритика				
социално избягване				
избягване на майката		,264*		
		,041		

Когнитивното преосмисляне, решаването на проблема, изразяването на емоции, самокритиката и социалното избягване не са свързани с привързаността към нито една от значимите фигури. Избягването на партньора логично е свързано с по-висока степен на пожелателно мислене като компенсация и показва очакване нещата да се решат от само себе си. Избягването на приятеля е отрицателно свързано и обикновено е при фокусиране върху решаване на проблема или търсенето на социална подкрепа. Табл. 18 представя резултатите по отношение на тревожността.

Таблица 18. Връзки между копинг стратегиите и тревожност по отношение на значимите фигури на привързаност

	тревожност майка	тревожност баща	тревожност гадже	тревожност приятел
решаване на проблема				
когнитивно преосмисляне		-,324 [*]	-,262 [*]	-,365 ^{**}
		,012	,043	,004
изразяване на емоции		-,369 ^{**}	-,327 [*]	
		,004	,011	
социална подкрепа				
избягване на проблема				
пожелателно мислене				
самокритика				
социално избягване	,352 ^{**}			
	,006			

Решаването на проблема като стратегия не е свързано с тревожността. Този резултат е логичен, тъй като тревожността е емоционално провокирана в основната си част и едва косвено може да повлияе на когнитивните процеси. Това подкрепят и отрицателните връзки с когнитивното преосмисляне. Тревожността към фигурите на бащата, интимния приятел и приятелите намаляват вероятността да е предпочитана копинг стратегията когнитивно преосмисляне. Тревожността към бащата и партньора е вероятно да намали и степента на изразяване на емоциите. Тревожността към майката конкретно води до по-често използване на стратегията социално избягване. Копинг стратегиите търсене на социална подкрепа, пожелателно мислене и самокритика не са свързани с изживяваната степен на тревожност. Като цяло, тревожността и избягването не са свързани с търсенето на решение на проблема, както и с избягването му, пожелателното мислене, самокритиката и социалната изолация. Вероятно копинг стратегиите са по-широко насочени и не се ограничават до значимите фигури и степента на близост с тях. Това, върху което обаче има връзка, е по-слабата вероятност да се ползват стратегиите на когнитивно преосмисляне, изразяване на емоции и търсене на социална подкрепа.

Тревожността и избягването са свързани с по-ниска степен на фокусиране върху проблема и емоциите и фокусирането като цяло. Интересно е, че нямат връзка с избягването и пасивния копинг. Ако са тревожни и избягвачи тийнейджърите това не е свързано с пасивността им по отношение на копинг стратегиите, но се очаква да намали активното им преосмисляне и насочване към емо-

циите, свързани с изживявания стрес. Последните две емоционално фокусирани стратегии логично подкрепят това. Общите скали за тревожност и избягване и връзките с копинг стратегиите са описани в табл. 19, като са представени единствено статистически значимите връзки.

Таблица 19. Значими връзки между копинг стратегиите и компонентите на привързаността

	тревожност	избягване
когнитивно преосмисляне	-,430**	-,443**
	,001	,000
изразяване на емоции	-,331**	-,284*
	,010	,028
социална подкрепа		-,319*
		,013

Решаването и избягването на проблема, самокритиката и социалното избягване, както и пожелателното мислене, зависят от множество фактори и нямат пряка връзка с избягването и тревожността в привързаността. Установени са няколко отрицателни корелации. Когнитивното преосмисляне и изразяването на емоции са по-високи при по-ниски тревожност и избягване в отношенията. Социалната подкрепа се намира когато е ниска степента на избягване на близките отношения.

Всички корелации, отчетени по-горе, са логични и ценни като препоръки за извеждане на подходящи стратегии за работа с юношите и младежите.

III.6.5. Влияние на стила на привързаността върху предпочитаните копинг стратегии

Стилът на привързаност не оказва влияние върху първичните копинг стратегии с изключение на стратегията когнитивно преосмисляне (табл. 20). Променливите на стила на привързаност значимо влияят върху обобщените копинг стратегии на фокусиране върху проблема и емоциите и респективно, на избягване на фокусирането върху и емоциите. Влияние няма и по отношение на предпочитане-то на избягване на емоциите.

Таблица 20. Влияние на привързаността върху копинг стратегията когнитивното преосмисляне

модел	Unstandardized Coefficients		стандартизирани коефициенти	t-стойност	значимост
	B	Std. Error	бета		
1	(Constant)	38,043	2,311	16,460	,000

тревожност майка	,310	,431	,105	,719	,476
тревожност баща	-,628	,416	-,279	-1,509	,137
тревожност партньор	-,593	,299	-,327	-1,983	,053
тревожност приятел	,062	,300	,030	,207	,837
избягване майка	,097	,257	,086	,378	,707
избягване пар- тньор	,311	,206	,312	1,512	,137
избягване при- ятел	-,642	,261	-,504	-2,458	,017
избягване ба- ща	-,054	,150	-,121	-,358	,722
R square = ,399					
F = 4,235; p<.001; CI = 95%					

Самостоятелно влияние върху когнитивното преосмисляне има неизбягване-то на приятел, което очевидно е свързано със значението на връстниците при споделянето и търсенето на решения сред себеподобни, характерно за възрастта.

Общата стратегия ангажиране се стимулира от ниската тревожност към бащата и неизбягването на приятеля.

Таблица 21. Влияние на привързаността върху активността в копинг стратегиите

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	151,272	7,557		20,017	,000
	тревожност майка	2,268	1,409	,239	1,609	,114
	тревожност баща	-3,202	1,359	-,444	-2,355	,022
	тревожност партньор	-1,895	,978	-,325	-1,937	,058
	тревожност приятел	,636	,981	,097	,649	,519
	избягване майка	-,665	,840	-,183	-,792	,432

избягване партньор	,206	,673	,064	,307	,760
избягване приятел	-2,781	,853	-,680	-3,259	,002

Adjusted R, 279;

F = 3,856; Sig. 001; CI = 95%

Ниската тревожност към бащата и избягването на приятеля стимулират насочеността към решаване на проблема (табл. 22).

Таблица 22. Влияние на привързаността върху проблемно фокусираня копинг

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	151,272	7,557		20,017	,000
	тревожност майка	2,268	1,409	,239	1,609	,114
	тревожност баща	-3,202	1,359	-,444	-2,355	,022
	тревожност партньор	-1,895	,978	-,325	-1,937	,058
	тревожност приятел	,636	,981	,097	,649	,519
	избягване майка	-,665	,840	-,183	-,792	,432
	избягване партньор	,206	,673	,064	,307	,760
	избягване приятел	-2,781	,853	-,680	-3,259	,002
	избягване баща	,481	,489	,337	,984	,330
R square = ,279; F= 3,856; sig. ,001; CI=95%						

Емоционалната ангажираност се обуславя от ниската тревожност към бащата и ниското избягване на приятелската фигура. (табл. 23)

Таблица 23. Влияние на стила на привързаност върху копинг стратегиите, фокусирани върху емоциите

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	77,962	4,525		17,228	,000
	тревожност майка	1,115	,844	,209	1,321	,193
	тревожност баща	-1,750	,814	-,433	-2,149	,036
	тревожност партньор	-,753	,586	-,230	-1,286	,204
	тревожност приятел	,520	,588	,141	,885	,380
	избягване майка	-,213	,503	-,105	-,424	,674
	избягване партньор	,097	,403	,054	,240	,811
	избягване приятел	-1,118	,511	-,488	-2,188	,033
	избягване баща	,105	,293	,132	,359	,721
	Adjusted R	,177				
	F	2,590				
Sig.	,019					

III.6.6. Влияние на копинг стратегиите върху стила на привързаност

Проследихме и възможните влияния на копинг стратегиите. Въпреки стабилността на формираната в детството привързаност, целта на копинг поведението е именно да редуцират неблагоприятните взаимоотношения със средата, което ни даде основание за проследяване и на това влияние. По отношение на тревожността моделът, който обяснява 62% от дисперсията в тревожността ($F=4,026$; $p<.001$; $CI=95\%$), е с индивидуални предиктори когнитивното преосмисляне, изразяването на емоциите и социалната изолация. Избягването на когнитивното преосмисляне и изразяване на емоциите и предпочитането на самоизолирането водят до повишаване на тревожността. Високата социална изолация, липсата на когнитивно преосмисляне и изразяването на емоции, са предиктори на тревожността (табл. 24).

Таблица 24. Влияние на първичните копинг стратегиите върху тревожността

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	26,180	7,258		3,607	,001
	решаване на проблема	,062	,170	,059	,364	,717
	когнитивно реструктуриране	-,545	,202	-,451	-2,695	,010
	изразяване на емоции	-,368	,145	-,369	-2,544	,014
	социална подкрепа	,224	,156	,214	1,432	,158
	избягване на проблема	,064	,134	,067	,478	,635
	пожелателно мислене	,046	,134	,043	,346	,730
	самокритика	-,088	,118	-,139	-,745	,460
	социална изолация	,443	,185	,513	2,391	,021

По отношение на тревожността към майката не се очерта значим модел. Та-къв има по отношение на бащата. 20% от дисперсията в тревожността към бащата с се обяснява от копинга с индивидуален предиктор изразяване на емоциите ($F=2,917$; $p<.009$; $CI=95$). Липсата на когнитивно преосмисляне и изразяване на емоции води до по-висока тревожност по отношение на фигурата на бащата.

Таблица 25. Влияние на първичните копинг стратегии върху тревожността към фигурата на бащата

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	7,639	2,826		2,703	,009
	решаване на проблема	,097	,066	,250	1,467	,148
	когнитивно реструктуриране	-,172	,079	-,386	-2,181	,034
	изразяване на емоции	-,177	,056	-,481	-3,134	,003
	социална подкрепа	,053	,061	,137	,867	,390

	избягване на проблема	-,003	,052	-,009	-,059	,953
	пожелателно мислене	,032	,052	,081	,624	,536
	самокритика	-,013	,046	-,058	-,293	,771
	социална изолация	,091	,072	,285	1,255	,215

Това се потвърждава и за партньора, където копинг стратегиите с индивидуално влияние на изразяването на емоциите, обясняват 15% от дисперсията в тревожността ($F=2,272$; $p<.037$; $CI=95\%$).

Таблица 26. Влияние на първичните копинг стратегии върху тревожността към фигурата на партньора

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	6,374	3,625		1,759	,085
	решаване на проблема	,042	,085	,087	,493	,624
	когнитивно реструктуриране	-,157	,101	-,286	-1,560	,125
	изразяване на емоции	-,183	,072	-,401	-2,524	,015
	социална подкрепа	,099	,078	,209	1,274	,209
	избягване на проблема	,009	,067	,020	,133	,895
	пожелателно мислене	,122	,067	,248	1,830	,073
	самокритика	-,039	,059	-,136	-,663	,510
	социална изолация	,106	,093	,270	1,149	,256

Тревожността към фигурата на приятеля не се повлиява. По отношение на избягването значим модел се очерта единствено по отношение на самостоятелния ефект на социалната подкрепа. Копингът обяснява 28% от вариацията в тревожността към партньора ($F=3,947$; $p<.001$; $CI=95\%$). Неизразяването на емоции и потискането им повишава тревожността по отношение на интимния партньор. Този и другите резултати за партньора са много индикативни предвид липсата на достатъчно опит в тази сфера сред изследваните лица.

Избягването по отношение на майката е базисно и не е свързано с никаква копинг стратегия. Това се потвърди и по отношение на приятелската фигура. По отношение на бащата връзката е с когнитивния компонент – решаване на проблема

и когнитивно преосмисляне. Използването на стратегията търсене на решение на проблема и избягването на преформулирането повишават избягването на фигурата на бащата. *Неумението за преформулиране, реструктуриране по рационален начин води до своеобразно защитно поведение – избягване, а в следващият момент уменията за преформулиране намалява избягването.* 23% от дисперсията в избягването на фигурата на бащата ($F=3,172$; $p<.005$; $CI=95\%$). Индивидуални предиктори са фокусирането върху проблема и липсата на когнитивно преосмисляне. Това означава, че проблемът се възприема като константа, която не дава възможност за търсене на решение по отношение на фигурата на бащата, която следователно, се избягва.

Таблица 27. Влияние на първичните копинг стратегии върху избягване на фигурата на бащата

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	14,373	6,626		2,169	,035
	решаване на проблема	,584	,156	,632	3,756	,000
	когнитивно реструктуриране	-,698	,185	-,660	-3,781	,000
	изразяване на емоции	-,090	,132	-,103	-,678	,501
	социална подкрепа	-,115	,143	-,126	-,807	,423
	избягване на проблема	,238	,122	,283	1,946	,057
	пожелателно мислене	,082	,122	,087	,672	,505
	самокритика	,026	,108	,046	,238	,812
	социална изолация	-,155	,169	-,205	-,915	,365

По отношение на партньора стратегиите в емоционалната сфера са тези, които могат да обяснят степента на избягване. В частност, стратегията изразяване на емоциите. По-ниската готовност за изразяване на емоциите в по-висока степен може да предположи избягване на фигурата на приятеля. 25% от дисперсията в избягването на интимния партньор ($F=3,439$; $p<.003$; $CI=95\%$) със самостоятелно влияние на високото пожелателно мислене и неизразяването на емоции. Фантазирането и страхът от директна комуникация резултират в предпочитане на избягване на интимния партньор като защитна реакция срещу разочарование.

Таблица 28. Влияние на първичните копинг стратегии върху избягване на фигурата на партньора

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	6,151	6,190		,994	,325
	решаване на проблема	-,023	,145	-,026	-,157	,876
	когнитивно реструктуриране	-,062	,172	-,061	-,357	,723
	изразяване на емоции	-,446	,124	-,539	-3,610	,001
	социална подкрепа	,244	,133	,281	1,827	,074
	избягване на проблема	-,071	,114	-,089	-,622	,537
	пожелателно мислене	,345	,114	,385	3,028	,004
	самокритика	-,011	,101	-,020	-,105	,917
	социална изолация	,250	,158	,349	1,582	,120

Като цяло резултатите показват, че в случаи на проблем изследваните ученици в най-висока степен са ориентирани към активни стратегии на търсене на социална подкрепа и решаване на проблема. Това акцентира върху значението на социалната среда като средство за въздействие, както и в подхода, фокусиран не толкова върху емоциите, колкото върху решаването на проблема. емоционално и проблемно фокусираните активни стратегии се подкрепят взаимно и очертават насока за изграждането на нагласа към активност като обща рамка на споделяне и търсене на подкрепа. Важен момент, на който следва да се обърне внимание, е същността на самокритиката, която е по-силно проявена при лицата с криминални прояви. Изненадващо се откриха повече влияния на копинг стратегиите върху стила на привързаност, отколкото обратното. Това подкрепя търсенето на положителни въздействия именно чрез изграждането на адаптивни поведения, които могат да компенсират и евентуалните съществуващи дефицити.

III.7. Практически насоки към работата с малолетните и непълнолетни.

В главата са представени копинг стратегиите, привързаността, обективната обстановка при част от възпитателните дела, експертна оценка за децата с противоправни деяния, както и разликите между две групи изследвани лица - отлични-

ци и криминално проявени. Предпочитащите да намерят решение на възникнал въпрос, търсят варианти за излизане от ситуацията, критични са към собственото си поведение и не се притесняват да изразяват емоциите си, въпреки, че предпочитат по-скоро сами да намерят решение, което ги кара да се отдръпнат от другите. Търсенето на решение се свързва и с умението за изразяване на емоциите, както и с търсенето на социална подкрепа. Колкото по-високи са степените на ангажиране с емоциите и проблема, толкова по-ниски са тревожността и избягването по отношение на обкръжаващата (близка) среда. Когнитивното преосмисляне е стратегия, която е по-предпочитана от отличниците в сравнение с лицата с анти-социални прояви. Криминално проявените по-често прибегват до самокритика, потискане на емоциите и пасивност като цяло. Всичко това може да има и има връзка с възприятието за норма, което освен, че нахлува от семейството, е извън неговия контрол след 8 годишната възраст на детето (често и по-рано в зависимост от ангажираността на възрастните). Респективно, детето представя онова, което е виждало, което знае във връзка с отношенията, но го регулира във връзка с референтната група. Ето защо всяка една интервенция, която е свързана с повлияване на референтната група, има логика. Основанията ни за търсене на начална посока за различията между правонарушителите и останалите младежи е свързана с все по-актуалния въпрос в съвременния контекст с устойчивото намаляване на агресията.

Множество са декларираните инциденти и случаи с летален край, които ясно показват, че въпреки мерките и програмите, проблемът продължава да съществува. В медийното пространство се отразяват основно негативни модели, което оказва допълнително въздействие върху представите на младите хора и обществеността като цяло и повишава толерантността към агресия. Различните форми на агресия – физическа, вербална, кибер тормоз, както и скритите пасивни форми и „немител свидетели, са навсякъде около нас. Увеличаващият се интензитет на проявите и повишаване на приемането на насилието създава норма, несъответна на мерките и институциите за подкрепа и противодействие на тези актове. В работата с младежите следва да бъдат обхванати деца и младежи в ролята на „ангажирани участници—, разпознаващи и противодействащи на формите на агресия. Техните послания е много по-вероятно да бъдат чути и разпознати като „свои— от връстниците им. По този начин ще бъдат изведени послания и създадени материали за споделяне за продължаващи дейности в посока промяна на нагласите. Нуждата от работата и инструментализирането на нов подход за справяне с агресията възниква от зачестилите и променящи се като форма и тежест актове на агресия, които са наблюдаеми. Усилията от страна на институциите и посланията за търсене на работещ метод за справяне с проблема остават недостатъчни без активното участие на самите младежи. Целта на работата следва да бъде с единственото ус-

ловие – дългосрочност¹ и промяна в посока намаляване на случаите на агресия. Търсенето е на устойчиви възпроизводими модели, които да могат да доведат до това посредством информиране, разпознаване и реагиране на случаите на насилие.

Превантивната работа следва да е насочена към ученици от среден и горен курс на обучение. Въпреки нуждата от информиране и превенция от възможно най-ранна възраст, тя следва да се насочи в избора на тази група по две причини. Първата е, че в тази възраст предвид нормативното възрастово развитие, изграждането на идентичността и по-фокусираната социализация се проявяват всички форми на агресия. Въпреки, че моделите на поведение се залагат в ранна възраст, втората причина за избор на тази целева група, е влиянието на връстниците, което има максимално силен ефект предвид стремежа към принадлежност към референтните групи. Нещо повече, в рамките на едно училище по-големите ученици са модел за подражание от по-малките.

Конкретните дейности на работата следва да са насочени към интегриране във вид на послания от връстници към техните връстници срещу всички възможни сфери на проявите на агресия. Те следва да са насочени към:

- разпознаване и снижаване на толерантността към агресия. Това води до промяна на нагласите, което гарантира устойчивост и пренасяне на модела. Целта е замяна на моделите на агресивно поведение с други, и **чезпросоциални модели**, които да осигурят усещането за престиж, статус и приемане в групата;
- реагиране на случаите на насилие, което обхваща случаите на директно участие и на свидетели на насилие. Безучастното поведение е косвен стимул за разширяване на агресията. Потребността на младите хора от признание и статус в групата връстници и изграждане на лични норми може да бъде посрещната посредством информиране и разширяване на кръга възможни поведения, които правят младите хора атрактивни, с просоциални прояви. Такива възможности в момента остават извън тяхното ползване.

Очертават се две основни заключения: необходимостта от подходи и мерки за промяна на нагласите към насилието и включване на връстниците, които да генерират послания. Това ясно демонстрира, че е от съществено значение залагането на дългосрочни цели и постоянни действия, за да могат да бъдат променени нагласите и стереотипите, които са устойчиви и да се създаде нова норма Осъществяването на съответното следва да включва лекции-дискусия, ролеви игри, представяне на модулите на програма, техники за оценка и адаптирането ѝ към специфичните локални нужди на училищата и районите. То е добре да бъде модифици-

¹ Изключваща възможността за постигане на фрагментарни и откъснати от контекста на нормативното и социално приемливото поведение

рано спрямо резултатите от анкетното проучване, проведено предварително с групата обучаеми така, че да отговаря в максимална степен на специфичните им потребности. Нещо повече, в идеалния случай проучването е добре да създаде и тезаурус на думи и изрази, близки до и разпознаваеми от групата, които да залегнат в използваните послания.

Обособена целева група за предлагането на подобни превантивни дейности следва да бъдат лица, които са пряко ангажирани с работата с деца и представляват своеобразна спойка между ролевите ситуации, в които те се намират /част от семейство, училище, приятелски кръг и прочие/. В Република България, подобна мисия имат Комисиите за борба срещу противообществените прояви и по-конкретно обществените възпитатели. Определените за такива са в постоянен контакт с цялата подкрепяща мрежа и обществен ресурс, подкрепящ развитието на децата. Работата им е от една страна пряка, с извънредните на противоправни деяния /които в голяма степен представляват и „жертви“ на социални фактори, които са възпрепятствали придобиването на умения за социално адекватно поведение/. От друга страна междуинституционалното им взаимодействие и отговорност към превенцията им определя ролята на посредници /посланици/ на различни методики.

Изхождаме от факта, че бездействието по отношение на даден акт на агресия представлява в голяма степен насилие, както и целенасоченият акт на агресия. С оглед на това, което предлагат ангажираните специалисти от една страна, а от друга онова, което предлага Закона и във връзка с начина, по който всичко може да бъде комбинирано, следва да се изведат няколко препоръки към реализирането:

- Създаване на превантивни програми, конкретно насочени към запълване на свободното време. Свободното време е ресурс, който може да бъде използван именно във връзка със създаването както на активности, които да са социално-приемливи, така и през използването на технологиите послания, които да представляват регулативни спрямо нормата и да са в отрицание на „всички това правят—. Пример за такава програма е посочен в края на монографията.
- Изхождайки от факта за първопричинността на деянието, а именно семейната среда, то следва изпълнението на съществуващите мерки да бъдат насочени към интензивната комуникация с родителите, консултиране и надзор върху поведението им. Поощрение за „здравите— модели на общуване в диадите дете-родител или триадата родители-дете.
- Мултидисциплинарен подход, обхванен към всички специалисти, подкрепящи детето и семейството – координираща функция от страна на този, който изпълнява мярката (обществен възпитател). Наблюдение и

обратна връзка с училище, социални и родители. От една страна това прави работата ефективна във връзка с възприятието на детето, че е налице комуникация между всички ангажирани със случая. От друга страна, това има връзка с получаването от негова страна на яснота и алгоритъм във връзка с въвеждането на възможността за изменение на съществуващата социализация към поведения, които са социално приемливи.

- Изнасяне на отговорността за поведението от детето към родителя, който е действително отговорен за случващото се посредством процесите на социално унаследяване на предразсъдъци, нагласи, умения за живеене.
- Сформиране на групи за работа за деца с идентично поведение, за да бъде разкрито нормативното и на принципа на груповата регулация да се изследват и разрешават проблеми, свързани с поведението.

За да бъде получено потвърждение и разгледани в дълбочина именно начините, по които децата функционират във връзка със справянето им с конкретните ситуации и поставянето на семейството като „гнездо—, „база—, от която се черпят съответните умения във връзка с привързаността е предложено и изследването на тези стратегии във връзка с привързаността.

IV. ВЛИЯНИЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ КАТЕГОРИИ ВЪРХУ СЪЗНАНИЕТО НА МЛАДЕЖИТЕ (20-25 години). ЩРИХИ НА ВЪЗПРИЯТИЕТО ЗА СОЦИАЛНОТО В КОНТЕКСТА НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО

В предните глави са разгледани влиянията на виртуалното върху личността, самоопределенията във връзка с Аз-а, дереализацията и ползването на социалните мрежи, както и стратегиите, които малолетните и непълнолетни използват за справяне с действителността независимо от категорията, в която същите принадлежат. В последната глава е позиционирано и последното изследване в 4 годиш-ния план за провеждане на проекта. Тук е направен опит да бъде представено съзнателното функциониране на младежите, което в годините (възрастта, на която са изследвани в началото на проекта), е било повлияно и развито именно в контекста на изграждащата се виртуална и реална идентичност. Представеното представлява интерес на първо място с цел проследяване на влиянието на социалните и технологични изменения върху съзнателното функциониране. На второ място, с цел да се потърси подходящ подход, който да интегрира именно тази група в контекста на цялостното социално, като се избегне изолацията от страна на другите заради неразбиране и предпоставената присъда за „липсваща ценностна система— и други обвинения и императиви, функция на липсващия цялостен интегритет.

IV.1. Теоретично представяне на новото време

Определения като „втечнена реалност—, „мултифрения— и „протеева личност— се използват за описанието на новото време, постмодерността и личността, която се формулира в контекста на това влияние. Посланията, които част от обществото насочва към настоящето е свързано с формираният конфликт между различните поколения, който е воден от липсата на разбиране и приемственост. Водеща цел на изследването е опитът да се очертае рамката на възприятието във връзка с категориите на новото време, както и да се щрихова съдържанието на съзнанието на по-младите, за да се избегне стигматизирането им. Възрастта на изследваните лица, освен във връзка с това, че са носители на духа на новото време, е подбрана и във връзка с процеса на формираща се идентичност. Тя се води именно от начина, по който е възприета действителността и представлява полето, което посреща опита, който в бъдеще ще направи личността стабилна. Живеенето като процес е функция на динамичното и сложно преплитане на социалните фактори в контекста на личностните компоненти в пластичната структура на съзнанието, което задава на иначе простите и случайни събития строго индивидуални смисли. „Движението— отвън-навътре към субективното, неговата преработка и връщането му обратно „навън— пък задава смисъл на социалното, което от своя

страна е движеща сила на стремежа на отделния човек към принадлежност, верифициране на действителността и уеднаквяване. Трансцендентирането на индивидуалността и размяната на собствената реалност с тази на другите е възможна посредством общуването. То от своя страна и в условията на новото време има разнообразни канали. Тези канали позволяват преплитането на реалностите освен в повърхностни категории, то и във връзка със социални детерминанти като култура, националност, език, религия, политика и прочие. Глобалните процеси и преплетените социални различия водят до подчертаване на свободата на личността, изразните средства и индивидуалните различия. За същите се създават нови категории, които независимо, че задават социалната реалност, се свързват и с различаващо се отношение към тях. Това различно отношение се свързва в най-голяма степен с трансгенерационното общуване, което може да се разгледа като пряка форма на общуване и първоизточник на представата за действителността, която е форми-раща във връзка с процеса на идентичността, съответно имаща отношение към създаването на нагласи към различните социални явления. „Като процес идентичността направлява и контролира ресурсите, с които човек разполага. Този процес включва и социални влияния върху личния избор, както и правенето на избори от широкия социален контекст – приятели, семейство, среда, работа, политика— (Бакрачева, 2009). Тук е направен опит да се разгледа двустранно както отношението към някои съвременни категории, така и начинът, по който те се възприемат от страна на изследваните лица. По-конкретно, начинът по който тази част от действителността се „персонализира— и превръща в част от идентичността, част от живеенето. Преди да бъдат разгледани резултатите обаче е нужно да бъдат представени някои от влиянията на съвременното във връзка с функционирането на личността в него.

Развитието на субективната реалност може да се проследи още при философите. Започвайки с твърдението на Кант, че нищо не е наблюдаемо по своята същност, а само със своите проявления, продължавайки с Шопенхауер, който определя като единствено възможна наблюдаема същност собственото съзнание и заключвайки с Ницше, който определя Бог за мъртъв. Ясно е, че социалното и неговото влияние, обяснителните модели на науката и индустриалния напредък, води до все по-интензивно въздействие, което е и регулатор на индивидуалното. Някои от основните фактори за промени в новото време се търсят в технологичния уклон. Зимел определя част от проблемите на новото време като функция на опитите за независимост на индивида, подчертаването на автентичността си в условията на социален натиск (Зимел, 2014). Интензивният напредък на социалното, както и неговото развитие, все повече подчертава Другостта, която се намира навсякъде. Гергън разглежда дори семейните отношения като отношения, основаващи се на индивидуални технологични нужди, като определя домът в по-голяма степен

като спирка, отколкото като място за гнездене (Gergen, 1991). Това е функция на все по-широките свободи и социално реструктуриране, което среща развиващия се индивидуализъм с потребността от споделяне, съвместност. Но конфликтът между поколенията следва да бъде париран със стесняването на границите, които натискът на новото време поставя. Сам, трудоспособният индивид във високотехнологичната сфера се превръща в претоварен и объркан в идентичността си, предвид непрестанните социални импулси, които трансформират емоционалната сфера и трансформират междуличностните отношения. От съответните метаморфози, се появява риска от мултифренията: разделяне на индивида на множеството самостоятелни в опит да се посрещат по-високи потенциали от социалното, като по този начин е налице възможността за непрекъснато движение към „пренаселен Аз— (Gergen, 1991). В развитие, технологиите и наличието на паралелната, виртуална реалност е в изключително интензивна връзка с трансформациите на Аз-а, като същото подкопава и разбираемостта на традиционното Аз (Gergen, 2000). В този смисъл е налице нуждата от изправяне пред предизвикателството, новият Аз, нетрадиционният, подчертаващ автентичността и опосредстваната от обема на новата реалност личност, да бъде представена и разбрана. В началото на едно такова разбиране, следва да се изходи от няколко факта - множество участници в съвременната комуникация; постоянни и интензивни културни промени; динамика на надперсоналното. В този смисъл и комуникациите се изменят изключително динамично, включително терапевтичните подходи във връзка с „лечебното говорене—. Взаимодействията се променят, което следва да бъде водещо в посрещането на потребностите на индивида (Gergen, 2012).

Динамиката е предпоставка за фрагментираност и хаотичност. Постмодерността се отличава с неопределеност и фрагментарност, които са следствие на бързината и стесняването и интензивната промяна на границите. Те дават като следствие непоследователността, разностилието, ироничността, презрение към оригинала, наслада от играта на повърхностното (Сапунджиева, 2015). Животът във фрагменти се разглежда като трансформиращ морала и моралния Аз. Като негативните трансформации могат да следват от вероятността индивидът да не познава себе си, или да интерпретира себе си през посланията на миналото, или да подчертава присъствието си в отделен проблем, отделен фрагмент, откъснат от целостта. По този начин той не може да отговори на основните въпроси свързани с отговорността към Другия, към света (Сапунджиева, 2015). Това е и причината подчертано да се търсят алгоритми, в които учениците, в най-крехката и смислена по отношение на идентичността възраст, да получат концепцията за своя Аз, за социалното, отношенията и стратегиите за справяне с конфликтни ситуации.

Възникването на понятието за хипермодерност от друга страна се свързва с консумацията и стремежът на индивида към по-добър живот. Следва се хедонис-

тичната логика на индивидуалните цели и собственото удоволствие. (Сапунджиева, 2018). В случай, че тези тенденции не се овладеят от страна на тези, които имат отговорност към развитието и възпитанието, е вероятно изкристализирането на хиперпарадоксалният индивидуализъм. Той следва наследената от постмодерността парадоксалност – на стимулиране на автономията и същевременно увеличаване на зависимостта. За пример на това може да бъде дадено храненето – след социалните и религиозни задължения, започват да се налагат отговорните индивидуални поведения – здравословно хранене, следене на тегло, спорт и прочие. Нагласите към живота също се видоизменят в посока подчертаване на страховете за отхвърляне, стремеж за равенство с другите, принадлежност (Сапунджиева, 2018). Ненамирането на съответните, нужни на индивида идентичност, идея за себе си и възможностите си, отхвърлянето още повече от страна на Другите, се появява риска от преживяването на неудача, лузърство и други, свързани с невъзможността за достигане до приетото за нормално в условията на социалното.

Що се отнася до междуличностните контакти в съвременното, то личността е постоянно свързана с другите, те формират мрежа, която е вероятна дори когато обективно липсва вероятността за физически контакт. Индивидът е заобиколен от взаимоотношения – виртуални и действителни. Времето за самостоятелност е почти невъзможно.

Основната теза, която поддържа е, че новото време в никакъв случай не представлява заличаване или липса на ценности, а представлява в по-голяма степен обезстойностяване на личностите, носещи духа на времето и развилите в условията, които са обективни. Хедонизмът и свободата на избор са станали двигатели на новата еманципация. В този смисъл и предвид невъзможността за разгръщане, преливане в социалното се появяват предпоставки за развитие на индивидуализма. Но той не е самоцел, а следствие на натиска и постоянно присъстващата виртуално или реално Другост. За да е щастлив в днешно време, индивидът трябва да се справя с идеалите (телесна слабост, красота, скорост), трябва да се справя и с желанията на обществото (Laskoski et al., 2013), а от друга страна, личността следва да се отграничи от всички тези, за да постигне своята автентичност.

Двете тенденции са в прекалено широко поле за избор, което стеснява фокуса към себе си върху външността и привидното. Разгледаният интензивен преход в условията на социалното функциониране поставя дистанция между отделните категории хора, които са придобили идентичността си в различен времеви контекст. Безспорно е, че субстрат на особеностите на времето са индивидите, които го представят. Също така, не може да се отрече динамиката и интензивността на развитието в полето на технологичността, мобилността, социалността, контактността. Тяхна функция е преплитането на трансгенерационното, трансграничното, транскултуралното, транслингвистичното, транссоциалното. Стремежът към раз-

личност, непринадлежност към неразбраното (формирано като ценностна система) и еднаквото става водеща при формирането на идентичността, а оригиналността се превръща в стремеж, който следва от отрицанието на втечената, преплетена и виртуална реалност. Този тип реалност е условие за социалното оцеляване на личността. Тя е осъдена да преработва реалността по единственият актуален начин, без да са познати, без да е налице опит с алтернативната реалност. Оттук изниква и интересът към изследването на вътрешния конфликт – между това, което „учителите— – носители на повече от една реалност представят и онова, което самите посрещат като условие за съществуване, което е различно от представеното. Взема се предвид факта, че защитните механизми са по-силни от вътрешния конфликт, което води и до индивидуален начин, по който се формира отношението към онова, което представлява „условие— и е диаметрално различно от другото, което представлява „несъществуваща алтернатива—. Формират се нови ценности, които са актуални към новото време и са различни от ценностите, които се свързват с традиционното, онези, на които са функция другите поколения. Допуска се, че защитният механизъм, следващ от този вътрешен конфликт, е отрицанието – отрицанието на традиционното, отрицанието на онова, което води до вид равенство в условие на ограничено транс-взаимодействие. Точно обратното, това е заменено с принадлежност към различни социални категории, които са определящи за идентичността. Едновременно с това се допуска, че стремежът към оригиналност води до отричане на другите категории, към които индивидът не принадлежи. Налице е знание, което е достъпно във всеки момент в условията на информационния поток, но не и осъзнаване, което води до наличие на поведения, изглеждане, но не и придаване на задълбочен, вътрешен смисъл – подчертава рационалното и концептуалното. Налице са три основи – разграничаване от традиционното (брак, семейство), принадлежност към различни ценностни структури (социални категории, различни от лингвистична, културална, национална принадлежност), подчертаване на знанието и поведението пред осъзнаването и осмислянето. Те следва да бъдат описателни и за рефлексията на реалността при младите хора. Следва да бъде постигнато именно „движение към целостта чрез интегриране на съзнателните и неосъзнатите части на личността... Това предполага разпознаване и приемане на тези части от себе си, които първоначално са били отхвърлени или изглеждат отрицателни— (Добрев, 2016, р. 51). Това е и причината изборът на изследването да бъде насочен именно в представяне на това възприятие, разбиране и преработка на действителността. За да бъдат поставени съответните лица, принадлежащи на новото време извън стигмата, в полето на това, което е сега, за да получат възможността успешно да се интегрират в действителността такава, каквато е, без да е налице отхвърляне или подценяване на същата.

IV.2. Постановка на изследването

Проведеното изследване има за цел да разгледа начина по който лицата на възраст между 20 и 25 години възприемат водещи ежедневни съвременни и близки до гражданската позиция социални категории *Джендър, Насилие, Социални мрежи, Татуировки, Веган, Идеално тяло, Зависимост, Храна, Любов, Гласуване, Брак, Свобода, Мода, Красота, Страх*. Същите са подбрани по актуалност от 3 експерта, при условие на 2/3 съгласуваност. Освен категории, които получават социално внимание, същите представляват и явления, свързани с традиционните ценности, явления, отношението към които е свързано и с процеса на формиране на идентичността. Водещата хипотеза е свързана с посочените феномени на съвременното и основите посочени по-горе, а именно, допуска се, че лицата ще обективизират понятията, свеждайки ги до тяхното описание. Съответна подхипотеза е, че изследваните лица ще определят като ценности категории, които са актуални на консуматорското, хипермодерно общество. Допуска се, че ще е налице отграничаване от традиционните ценности.

Изборът на определените категории думи са свързани както с теми, които са актуални и съответни на съвременното, така и представляват универсални категории, които щриховат рамката на индивидуалното функциониране. То предварително е обусловено както от начина, по който е интегрирано от базовите социализатори, така и репрезентирано в трансгенерационен контекст. Изборът на целевата група – лица между 20 и 25 годишна възраст има за цел опише и разбере възприятието на младите хора за действителността и универсалните категории, които най-общо и метафорично могат да бъдат посочени като регулатори на живеенето. Съществуващата нагласа е обуславяща поведението спрямо съответните категории.

Методът на изследване е задаването на свободни асоциации за генериране от изследваните лица. Стимулният материал представляват думи – категории на „горещи— теми, свързани със съвременното и живота на младежите. Асоциациите имат за цел да проследят както конкретната нагласа, така и отношението – негативно или положително към съответния феномен. „Втечнената реалност—, в която протича съвременния живот, води до регулиране на личността спрямо група, към която принадлежи, а личността се формира около ценности, нахлули външно, като в голяма степен те представляват отражение отвън-навътре, а не проекция и защита на собствения свят. Целевата група са млади хора, които следва да имат изградена представа за себе си, но в контекста на ориентация, свързана с изграждането на стабилна ценностна система – 20-25 години.

Процедурата на изследване е следната:

- Дадена е инструкция, че ще бъдат издиктувани определен брой думи, за които изследваните лица следва да посочат първите две думи/изрази, с кои-

то ги асоциират. Лицата пишат на собствен лист, собственоръчно, за да се ог-раничи максимално възможността за предварително осмисляне.

- Диктуват се следните категории: Джендър, Насилие, Социални мрежи, Татуировки, Веган, Идеално тяло, Зависимост, Храна, Любов, Гласуване, Брак, Свобода, Мода, Красота, Страх. Диктуват се през около 15 секунди, за да не се допуска обмисляне.

Извадка: изследвани са 500 души, от които пълни отговори са дали 131 лица в периода 1-15 април 2019 г. В извадката са включени 75 жени (57.25%) и 56 мъже (42.75%). По възрастови категории респондентите са разпределени по следния начин: общо 20-21 години 56 (42.75%), като 32 са жени (57.14%) и 24 мъже (42.86%); 22-23 години общо 42 (32.06%), като 18 са мъже (42.86%) и 24 жени (57.14%); 24-25 години общо 33 (25,19%), като 12 са мъже (36,36%) и 21 жени (63,63%).

Начинът на обработка на данните е следният:

- Контент-анализ и категоризиране с използване на индивидуални кате-гории за всяка дума. Целта е да бъде обхванато разнообразието във връзка с възприятията на изследваните лица.

- Ранжиране на отделните категории, с фокус към стимулния материал, към който асоциациите създават най-голяма мрежа от категории, което инди-кира за широкообхватност. Дисперсията отразява липсата на общоприето „нормирано— мнение.

- Извеждане на общи категории. Когато в една дума се наблюдава сход-на категория асоциация, това е индикативно за съдържателното влияние на съответния стимул върху лицата.

- Проследяване на смисловата насоченост в общите категории

- Ранжиране на обобщените нагласи във връзка с извършената катего-ризация.

Използван е анализ както на броя на определените категории, така и разг-леждане съдържанието на същите, след което е анализирано и съществуването на са-мите думи, попадащи в съответните категории

IV.3. Резултати

При думите Насилие и Страх се наблюдава най-широко разсейване на поня-тието от гледна точка на категоризирането на асоциациите. Изведени са 7 катего-рии, като те са разгледани по отделно и в цялост. Широката обхватност на асоци-ациите във връзка с категориите, в които могат да бъдат поставени, са индикатив-ни за формата на неопределеност, в която самите понятия попадат. Логично на абстрактността на понятията и техния субективизъм, са изведени и най-големия

брой асоциации, които се свързват със същите табл. 1.

Таблица 1. Категории на асоциациите свързани с насилие и страх

	Насилие		Страх
Описателни, директни, рационализации	52	Директни (рационализация)	48
Емоционално състояние	37	Емоционално	41
Квалификация постъпка	20	Явления	22
Свързани с жертвата	11	Страх лични/психически	17
Свързани с личността на изв.	10	Страх животни/насекоми	13
Други	6	Страх загуба	12
Причината	4	Страх болка	7

И при двете категории в най-голяма степен попадат формите за рационализация и обяснение на понятието. Това е индикативно за неразбирането на същото и поставянето му в пространство на съзнанието, в което разбирането, осмислянето и осъзнаването са в широка дистанция от самото преживяване. Следва позиционирането на емоционалните преживявания, които са свързани с насилието и страха. В общия план следва квалификацията на постъпката и описването на страха във формата му на различни явления. Едва след това са разположени и категории-те, които са свързани с преживяването на съответните категории, които са свързани с взаимодействието на обективната действителност със субекта, или свързани-те с междуличностните взаимодействия причини за достигането до насилието и страха като следствие. Ако бъде направен извод във връзка с категоризирането, то той следва да бъде насочен към ограничения личен опит на респондентите към съответните явления. Въпреки това се прави опит да се даде оценка и обяснителен модел, който да рационализира или поне да направи опит за контрол върху действителността. Не са индикирани запознатост с рисковете, а по-скоро повърхностно – описателни думи и изрази Множеството категории, които се свързват с понятията е индикатор за *обща несигурност* в изследваните лица, която вероятно е и в

голяма степен следствие на посланията в пространството. От друга страна не може да се пренебрегне и фактът, че има връзка с базовата потребност от сигурност, която генерира по-директни връзки.

По отношение на насилието в съдържателен план асоциациите са ранжирани по следния начин: най-голям брой определения (52) са свързани с асоциации, описващи различните форми на насилие – физическо, вербално, бой, тормоз, сексуално, домашно (7), в училище и т.н. Състояние или емоция е групата с 37 отговора, които описват асоциации, свързани със състоянието или емоцията, свързани с насилието; гняв (6), страх (6), злоба (5), болка (10); следват квалификация и на постъпката (20): нарушение, несправедливост и др.; асоциации, свързани с жертвата (11) (жена, дете, животно;) асоциации, свързани с личността на извършителя (10) (войник, мъж, комплексар); асоциации, свързани с причината (4): алкохол, комплекс; други (6): бравда, аз-другите.

Съдържателното описание потвърждава описаното по-горе. Може да бъде допълнено с извода, че изследваните лица не одобряват съответните актове на насилие, насочват ги в голяма степен към насилието, което е базирано на полов принцип, а за насилник се възприема човек от мъжки пол. Налице е запознатост на изследваните лица с типовете насилие, което е широкообхватно. В този смисъл, като категория насилието може да се разглежда не като ригидно понятие, което влиза в контекста на малък брой разновидности, а като широко понятие, обхваща голям брой явления, които са отнесени в междуличностните взаимоотношения и по-конкретно в семейството и междуличностните отношения. Във връзка с етиологията на насилието като явление, изследваните лица посочват лице от мъжки пол, който злоупотребява с алкохол и има ниска самооценка. Предвид допускането, че не е налице ясно разграничение във връзка с преживяването на насилието, респондентите описват в по-голяма степен априорно, рационализирайки, а от може да се допусне, че те репрезентират формата на социално представяне на насилието в медиите, в училище в социални медии и прочие. Положително е, че насилието не се посочва като копинг стратегия от страна на изследваните лица, което потвърждава и наличието на негативна оценка към феномена. Основно е описанието на акта, свързан с преживяването, квалификацията, следвани от конкретизиране на жертвите, извършителя и възможните причини. Негативната тенденция е описана като разпознаваема и позиционирана като отношение в пространството.

Във връзка със съдържанието на асоциациите към *страха*: Преобладаващи са формите на *рационализация* (48) (иррационално, задънена улица, притежание, проблем, окови, дупка, безпътие). Асоциациите, които водят страха към *емоционално преживяване*, са 41: (*ужас, фобия, тъга, тревожност, несигурност, неувереност*)... Конкретните страхове са категоризирани като типове често срещаните страхове. Най-много са посочени различни явления 22 (височина, море, тъмно,

тъмнина), следвани са от личен/психичен стрес: 17 (раздяла, изоставяне, самота, заблуда), следват страховете от животни/насекоми: 14, страх от загуба: 12 (смърт, загуба), както и страх от физическо нараняване - 7 (побой, болка, насилие). Анализът на страха в съдържателно отношение води към опита на респондентите за рационализация, която е по-скоро стремеж към избягване, отрицанието на страха като явление. По-скоро изследваните лица се опитват да го представят като ограничение. Не е засегнат контекст, в който страхът е защитна емоция, свързвана с регулацията на поведението в непозната ситуация. Емоция, която помага на индивида да се справи в определена ситуация, възприемайки я критично и рационално. Направени са три асоциации на страха с тревожността, което поставя интересен щрих върху липсата на отграничението върху двете понятия. Направен е и пренос към неприятното преживяване, полярният ужас, паника, което подчертава негативната оценка върху страха. Твърде малко са акцентирани положителните аспекти като – несигурност, истина и поставянето в контекста на предизвикателството като – спънка, пречка, подтик, здраве. Като цяло, страхът е представен с неговите форми, като обединено категориите страх от загуба и личните категории, които се свързват със собствените преживявания са насочени основно към загубата, само-тата и все по-отчетливо представящите се като съвременни проблеми във взаимодействието на личността. Като *добро* впечатление прави това, че са много малко думите отнесени в категорията страх за здравето, което може да доведе до извода, че при младите *се наблюдава по-висок акцент към личността*, отколкото към телесното здраве, което е индикативно за по-ниска тревожност в дейностно отношение. Високите стойности на асоциациите свързани с обективни явления отразяват ежедневните фактори на ирационален страх. Впечатление тук прави, че широкото понятие страх генерира на първо място опит за дефиниране и рационализиране преди асоциациите с преживяването и формите. Емоционалната болка предшества страха от външните разпознаваеми причини.

Следващата дума е *свобода*. Свързаните с нея асоциации са обобщени в 6 категории. Категориите отново са относително много, което има връзка и с универсалността на самата свобода като категория. Те са представени във табл. 1.

Таблица 1: Категории, свързани със свобода

	Свобода
Описание на състояние	54
Директни асоциации, обективизации	29
Негативни	22

Пътуване	8
Директни (рационализации)	6
Фигуративни	4

Съдържателен аспект: асоциациите, свързани със състояние: 54 – *щастие, свобода, живот*; следват асоциации, свързани с метафори: 29 – *птица, полет, блян*. Интересни са негативните асоциации със *затвор, смърт, отговорност*. Най-честата уникална дума е *пътуване*, посочена 8; пъти. Следват директните асоциации в обяснителен аспект (6): на духа и др, и посочени фигури (4) – *Левски, Ботев*.

Описването на свободата като състояние носи положителния нюанс на цел и посока за личностно развитие, себеутвърждаване и подчертаване на умението за ментализация на действителността по начин, който да постави субекта в контекста на собствената му свобода. В този смисъл свободата се идеализира и не се асоциира директно в контекст на състояние на тялото, а по-скоро на ума. Като антипод, сякаш като репрезентация на сблъсъка между водещата асоциация и организираното обективно, е втората по честота категория, която включва описателните категории. В този смисъл се появява насока към „Невъзможната или непозната свобода— както понятийно, така и съдържателно. Тези асоциации не са насочени лично към индивидите, а по-скоро навън. Описателно преобладаващите птица и простор говори за асоциация на свободата с липсата на всякакви граници, което е и логично предвид възможностите на личността, съзнанието, ума, но не се обективизира посредством „човека—, а посредством птицата и простора. Това отразява невъзможността за преживяването на идеала, който е стремеж в първата категория. От което и вероятно логично следва третата категория на негативни асоциации, която е естествено следствие на сблъсъка между очакваното състояние и действителната невъзможност. Третата негативна категория е изводима, производна на конфликта между първите две. В контекста на най-малкия брой налични рационализации свързани с действията, директните и категория други, се прави заключението, че свободата в известен смисъл преминава през стремежа, без да е подчертана съпротивата или да е поставен акцент към социално представеното. Желанието не винаги е постижимо „пътуване—. Широкото понятие свобода, ана-логично на страха, на първо място води до потребност от рационализиране, след което е честотата на типизиране.

Следващата група думи имат намаляване на броя на изведените категории с една поради нарастващата степен на конкретизация и определеността им. Думите са *джендър, избори, красота, татуировки, храна*. Категориите са представени в

табл. 2.

Таблица 2 Асоциации по категориите джендър, красота, гласуване, татуировки, храна

	Джендър		Гласуване
Директни негативни думи (Обяснения)	40	Директни асоциации	49
Директни биологични	30	Негативни	47
Директни дискредитираци	28	Положителни	29
Директни социални	9	Други	9
Директни административни	3	Директни	6
	Красота		Татуировки
Естетически	51	Положителна оценка	53
Директни (рационализации)	39	Негативна оценка	30
Външно насочени	32	Директни (описателни)	27
Насочени навътре	21	Директни (фигуративни, рационализации)	12
Суета	19	Опасности	4
	Храна		
Отношение храна-живот	57		
Видове храна - обективизиране	40		
Необходимост/Оцеляване	27		
Качества на храната	23		
Физическо състояние	6		

Впечатление прави, че *храна* и *красота* като по-общи категории отразяват предимно отношение. За *джендър*, *гласуване* и *татуировки* като явления и действителност преобладава отнасянето към лична оценка. Доколкото татуировките се

възприемат като част от градската култура, при джендър и гласуване се откроява водещото негативно отношение.

Асоциации за джендър: са най—много в общата категория директно използвани думи (40)(пол, социален пол, трети пол); от тях с изразено негативно отношение (34)(глупост, неориентирана личност, прекалена толерантност, обърканост (тук дисперсията е много силна); Следват директно (биологични) използвани думи: човек / мъж, жена (30); директно (дискредитиращи) използвани думи: гей, педал, обратен (28) директно (социални) използвани думи: дискриминация, избор на различие, да бъдем толерантни (9) директно (административни) използвани думи: Истанбулска конвенция (3) Ясно открити в съответната категория са и 82 положителни нагласи и 62 отрицателни.

Напълно логично на концепцията, свързана с тази идеология, асоциациите са изключително хаотични, като всяка категория може да бъде определена и се определя от няколко подкатегории, които ясно открояват негативното или положителното отношение на изследваните лица към съответния феномен. В най-голяма степен джендър се свързва с форма на социална дисфункция и относимост към биологичния пол, който в последствие се изменя. Ако следва да бъде определено в контекста на другите думи, тук изключително подчертано е личното отношение, липсва отчетлив описателен модел, който да постави дистанция на индивида в психичното му поле. По-скоро се възприема като нещо актуално, дефинирано в определена форма, към което е поддържано негативно отношение, което в голяма степен е необратимо понастоящем. Едва 9 са думите, в които е наличен нюанса на разбирането и вероятността за приемане на същото. Едновременно с това липсва посока на качествено определение на понятието джендър. Това прави изводима и незапознатостта, но наличния емоционален щрих, който е следствие на социализиращите фактори. Важно е да се отбележи значението на комуникацията, която формира отношение. Важно е също и че младите не приемат всичко ново, а изразяват и предпочитание към традиционното.

Във връзка с гласуването: Най-много са директните асоциации – 49: избори (29), вот, гласуване (8), депутати, политика, президент; Следват 47 негативни асоциации – корупция, лъжа, фалшиви обещания, неграмотност; 29 положителни – демокрация, свобода, изразяване на мнение; 6 директни асоциации са Бойко и ГЕРБ; Други – 9.

В най-голяма степен се наблюдават обективизираните и негативни асоциации. Едва 29 са положителните асоциации, които свързват гласуването с възможността за промяна, със собственото участие на индивида посредством поверяването на доверието си към някой, който управлява. Високият брой на негативните асоциации към гласуването, освен че обуславя негативната нагласа към самия процес, представлява и връзка със свободата като понятие. Както беше определена по-

горе с 22 негативни асоциации, които са във връзка с липсващото субективно усещане за свобода. Свързани, двете могат да получат следния обяснителен модел – има определена негативна нагласа към свободата, която е поставена в контекста на същата нагласа към тези, на които тя следва да бъде поверена за управление. Оттук и разгледани в цялост може да бъде изведено, че същественото като проблем на идеализираната свобода са конкретните граници в условията на водещия социализатор, а не наличието на граници по принцип. Вероятно става въпрос за усещане на ограничението в контекста на собствената държава. Обобщено, асоциативната мрежа, в която е поставено гласуването е обективното, наблюдаемо, по-ведението. Слабо се свързва със собствената воля и участие на индивида в контекста на избора. Важно е да се отбележи не отричането по принципи, а на базата на негативите, които се възприемат.

Във връзка с *Красотата*: получените асоциации са отнесени към 5 категории: естетически (*естетика, идеал, природа, цвете, картина, пейзаж.*) (51), следва рационализации (*вманиаченост, относителност, субективност, проблем.* (39), външната красота (*външен вид, жена, лице, сини очи, руса коса*) (32,); насочени към вътрешната красота (*любов, мама, привличане, личност, нежност*) (21) и суетата (*грим, загар, поддържан човек, аз.*) (19). Красотата в най-голяма степен се свързва с естетичното, идеалното, съвършеното. Поставена е в контекста на директните описания като цвете, картина, пейзаж. Въпреки преобладаващата асоциация към естетично, комбинирано с вътрешната красота (72) е налице и негативният елемент, който е насочен към рационализациите на красотата, фокусирана към показност като самоцел с външния ѝ израз и суетата (90). Положителното е, че изследваните младежи ценят красотата като форма на преживяване и осъждат повърхностните ѝ форми. В своята универсалност, красотата, която се свързва с естетичното и преживяването на същата, се измества и навън. Обективизирането ѝ като нагласа и поставянето на центъра в контекста на постижимото, поставя още един щрих към *новото време* и постмодерния човек, възприеман като фрагментираната личност с липсваща цялост, но предметена и разградена на отделни елементи, които не обобщават, по поставят красивото в определени ситуативни контексти.

Във връзка с *Татуировките* е изразена положителна и негативна оценка, както и директни асоциации. Положителна оценка – 53 – *индивидуалност, себеизразяване, изкуство, красиво*; негативна оценка – 30 – *зависимост, обезобразяване, ограничение, затворник*; директни асоциации – 27 – *ръкав, сърчице, мастило, игла кожа*; рискове – 4 (спин). Съдържателно, вероятно изместването на красотата към външното и наблюдаемото дава като следствие разглеждането на татуировките в контекста на комуникативното средство, което поставя и логичния завършек за положителната оценка на същото, което е и адекватно описано в категорията на

директните асоциации. Негативните оценки, както и съответните рискове са общо 34, като те очертават рамката на фалш и недействителност, следвани от форма на стигматизиране на индивида. Налице е конвенционалност с татуировките, сходства във възприятието, а разликата се намира основно в положителната и негативна оценка. С други думи изследваните лица са наясно със съществуването, съдържанието на татуировките.

Във връзка с *Храната* най-голям брой (57) от асоциациите са свързани с отношението храна-живот и взаимоотношенията с другите; *щастие* (6), *удоволствие* (11), *удовлетвореност* (2), *живот* 11, *енергия*, *смисъл*, *изкуство*. 3 пъти се споменава и думата *любов*, което в съчетание с *топлина*, *родители*, *почивка*, *спокойствие* описва значението на храната и възприемането ѝ и като комуникативен израз; видове храна 40 – преобладават *дюнер*, *пица*, *баничка*, *бургер* но много – често и *салата*; 27 от асоциациите са за *необходимост*, *нужда от оцеляване*; 23 асоциации са свързани с качествата на храната, *топла*, *вкусна*; състояние – *глад*, *храня се б*.

Съдържателно отношението на храната към живота е логично, разгледано в контекста на поддържането на обективния живот. Поставено в контекста на живеенето, както и в предноразгледаните категории, храната поддържа обективизирането, очертаването, рационализирането на различните явления. Използването на храната като комуникативен елемент, който е свързан в голяма степен с поддържането на външното и предизвикването на вътрешен комфорт. Храната атавистично е свързана със споделяне и връзки с другите, което тук е силно подчертано в изконните категории *щастие*, *живот*, *удоволствие*. Функцията на храната за живеенето се определя на места и като *смисъл*, като *изкуство*, което отразява действителното преживяване или показва стремежа на човек да свърже основните си, базови потребности, с преживяването на *удоволствие*, от което са изводими и неговите търсения и стремежи. Асоциирането на храната с *любов* е и показателно към *горепосочените твърдения*. От друга страна са поставени и *разнообразието* на храната в нейните разновидности, като *описателни* са *наличията на салата* и *здра-вословно хранене*, което се насочват към *външното*, към *поддържането на здраве-то* и *красотата*. От друга страна се очертава и *нюанса на ежедневието* на изследваните лица, свързано с *бързата храна: дюнер, пица*.

Следващата група думи са мода, брак, любов, зависимост, веган, идеално тяло. Като група са обединени от стесняващия се брой категории, които водят към извода за по-крайно, по-ясно отношение към съответните думи. Асоциациите към всички са поставени в по четири категории са представени в табл. 3.

Таблица 3. Категории на думите мода, брак, любов, зависимост, веган, идеално тяло

	Мода		Зависимост
Повърхностни категории	68	Видове (описателни)	110
Директни (рационализация)50		Оценъчно	23
Социални категории	26	Следствие/Резултат	19
Естетически категории	23	Други	2
	Брак		Веган
Положителни	52	Отрицателни	52
Директни	42	Храни	42
Негативни	34	Положителни	33
Други	5	Други	14
	Любов		Идеално тяло
Качество/Свойство/Описание	80	Асоциации (обяснителни модели)	46
Изражения на любовта	40	Негативни	38
Отрицателни	11	Плод на лични усилия	36
Фигуративни	7	Други	17

Модата генерира най-много повърхностни асоциации, в които може да търсим косвено негативното отношение на изследваните лица. В съдържателно отношение, думата *Мода* дава двойна категоризацията, тъй като е налице възможността за категоризиране на положителна и негативна оценка при изследваните лица. Категориите, в които респондентите отнасят асоциациите си, са повърхностни категории (*дрехи, пари, зрение, продукт, червена ракия*) (68) Следват обяснителните модели (*мания, ограничение, отживелица*) (50), които носят със себе си и оценъчното отношение към понятието мода, тук се мнозинството оценяват негативно модата като разпределението е следното поставените негативни оценки са 20, а положителните са едва 5, останалите са индиферентни описвайки само какво е модата. Следват социалните категории, които включват както лични качества, така и социалния израз на модата като обхватна към обществото (*социално жела-*

но, индивидуално, собствен стил, решителност) (26); следвани от естетическите категории (красиво, жени, стил)(23).

Изводимо от данните е, че преобладават негативните оценки по отношение на модата, доминирано от начина на нахлуването и презентирането ѝ в обективно-то, докосваемото. Естетичните и социалните категории са минимални за сметка на другите, което не поставя модата като критерий, нещо следвано, а по-скоро поставя лицата в опозиция на модата и модерното. Интересно би било установяването на компонента на съпротива към съответното понятие и отнасянето му към контекста на стремеж, на социално зададена категория, да се добави елемента на сравнение и взаимодействието с другостта. Тук по-скоро се акцентира преобладаващо не към комуникативната функция на модата, а към нейни невротични аспекти, които се свързват с болестна, „личностна недостатъчност— на тези, които я следват. Това можем да интерпретираме като положителен знак – младежите са изградили свой стил и отношение и не желаят сляпо да следват външни норми.

Задълбочавайки се по-надолу към разглеждането на *брака и любовта*, първо са представени асоциативните мрежи, които са свързани с *брака*, водещи са положителните асоциации – 50: *любов, съжителство за цял живот, щастие, хармония, единство* Следват директните асоциации – 42: *семейство, халки, пръстени, сватба, бяло, булка* Негативните асоциации са 34 – *отживелица, окови, затвор*;

В категорията други попадат 5 асоциации. Тъй като преобладаващите асоциации свързват тясно брака с любовта, то данните се разглеждат в цялост, съответно асоциативната мрежа за *любов*, в която има най-много качествени асоциации – 80, според които *любовта е щастие (11), споделеност, топлина, грижа за другия, разбирателство, най-хубавото нещо в живота, свобода, всеотдайност*; 40 от асоциациите са изразенията на *любовта – партньор, семейство, секс, майчина любов, любов към хората, природата, животните*; отрицателните асоциации са 11 – *нещастна любов, измама, жертва*; в категорията други има 7 асоциации – конкретни имена, *мама*.

В съдържателно отношение, изследваните лица са по-категорични в щастие-то, което следва непосредствено от *любовта*, а бракът е представен по-скоро като положително продължение, което е институционализирано. *Любовта* е разгледана в нейната цялост, като освен емоционалния компонент, който я свързва положително с живеенето, е представен и социалния и обективен компонент, който пре-създава нейните прояви и преживяването на същата. В този смисъл, *любовта, за-едно със свободата*, могат да се кредитират като думите, които будят емоционалната и социална компонента на живеенето. Идеализирани и в малка степен отхвърляни. Изцяло запълващи съдържанието на стремежа към това „да си— в контекста на индивидуалността и тясно социалното в условията на *любовта*. Институционализацията на брака от друга страна се разглежда както като директно продъл-

жение в положителните компоненти, така и като нещо негативно, институционализиране, ограничаване на свободата и др. Това прави изводими основните ценности за младите, които са насочени към обективното, а духовното и вътрешното се отразява в свободата и любовта. Твърдението е смислено, отвъд преобладаващите 50 асоциации, които оценят положително брака, тъй като асоциативната мрежа е следвана от символичното с градация към определението като затвор и отживелица. В полето на разсъжденията се намира и стремежа за липсата на рам-ки, свързана със свободата. Символизирането води до заключението за бягство от съответната инициация, която се свързва силно с обективизирането на брака. Основният тон обаче, се запазва положителен и в подкрепа на брака и традициите

След брака и любовта, в съответната група се разглежда думата *веган*, наситена с нюансите на съвременните социални течения, която са в подкрепа на полесната идентификация на субекта с определена група. Асоциациите, които текат към нея са с много широка дисперсия: негативни оценки: (52) *луд, тревопасно, прекаленост, парадирание, мода, глупост, непълноценност*; асоциации с храна (42) *зелено, зеленчуци, плодове, включително месо*; положителни оценки (33) *избор, щастлив, любов към животните, екология*; други (14). Голямата част от асоциациите текат в негативната оценка. Ведно с отношението, което е изведено при джендър и това, свързано с модата, думата веган получава форма на обяснителен модел. Преобладаващо е негативното отношение към съответните стимули, което е относимо и към тези, които споделят съответните ценности. Вероятно това влиза в контекста на индивидуализма и стремежа за автентичност, който е изводим и от посочените за мото изрази, които включват „Бъди себе си...— или продължението с качествени характеристики, които включват „Аз съм си аз— и др. Готовността за стигматизиране на принадлежността към дадена група води до заключението за насоченост на изследваните лица към съвременните течения, което по-скоро може да се препише на трансгенерационен конфликт и социално унаследени различни ценности, чиято съпротива се изразява ясно при отношението към брака, отношението към гласуването. Въпреки това е налице непризнаване на другостта, която е непозната, неразбрана. Респондентите декларират желание за индивидуалност и правото на избор на другите, но нагласите им към определени форми на другост са негативни. Сякаш опорна точка за хода на социалните им сравнения са контрастите, които им помагат да определят себе си. Другата положителна страна на интерпретацията показва, че младежите не са индиферентни и пасивно приемачи. Напротив, те отказват сляпото следване на новото и апела и са в състояние да осмислят и определят позицията си на основата на собствена оценка.

След веган, съдържателно следва да се разгледа и *идеалното тяло*, което представлява отново тенденция, стремежът към която, заедно със здравословния начин на живот, са определени като невротични. Това поддържа заключението за

зряло и най-вече, лично отношение и позиция Идеално тяло: *директни асоциации, обяснения* (46) *модел, слаб, мускулист, красиво, здраво, татуси, спортист, пер-фектни форми*; негативни (38) *илюзия, не съществува, мания, стереотип плод на лични усилия* (36), *фитнес* (14), *тренировки, спорт, усилия, избор*; други (17) *мое-то, личности*. Въпреки, че течението е ново, стремежът е относително модерен понастоящем и не се наблюдават преобладаващи негативни оценки, а по-конкретно умения за обяснение на същото, личната воля на индивида и другите, които са свързани с поставянето на оценка върху себе си, както и посочване на определени личности, вероятно с функция на сравнения. Това носи от една страна отношението към идеалното тяло и обективното, като външно, като видимо и из-меримо, не задълбоченото и лично, което се свързва и с отношението към красото-тата, която се изнася интензивно навън. От друга страна обаче, отнесено в полето на веган например, което е форма на хранене, на живеене, философия, става ясно, че негативното отношение не е към външното, а към личността, към съответната група. С други думи, някои от посочените категории не се посочват като логична причина за постигането на нещо друго, което е стремеж, като например веган към идеално тяло, а напротив. Проблемът е в отношението към групата, социален. Още повече, ако се вземе предвид отношението към храната, която в последна сметка прави впечатление със силния ѝ социален елемент, комуникация. Това во-ди до важния извод, че на 20-25 г. младежите ясно дефинират по собствен начин полето на здравословното и социалното, модното и имат изградени представи и отношение към света.

Преминавайки към следващата категория *Зависимост*, прави впечатление, че 110 от асоциациите са с видовете зависимост: *наркотици* (48) *алкохол* (19), *цигари* (17), *към човек* (8), *хранителни* (6), *социални мрежи* (3), *трева* (3), *кафе* (2) и 4 други *хазарт, телефон, финансова, спорт*; следват оценъчните (23) *слабост, бо-лест*; и тези като следствие/резултат (19) и други 2.

Съдържателно, отношението към зависимостта отново личи посредством запознатостта със същата, представянето на различните видове, както и формите на зависимост. Съвсем слабо са засегнати социалните функции на зависимостта, като за съществуването ѝ в това отношение съдим от оценъчните асоциации. Те я представят като слабост, нестабилност в личностно и социално отношение. Разбирането на зависимостта като начин на живот също е компонент, който следва да бъде обсъден от гледна точка на съществуването на това възприятие. Възникващият въпрос е доколко може да бъде свързана зависимостта с живеенето, както и доколко зависимостта има отношение към края на живеенето или смъртта. Налице е само една асоциация за „смърт“, която е в категорията следствие/резултат. Това означава, че зависимостта не се свързва от изследваните лица с думата страх, тя е по-скоро разбрана. Може би причината затова е, че зависимостта се свързва силно и с

консумацията на алкохол, цигари, кафе и др. Това я поставя и в контекста на на-чин на живот. Впечатление прави доброто разпознаване на различните зависимос-ти, включително и към хора, както и рационализирането на причините.

Последната дума, която се разглежда, е *социални мрежи*. Тя е представена в три категории табл. 4.

Таблица 4. Категории асоциации към социални мрежи

	Социални мрежи
Директни асоциации	60
Негативна оценка	46
Положителни оценки	36

Социалните мрежи са представени с най-голям брой директните асоциации –(60) – *Фейсбук* (32), *Инстаграм* (17) и *Интернет* (11). Останалите асоциации се поляризират в негативна и в положителна оценка, като негативна оценка (46) е *загубено време, суета, фали, депресия и най-вече зависимост, робство, натиск*; положителна оценка (36) е *приятели, информираност, връзка със света и необхо-димост*.

Съдържателно е видно, че най-големият брой изследвани лица асоциират социалните мрежи с *фейсбук*, следван от *инстаграм*. Като яснотата свързана с това говори и за понятността за семантиката на думата. Негативната оценка дава основание да се приеме, че е налице възприеманото от младежите позициониране на социалните мрежи както като *копинг стратегия*, така и за нещо *полезно*. Негативизира се именно в смисъла на категориите, към които е представено негативно отношение по-горе. От положителните оценки изкрystalлизират именно ползите. За отбелязване е и че и световно пренасищането, е причина младежите да намират повече негативни асоциации в сравнение с положителни. Отново следва да отбележим здравословното и рационално отношение и липсата на едностранчивост или полярност в асоциациите на младежите.

IV.4. Обобщение

Цялото изследване потвърждава водещата хипотеза, която е свързана с обективизацията на понятията. Много от споменатите за асоциации думи са обективно представени рационално. Има по-голямо познание за представянето на знанието за понятието, както и за формирането на отношение към одобрието или неодоб-

рението. В по-ниска степен е застъпено чувстването – живеенето. Това се дължи и на когнитивно-оценъчната функция, която се изразява като водеща в асоциациите и явно е свързана и с ежедневието на изследваните лица и дейността им (следване, работа).

Животът от друга страна е силно свързан с храненето, което е типично за потребителите в хипермодерното общество, но отразява и изконната социална роля на споделен акт на общуване. В емоционален план свободата и любовта, които в известна степен са идеализирани в контекста на "недостижими", са най-близо като ценности до младите хора. Това се потвърждава и от отношението към външното, модата, което е предимно негативно. Те също така подчертават инди-видуализма, преследването на свободата на изразяване, както се вижда от отношението към татуировките, например. Негативното отношение към брака, неговото „недоразумение“ — потвърждава в слаба степен отричането на традиционните ценности. Така съзнателното функциониране на младите хора може да бъде поставено в контекста на рационалното, дескриптивно и формирано положително или отрицателно отношение към съвременната социална реформация. Водещо е рационализирането и заявяването на собствения избор, което е в пълно съответствие с нормативните развитийни задачи. Впечатление прави, че в избора и съжденията си младежите съумяват да балансират между новото и традиционното и да правят свой набор ценности от двата свята. По отношение на чисто съвременните феномени, в какъвто са се превърнали социалните мрежи, също базират възприятията си не едностранчиво, а отчитайки и ползите, но в голяма степен и негативите. Логиката на дефиниране – типизиране – изразяване на отношение в много висока степен отразява начина, по който всеки подхожда в процеса на ориентиране преди заявяване на позиция. Приемаме асоциациите за разкриващи именно тази линия на спонтанност на мисловния процес. Липсата на повече метафорични асоциации отдаваме до голяма степен и на формалната среда на провеждане на изследването, която се асоциира с традиционната учебна зала.

Предизвикателството за бъдещи изследвания е да погледнем към асоциативната мрежа от хора, които принадлежат към друго поколение. Това ще направи възможно проследяването на различия, които могат да бъдат социално определени и намиране на пресечните точки. Възприятията за илюзорното интерпретиране на категориите, свързани с любовта и свободата, дават основание да се предположи, че личността на модерните времена до голяма степен изтрива собствените си граници, стремейки се към свободата, без на практика това да бъде възможно – свободата е невъзможна отвъд контекстите на определени граници (включително самоопределени такива). Условието тласкат младите хора в допълнение към възрастовите нормативни задачи, към проява на индивидуализъм. Именно затова са важни декларираните от тях традиционни ценности като намиране на връзка. Това

ще предостави възможността да бъдат унищожени трансгенерационните пропасти и тяхното заместване с интергенерационни такива. Това ще намали риска от затваряне на обществата в социален вакуум, но представя сериозно предизвикателство пред психолозите за намирането, „легализирането—, „узаконяването— именно на категориите, които понастоящем трудно посрещат потребностите на растящото поколение.

IV.5. Характеристики на Аз-а

Втората част от проведеното изследване е свързана с това, респондентите е да завършат класическата напълно отворена незавършена фраза „Аз съм...— по начина, който им дойде спонтанно. Генерирани са 206 думи. Тяхната автентичност е съхранена с цел съдържателно разглеждане на същите. Въпреки това, те са отнесени в няколко категории, а някои близки синоними са обобщени смислово. Резултатите са посочени в табл. 5.

Таблица 5. Характеристики на самоопределение на лицата

Себеутвърдителни		Емоционални	
Амбициозен/упорит/целеустремен	13	Весел/забавен/лъчезарен	11
Учещ нови неща/Любознателност	11	Обич/Грижа/Природолюбител	9
Креативност	5	Позитивност/Щастие	7
Самонадеяност/Нетърпеливост	5	Рани-мост/Чувствителност/Емоционалност	7
Самостоятелност/Решителност	5	Човечност	3
Планиране/Рационалност	4	Приятел/Лоялност	2
Активност/Енергичност	3	Студен/Топъл	2
Идеализъм/справедливост	3	Тъжен/Тревожен	2
Отговорност	3	Търпеливост	2
Мечтател	1	Песимист	1
Независимост	1	Сантименталност	1
	54		47

Социални		Отношение към живота	
Добър/Добра/Толерантен	14	Такъв какъвто съм	7
Нерешителност/Срамежливост/Притеснителност	6	Истинска/Себе си/Естествена	6
Избухлив/Инатлив/Раздразнителен	5	Различен	5
Интроверт	5	Всичко	4
Добър слушател	3	Силна	4
Егоист	3	Част от голямото	3
Искрена	3	Интересен	2
Наивност	2	Не се отказвай	2
Отблъскващ/Неприятен	2	Свободен	2
Екстраверт	2	Сложен/Разнообразен	2
Комуникативна	1	Цял	1
Емпатия	1	Сам по себе си	1
Спокойствие	1	Жрица от древни земи	1
Умереност	1	Интуитивна	1
		Материя	1
		Пътуващ	1
		Чист	1
	49		44

Най-голям брой себеопределения са свързани със себеутвърждаването, следвани от социални и емоционални характеристики в еднаква степен и отразяващи в почти същата степен жизнена позиция. Видно от данните е, че разпределението е относително равно между отделните категории. Въпреки това, в най-голяма степен респондентите се отнасят към Себеутвърдителните и социалните характеристики. Като типичните за младостта характеристики са посочвани и в най-голяма степен - амбициозен/упорит/целеустремен, както и учещ нови неща/любознателност. Същите са следвани от социалните като, те са свързани в най-голяма степен с добротата, толерантността, която е и свързана именно със съвременността в контекста на отговорността към другия или другостта като цяло. Още повече, характеристиката е свързана с все наблюдаваното различие – толерантност към различието, към непознатото.

Интерес за работата представлява категорията отношение към живота опре-

деления. Посочени са 44 характеристики. Те са разпределени, относително равно, като натрупвания има при „Такъв, какъвто съм—, „Истинска, себе си, естествена—, „Различен—. Водещо желанието за оригиналност и автентичност изкрystalизира на първо място. Това в голяма степен е илюзорно от гледна точка на прескачането на инструмента към „себе си—, а именно познанието за себе си. Изпразнено от съдържание „Аз съм себе си—, индикира за потребност, която се изпълнява на плоскостта на прости поведения или търсене на категории за принадлежност в контекста на хоризонталното. Респондентите се отнасят към категориите на глобалното в по-голяма степен, като едновременно отричат част от групите, които принадлежат, което е видно и от социалните определения. С други думи, неприемането на част от групите на съвремието и самоопределянето с уникалността, която е и с пряка връзка с индивидуализма, и при подчертана липса на съдържателно познание на „себе си— и уникалността, води до директни поведения, нерядко агресивни към различните други индивидуалности, неотносими към неразбраната собствена.

Като допълнителен нюанс към тенденцията на индивидуализма, както и трансформираните комуникации е и категорията Емоционалност/отношение към живеенето. Там в най-голяма степен са посочвани определенията Весел/забавен/лъчезарен, Обич/Грижа/Природолюбител, Позитивност/Щастие. Това е индикативно върху стремежа на младите към постигането на съответната отговорност към Другите, Другостта и себе си. Пълнотата в условията на съвременните комуникации и практически трудно постижимото уединение редуцира използването на асоциации, които се свързват с междуличностните отношения. Не са налице посочени негативни определения, което води до действително акцентирание върху положителното, високия стремеж към оценката за себе си, както и опитите действителността да бъде разглеждана от страната на ползите, а не на ограниченията. Това има връзка и с постигането на благополучието, индивидуалното щастие. Може да се посочи, че отнасянето на емоционалните определения като цяло, потвърждава отговорността към външното, въпреки, че в известна степен е израз и на индивидуалистичното – това е положително, тъй като представлява и възможност нещата да бъдат разглеждани в тяхната цялост, независимо от емоционалната значимост за индивида – по-възможен става обективният поглед.

От друга страна емоционалните и пожелателни категории, заедно се свързват с асоциациите, които са насочени към свободата и любовта като идеализирани, но сякаш в известна степен поставени встрани от преживяваното понастоящем. Това е логично, предвид тепърва предстоящите стъпки към постигането на свободата при избора и създаването на собствената биография. Това индикира и за все още нормативно нестабилизираната ценностна система при младите, но посочват в голяма степен стремежите им във връзка с настоящето. Въпреки това обаче, не се наблюдава силна асоциативна връзка между свободата и отговорността, както и отнасяне на тези характеристики към себе си. Преобладават утвърдителни харак-

теристики, които свързват креативността, самонадеяността и волята за опит, целеустременост, но не и такива които разглеждат целостта и запълването на личността именно с този смисъл. Може да бъде разгледано и поставеното на обсъждане от Зл. Георгиева, че младите приемат индивидуалните си особености, като приемат различията в характерите и темпераментите на другите, толерантни са към различията в другите категории – религия, етнос и др. Само че зад тази толкова красива фасада често се крие безразличие или страх да не бъде разкрита самоличността (Георгиева, 2018). Именно с това може да бъде намерено и обяснението на наличието на себеутвърдителните характеристики, които в по-голяма степен биха допринесли за развитието на готовността за представяне на самоличността.

За себеопределенията е важно да се отбележат два момента. Отсъстват негативни, инверсирани себеопределения и всички генерирани думи и изрази са себе-относни, а не общи категории като студент, българин и подобни общи социални категории. Това показва добри себепрезентативни умения на база на предходна себerefлексия и напълно кореспондира с възрастта. Периодът на възникваща зрялост до 29 години е доминиран от хедонизма, себенасочеността и себеутвърждаването. Изследваните лица се поставят в контекста на това какви са в различни жизнени сфери, както по отношение на собствените си цели, така и по отношение на вписването си в средата и взаимоотношенията с другите. За да се потвърди същото са разгледани темите от ежедневието, които вълнуват младите, както и предпочитаните дейности от страна на младите.

IV.6. Теми в ежедневието

Разглеждането на темите от ежедневието, които вълнуват младите, има за цел да проследи на първо място нещата, които представляват интерес и по-конкретно с тях самите ли са свързани, със социалното, или комуникациите. Разкриването на аспектите на основните им „вълнения— дава основания за съответните твърдения за ангажираността на младите с определени занимания, както и нюансите на живеенето и полетата, в които то се разкрива. Това дава и възможността за „очертаване— на стратегически дейности, свързани с образованието и социалното представяне. Резултатите са показани в табл. 8. Отговорите са свободно генерирани асоциации на въпроса Какви теми от ежедневието ви вълнуват?

Таблица 8. Теми от ежедневието, които вълнуват младите.

Социални проблеми		Идеологии/Обяснения на действителността	
Перспектива в България	2	Философии/Зодии/Позитивно мислене/Себеразвитие/Мистика	15

Насилие	2	Хранене/Здравословен начин на живот	9
Социални мрежи	1	Смисъл в живота	4
Образование в 21 век	1	Психология/Психосоматика	4
Зависимости	1	Конспирации	1
Напудрено общество	1	Джендър	1
Псих.заболявания	1	Права на животните	1
	9		35
Повърхностни		Отношения	
Пари	5	Социални отношения/Разлики между хората	8
Външен вид/Мода	3	Връзка/Любов	7
Коли/Мотори	2		
	10		15
Свободно време		Образование/Работа	
Музика	3	Работа	5
Почиване	3	Реализация/Собствен живот	4
Филми	2	Образование	4
Спорт	2		
Хоби	2		
Игри	1		
Изкуство	1		
Пътуване	1		
	15		13

Видно от представените обобщени категории, е преобладаващият интерес към обяснителните модели на действителността и идеологиите. В тях в най-голяма степен се включват различните философии и приетите за приложно-психологически развитие на личността, позитивно мислене и др. От друга страна, в най-малка степен младите наблягат върху социалните проблеми, като се посочват насилие, социални мрежи, перспектива в България. Тези две крайности на спектъра дават основание да се твърди, че младите в изследваната група са дезангажирани със социалното и участието си в разрешаването на разглеждани проблеми. Младите хора се водят в основна степен от стремежа да изградят общата си рамка, в която поставят възможностите си за реализация. Значението на отношенията и хедонистичния аспект. Социалните проблеми логично остават на втори план. Хедонизмът и себенаочеността са нормативно заложили в процеса на развитие и намиране на своето пространство. Това се отнася и до отричането на негативите в социалните модели, и междупоколенческата пропаст. Последната не е

нов феномен, напротив, подчертана е от древните философи преди хилядолетия. Жизнената концепция, изразена в темите, отразява очаквания възрастов облик и здравословна тенденция на себеотнасяне и себеутвърждаване.

От друга страна, наблягането на позитивното, което е видно в последните два параграфа, може да се разглежда като отчуждаващо, дистанциращо целевата група от действителността и наличието на проблеми. Дезангажираността от своя страна подчертава индивидуализма. Виден е и засиленият интерес по отношение на взаимоотношенията и връзките. Това може да се разглежда като логично следствие на слабо представените определения за себе си свързани със социалното и комуникацията. Разгледани в цялост, без да се изключва значението на останалите категории, може да се изведе хипотезата, че опитът, през който младите преминават, за да достигнат своето пълноправие като пълнолетни граждани не е достатъчен. Затова може да бъде функция, както дистанцията между поколенията, която се отрича с категоричност от по-възрастните (в образователна и социална сфера) посредством изрази като „липса на ценности— и други категории. Отричането от страна на поне две поколения на съществуващи проблеми и отказа на институционалните системи (социализатори) да измени подхода от авторитетно образование към менторстване и от знание, към развиване на меки умения подчертава при младите разглеждането на живота априори, посредством знанието, с което компенсират и отношението си. Видно от първия параграф е, че в най-голяма степен те рационализират и пречупват през себе си и личността си различните, създадени социални групи, проблеми, категории. От друга страна, като теми на ежедневието се посочват дефицитите, които се наблюдават в получаването на опит – уменията за живот. Ясен акцент е поставен и върху свободното време и бездействието, тъй като придаването на смисъл и отговорността към действието не могат да бъдат осмислени в голяма степен. Тук може да се изведе и смелата хипотеза, че предпочитанието на специалността психология в национален мащаб е по-скоро функция на желанието за разбиране на себе си и социалното, предвид липсващите копинг стратегии, а не е чист научен или професионален интерес (виждаме малкото вълнуващи теми, които са свързани с работа и с образование). От темите, които вълнуват младите, следва да се премине към дейностите, за да се види какво е възприятието и съответните активности.

IV.7. Предпочитани дейности

В следващия параграф са разгледани различните дейности, които изследваните лица посочват като предпочитани. В инструкцията не е дадено стесняване на полето до свободно време. Целта е да бъдат посочени предпочитаните занимания, независимо от това кога се упражняват. Резултатите са посочени в табл. 7

Таблица 7. Предпочитани дейности

Почивка		Хоби, активност		Пасивни дейности	
Спане, почивка	6	Разходка	12	Четене	14
		Рисуване	6	Музика	7
		Спорт	6	Филми/Клипчета	9
		Фотография	4	Срещи с приятели, близки / любими	6
		Танци	2	Мислене над живота	5
		Работа	3	Писане	2
		Чистене	2	Мечтаене	1
		Пеене	2	Гледане на пясъчен часовник	1
		Сред хора, игри -	2	Хранене	1
		Кучета -	1	Компютърни игри	1
		Естетика	1	Медитация	1
		Свирене	1	Шофиране	1
	6		30		48

Младите хора декларират широк спектър любими дейности, голяма част от които свързани с активност, но и с пасивни дейности, свързани със самостоятелни занимания,. Место заемат и срещите с други, в по-ниска от очакваната декларира-на честота. Самите дейности са свързани с личните интереси и голяма част от тях развиват притежавани умения или са насочени към удовлетворяване на лични потребности.

IV.8. Любими кратки фрази

Накрая респондентите са помолени да посочат фраза, идиом, девиз, които ги описват най-добре и представляват тяхно водещо. Тук е проследено освен смисъ-ла на самата фраза и посланието, което носи, то и съдържанието. В категорията пожелателни са поставени тези фрази, които в голяма степен включват в себе си невъзможност. Например, не е възможно гневът или страхът да бъдат избегнати като емоции. В тази категория са включени и фрази-императиви, които на практи-ка заповядват на личността неща, които могат да бъдат разгледани като „непри-тежавани—, но рецептурни за реализиране на идея за „по-добра личност—. В кате-горията абстрактни са включени фрази, които представят вероятности на развити-ето и носят вътрешен комфорт за индивида. В категорията утвърдителни са посо-чени фрази, които се намират в сегашно време, представляват осъзнат ресурс на

личността или модел за взаимодействие с действителността. Резултатите са представени в табл. 8. Всички те са сентенции.

Таблица 8. Категории фрази, посочвани от респондентите.

Утвърдителни		Пожелателни/Отричащи		Абстрактни/Отричащи	
Аз мога	7	Бъди добър, бъди добър до смърт	1	Няма случайни неща	12
Аз вярвам	1	Бъди себе си	1	Всичко е любов	1
Аз знам, че нищо не знам	1	Бъди смел	1	Няма нищо случайно, всичко е в главата	1
Аз съм	1	Бързай бавно	1		
Ще бъде, защото искам	1	Търси положително във всяка ситуация	1	Нямам, но мога да правя всичко, което не вреди на другите	1
When collapse is imminent, all the little rodents flee	1	Всичко или нищо	1	Ако можеш да го пожелаеш, можеш да го направиш	1
Non sibi sed omnibus	1	Всичко ще е наред	1	Всичко е за момента	1
Don't believe the hype	1	Всяко зло за добро	1	Емоциите са най-красивото нещо в човек, а изкуството е най-красиво в света му	1
Fake it, till you make it	1	Да се пусне контрола	1	Доброто поражда, привлича добро	1
С малки крачки към голям успех	1	И сам войнът е войн	3	Има и добро и лошо	1
Атаката е най-добрата защита	1	Живей ден за ден	1	Животът е кратък, изкуството вечно	1
Защо ви е слънце, щом аз съм с вас	1	Живей за мига	1	България	1

Труд, постоянство, амбиция и позитивизъм	1	Животът е сега	1	Зад най-красивите и усмихнати очи се крие тъга, по-тъмна и дълбока от морето	1
Не знам какво правя, но ми се получава	1	Кога, ако не сега	1	Красотата е в очите на наблюдателя.	1
Вдин за всички, всички за един	1	Напред и нагоре	1	Слънцето ще изгрее утре и ще опита отново	1
		Не се предавай	1	Мисълта ни прави слаби	1
		Не се предавай	1	Можеш да бъдеш всичко на този свят, само не бъди "неблагодарник"	1
		Никога не поглеждай назад, защото няма да видиш какво е пред теб и да продължиш към своята цел "напред"	1	Това, че не си роден с крила, не им пречи да пораснат	1
		Никога не се предавай	1		
		Никога не се променяй заради някого, правилният човек, ще те обича заради теб	1		
		Никога не се променяй, за да бъдеш харесван от някого	1		
		Нищо ново под слънцето	1		
		Не си слагай граници, бъди себе си	1		
		Никога на колене, пред когото и да е	1		
		Няма не мога, няма не искам, няма не знам	1		
		Прави добро, за да ти се връща добро	1		
		Човек е това, което мисли, че е	1		

		Светът е справедлив дори в своята несправедливост	1		
		Аз съм енергията, която съживява това тяло	1		
		Ако след 5 години няма да има никакво значение, не отделяй дори 5 минути за ядове	1		
		Проблемът с това да искаш нещо е страхът да не научиш или изгубиш.	1		
		Не вземай това, което заслужаваш, а с което можеш да се измъкнеш	1		
		Ако спориш с глупак, то има огромна вероятност той да прави същото	1		
	21		35		17

От така категоризираните фрази, впечатление прави, че в най-голяма степен изследваните лица използват пожелателни фрази и императиви. С най-голяма честота е фразата „И сам войнът е воин—, налице е една фраза, която може да се разглежда като форма на сътрудничество „Един за всички, всички за един—, което отново насочва анализа към подчертаната индивидуалност и различна форма на социалност при младите. Съревнованието с другостта е подчертано във фрази от типа „Ако спориш с глупак, то има огромна вероятност той да прави същото— . Големата част от фразите са разположени в контекста на пожелателното, самоубеждението и налагането на обяснителни и действени механизми за пречупване на действителността. В абстрактните категории (17) са включени значителен брой клишета, които потискат целостта на реалността и представляват подчертаване на т.нар. позитивно или в лек щрих добавят целостта „Има и добро и лошо—, но представляват форма на примирение, приемане, без да се включва конкретно действие. Представени са някои фрази на английски език, които съдържателно са утвърдителни, но използването на друг език разкрива способността и опит за креативност. Това може да бъде разгледано двуостро – от една страна като себеутвърждение, от друга страна неизпълнение на заявката, която е зададена с конкретика, което индикира за склонност към усложняване на процесите и заданията. Именно в масовото използване на готови фрази проличава готовността за следване на извънпер-

соналните и извънвремевите доказани опит и приемствеността. Младежите отчетливо търсят модели за подражание отвън, които да им дават насока и верификация.

Честотата на използваните думи са представени в табл. 9.

Таблица 9. Честота на думите от представените фрази

#Word Types: 225					
#Word Tokens: 439					
#Search Hits: 0					
1	20	Не	33	2	А
2	18	Е	34	2	Бъдеш
3	16	Да	35	2	Ден
4	12	Аз	36	2	Добър
5	11	И	37	2	Дори
6	10	Се	38	2	Един
7	9	Мога	39	2	Го
8	9	За	40	2	Или
9	8	Няма	41	2	Искам
10	7	Всичко	42	2	Ит
11	6	Бъди	43	2	Изкуството
12	6	С	44	2	Какво
13	5	Добро	45	2	Към
14	5	Никога	46	2	Напред
15	5	Нищо	47	2	Нещо
16	5	Сам	48	2	Но
17	5	Ще	49	2	Някого
18	5	Това	50	2	От
19	5	В	51	2	Правя
20	4	Ако	52	2	Пред
21	4	Коего	53	2	Променяй
22	4	Можеш	54	2	Себе

23	4	На	55	2	Сега
24	4	Най	56	2	Слънцето
25	4	Си	57	2	Случайно
26	4	Знам	58	2	Своята
27	4	Воин	59	2	Теб
28	3	Че	60	2	Всички
29	3	Човек	61	2	Заради
30	3	Има	62	2	Защото
31	3	Прави	63	2	Живей
32	3	Предавай	64	2	Животът

Представени са думите, които имат честота повече от един път. Общо думите са 449, като 225 са типовете думи. Силно впечатление прави честотата (най-висока) на думата „Не—“. Тя се свързва на първо място с отрицанието, което е народопсихологично и свързано и с възпитанието на децата посредством забраната и „Не—“, вместо алтернативи. В този смисъл и представената негативна информация е по-близка до съзнанието, действието се възприема през неговото отрицание. Използвана е думата „Да—“ 16 пъти, но както е проследено, тя не е в контекста на съгласието, а в смисъла на „Да съм—“. Себеутвърдителното „Аз—“ и глаголят „Съм—“ в трето лице „Е—“ са използвани често, затова е проследен и контекста на утвърждението, отрицанието, съгласието. Представени са в табл. 10.

Таблица 10. Употреба на думите с висока честота в контекст.

	НЕ		АЗ (12 пъти се среща)	
1	не бъди "неблагодарник"	1	аз мога	6
2	не им пречи да пораснат	2	Аз съм аз	2
3	не искам, няма не знам	3		
4	не мога	4	аз съм енергията, която съживява това тяло	
5	не научиш или изгубиш.	5	аз съм с вас	
6	не отделяй дори 5 минути за ядове	6	аз знам, че нищо не знам	
7	не поглеждай назад			
8	не се предавай		НЯМА (8 пъти)	

9	не си слагай	1	няма да има никакво значение, не отделяй дори 5 минути	
10	не слагай граници	2	няма да видиш какво е пред теб и да	
11	не се предавай	3	няма не искам, няма не знам	
12	не се предавай никога не се променяй заради някого	4	няма нищо случайно	
13	не се променяй, за да бъдеш харесван от някого	5	няма не знам	
14	не се променяй заради някого	6	няма нищо случайно	
15	не сега" "не вземай това, което заслужаваш...	7	няма случайни неща	
16	не си роден с крила, не им пре-чи да....		нямам, но мога да правя всичко	
17	не вреди на другите		БЪДИ	
18	не знам	1	бъди себе си	2
19	не знам какво правя, но ми се получава не	2	бъди добър до смърт"	
20	не знам няма нищо случайно няма случайни неща	3		
		4		
	ДА	5		
1	да бъдеш харесван от някого Нищо ново под слънцето	6	бъди смел	
2	да бъдеш всичко на този свят, само не бъди		бъди добър	
3	Каквото и да е никога не се предавай никога не се			
4	да го направиш" "атаката е най-добрата защита"			
5	да го пожелаеш, можеш да го направиш"			
6	да искаш нещо е страхът да не научиш или			
7	да не научиш или изгубиш.			
8	да пораснат труд, постоянство, амбиция и позитиви			

9	да прави същото бъди себе си бъди смел			
10	да правя всичко, което не вреди на другите			
11	да продължиш към своята цел "напред"			
12	да се измъкнеш			
13	да се пусне контрола			
14	да ти се връща добро			
15	да видиш какво е пред теб и да продължиш			

Отново е подчертано честото използване на негативното послание „Не—“. Представени са негативни императиви от типа „Не бъди такъв—“, без да е представено алтернативното. Липсата на естествена чуваемост към частицата не— дистанцира личността от приемането на понятия, представени през негативното. Честият избор на тези послания дава основания за твърдението, че онова, което знаят в своята основа младежите е свързано с онова, което не трябва да са, без да се подчертава върху какви трябва да бъдат. Относно „бъденето—“, срещаната 6 пъти дума „Бъди—“ се подчертава при използването на универсални категории като „добър—“, „себе си—“ и прочие, които отвъд директното послание не предават каквато и да била конкретика, а се свързват с пожелателното. Интерес представлява и думата „няма—“ като отрицание, която се използва освен във връзка с липсата на перспектива „няма да видиш...—“, то и с обяснения на обстоятелствата „Няма случайни неща—“, което се свързва отново с негативното и липсата на отговор какви неща всъщност има, след като няма случайни. На места се съвместява и с двойното отрицание на „няма не...—“, което допълнително натоварва възприятията през директното отрицание. Думичката „Аз—“ се среща 12 пъти в утвърдителни контексти – „Аз съм—“, „Аз мога—“ и т.н., което е отново принципно представяне без да е налице конкретика, а самоубеждение и утвърждаване на Аз-а в голяма степен. Думичката „Да—“, както е посочено и по-горе, не се среща в положителния и изразяващ съгласие контекст, а в смисъла на пожелателна способност, допълва глагол, поставяйки го в пожелателно наклонение.

Като форма на заключение по настоящата глава може да се изведат следните обобщения:

- Възприемането на действителността от страна на младите има връзка с алгоритъма на възпитание през Не, през двойното отрицание с подчертани елементи на пожелателното. Липсва подчертаното себеутвърдително, окура-

жаващо и изразяващо познание за себе си.

- В голяма степен фразите, които представляват и обяснителни конструкции, са твърде абстрактни или пожелателни, които представляват и стремеж, но не насочват към конкретиката на личностните ресурси и позитиви.
- Липсват конкретни стратегии за справяне с конкретни ситуации, което насочва интересите на младежите към категории, които се свързват с обяснението на личността и на действителността.
- Въпреки пожелателния характер във връзка с толерантността, добрината и „широкоскроеността“ се наблюдава тенденция за отричане на различни социални движения в контекста на съвременното.
- По-голямата част от младите лица се самоопределят с утвърдителни характеристики, пожелателни и социални. Същите обаче не включват социалното и отношенията, което обяснява в голяма степен и декларираното липсващо разбиране за отношенията любовта, които иначе са идеализирани.
- Като цяло проличава интересен баланс. Младежите са насочени към себе си и заявяване на своята позиция, но същевременно не следват новото безпрекословно, а търсят упование и в традициите
- Асоциациите като брой, косвено загатват логиката на възрастовото развитие – минават през рационализиране и типологизиране преди да бъде направена оценка и избрана собствена позиция.
- Като описание на отношение, теми, любими занимания и фрази можем да заключим, че има редица канали, които могат да бъдат използвани за лесно достигане до младежите. Те не говорят на друг език, единственото, което е необходимо, е предлагането на алтернативи (в положителна форма на не-едностранчива информация) и надеждна информация, за да могат да направят сами заключенията си.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Преминаването през редица изследвания за достигане на по-пълното проучване и среща с действителността на подрастващите и младите не може да има претенциите за завършен труд. На първо място причината затова се корени в интензивната динамика, напредващите технологии и институционалното пречупване на всичките процеси във връзка със социализацията. Разглеждането на личността в контекста на виртуалното и реалното, преплитането на двата типа действителност и признаването на виртуалното като един от контекстите на идентичността, води до съответните изводи:

- В най-голяма степен дереализацията е търсена потребност от бягство, от средата и реалността. Това се изразява и във виртуалната среда, особено в Мрежата като специфичен копинг с компенсаторна цел, но остава осъзнат акт, който не води директно до проблеми (усещане на откъснатост от себе си).
- Въпреки това, всички типове дереализации имат силни положителни връзки, като в най-голяма степен се наблюдава стъпаловидна градуация, в която на първо ниво личността се откъсва от средата, след което започва промяна на възприятието за себе си (физически) и е възможно да достигне и до психическата дереализация. Независимо в коя сфера се наблюдава повишаване на изкривените представи, това е свързано с изкривяване на възприятията и в останалите. Затова следва да се обърне внимание тази тенденция да бъде ефективно регулирана и насочвана.
- Описателно и във връзка с определението на себе си, се наблюдава голямо различие в липсата на генерирани отговори по отношение на Идеалния Аз. Явно това е тази част от личните стремежи, която затруднява хората в себerefлексията им в по-висока степен в сравнение с оценката на своето Реално Аз и възприеманите очаквания на другите към тях. По отношение на Реалния Аз има и негативни себепосания. Такива фигурират обаче и при Идеалния, и при очаквания Аз, което е интересен въпрос, който подлежи на допълнително проучване. Обща тенденция е изследваните лица да смятат, че от тях се очаква и самите те да желаят да придобият и развият качества, които ги издигат и утвърждават сред другите. За своите характеристики, насочени към другите очевидно оценката им е, че те са достатъчно добре развити. Това обуславя липсата на личен стремеж и възприемане на по-ниска степен на натиск да развият такива умения. От отговорите на непопълнените може да бъде заключено, че изследваните лица срещат по-голяма

трудност в определянето на своето Идеално и Очаквано Аз. В Реалния Аз хората се самоопределят главно чрез другите и личните качества в общуването, докато Идеалният и Очакваният аз показват възприемания натиск към себеутвърждаване. Личната и социалната норма на посланията от средата отвън са изцяло в тази посока. До голяма степен това се дължи и на обширното поле информация и послания, в които личността се губи и остават само привидните конкретно измерими форми за „успешност“.

- В по-ниските възрастови групи намереният смисъл е по-малък за сметка на по-високата активност в процеса на търсене на смисъл и обратното. Намереният смисъл прогресивно расте с възрастта, като пикът на същия е при лицата на над 40 години. При търсенето на смисъл нещата стоят по обратен начин най-младите, на 15-18 годишна възраст са най-активни по отношение на търсенето на смисъл.
- Наличието на смисъл е по-високо при използваните себеутвърдителни описания и насочените към другите в сравнение с личните негативни самоопределения. Търсенето на смисъл се определя в по-висока степен от ориентацията към социалните интеракции и личните себеопределения по отношение на взаимоотношенията с другите, отколкото от насочеността към себеутвърждаване.
- По-високо търсене на бягство от реалността се наблюдава при лицата с ниска степен на намерен смисъл в живота и ниска активност в търсенето на смисъл. Липсата на смисъл и високата активност в търсенето също кара хората по-често да се откъсват умишлено от реалността в сравнение с тези, които са намерили смисъл. Отново наличието, а не толкова активността в търсенето на смисъл, определя поведението, което води до физическа дереализация. Липсата на смисъл е фактор, който провокира хората да търсят такъв тип бягство. Психическата дереализация е най-силно изразена при лицата, които нямат смисъл и не са активни в търсенето на смисъл.
- Колкото по-изкривени са възприятията за средата и за себе си, толкова по-ниско е усещането за смисъл в живота. Интересен момент е, че дереализацията не е свързана с процеса на търсене на смисъл, което подкрепя предположението, че съзнателно насочената когнитивна нагласа за търсене на смисъл не е свързана с начина на възприемане на ситуацията „тук и сега“ и са отделни процеси. Усещането за смисъл не подкрепя поведението на търсене на смисъл. Обратно, липсата на смисъл, подкрепя активното му търсене. Усещането за смисъл се възприема в цялост, поддържа вътрешния баланс и съхранява ресурсите, които

иначе се насочват в действия към търсене на смисъл. Необходимостта от търсене на смисъл възниква като компенсация и копинг механизъм когато има необходимост, а не е постоянна активност. Дерезализацията обяснява 33% от промените в наличието на смисъл, като влиянието се дължи основно на дерезализацията спрямо средата. Колкото по-високо е откъсването от средата, толкова по-ниска е степента на намерен и възприеман смисъл в живота.

- Колкото по-висока е степента на дерезализация спрямо средата и психическата дерезализация, толкова по-висока е тенденцията да се повиши вероятността от по-силно поддаване на влиянието на информацията в социалните мрежи. Тенденцията е по-честото ползване на социалните мрежи да определя по-високата степен на търсене на смисъл. Ежедневното ползване на социалните мрежи от своя страна се очертава като влияещо единствено върху физическата и психическата дерезализация. Колкото по-висока е степента на ежедневно ползване на социалните мрежи, толкова по-голяма е вероятността от възникване на физическа дерезализация, както и връзката с влиянието на съдържанието на социалните мрежи, което води до психическа дерезализация.
- Предпочитащите да намерят решение на възникнал въпрос търсят варианти за излизане от ситуацията, критични са към собственото си поведение и не се притесняват да изразяват емоциите си, въпреки, че предпочитат по-скоро сами да намерят решение, което ги кара да се отдръпнат от другите. Търсенето на решение се свързва и с умението за изразяване на емоциите, както и с търсенето на социална подкрепа. Емоциите се изразяват основно когато лицата си признаят наличието на проблем, когато търсят вината и отговорността в себе си. При тях вероятно би било удачно да се търсят варианти за намаляване на социалното избягване, което може да бъде много подкрепящо. Интересно е това, че се свързва и с избягването на проблема, което е предизвикателство за бъдещи изследвания. То се свързва и с дезангажирането, както и отрицателно с изразяването на емоции. От друга страна, социалната подкрепа и преосмислянето са също свързани. Познаването на социалното, повишаването на социалната интелигентност (интер- и интра-персонална) е в пряка и положителна връзка с повишаването на капацитета за разрешаване на проблемни ситуации. Това от своя страна е индикативно към образователната и социални системи, които следва да наблягат на изграждането на меки умения у децата и младежите. Теоретичната подготовка трудно ги учи в това да се справят със социалните ситуации, съответно проблеми, които касаят лично тях.

- Колкото по-високи са степените на ангажиране с емоциите и проблема, толкова по-ниски са тревожността и избягването по отношение на обкръжаващата (близка) среда. Това потвърждава стабилността на стиловете привързаност и показва начин за положително повлияване и промяна като компенсация на дефицитите. Колкото по-насочен е индивидът към решаване на проблема, толкова по-малко избягва приятелите, което се свързва и с по-ниските стойности на преживяване на срам (вероятно и с по-доброто познание за себе си). Срамът от друга страна, се поддържа в интимната връзка, тъй като избягването на интимния партньор води и до по-висока степен на вярването, че нещата ще се разрешат сами. Тревожността и избягването са свързани с по-ниска степен на фокусиране върху проблема и емоциите и активния копинг като цяло. Ако са *тревожни и избягващи тийнейджърите, това не е свързано с пасивността им по отношение на копинг стратегии*, но намалява активното.
- Можем да заключим, че общата група в случаи на проблем е най-силно ориентирана към търсене на социална подкрепа и решаване на проблема. Това акцентира върху значението на социалната среда като средство за въздействие, както и в подхода, фокусиран не толкова върху емоциите, колкото върху решаването на проблема.
- Когнитивното преосмисляне е стратегия, която е по-предпочитана от отличниците в сравнение с лицата с антисоциални прояви. Криминално проявените по-често прибегват до самокритика, потискане на емоциите и пасивност като цяло. Това е много показателно за връзките със света, които обясняват степента на изживяван стрес. Отговорът на социалните норми кара криминално проявените да изпитват емоционално „нормите на обществото“, което ги кара компенсаторно да бъдат по-пасивни и да потискат емоциите си. От гледна точка на търсенето на възможност за положително развитие и изграждане на просоциално поведение, това може да бъде използвано за намаляване на степента на самокритика и за работа в посока замяна на негативната идентичност. Дефицитите в стила на привързаност, въпреки устойчивия му характер, могат да бъдат редуцирани чрез създаване на нагласа и развиване на активно фокусирани копинг стратегии. По отношение на младите се наблюдава следната тенденция: все по-интензивно влияние на глобалното общество, на новото, респективно несъответствие на социалната потребност с предлаганото от институциите, свързани със социализацията. Нагласите на младите във връзка с „горещите— теми на ежедневието са по-скоро в две категории – приемам/не приемам, с липса на

нюанси, респективно придаден смисъл. Подчертава се силно влиянието на любовта и свободата, като там най-силно се използват илюзорни асоциации. С категоричност може да се заяви, че изискване на съвременното е посрещането и адаптирането на ценностната система такава, каквата е, а не опит за промяна и връщане към друга, която е идеализирана. Пътят към това е в декларирания от младежите баланс в търсене на индивидуалното и уникалното чрез споделяне и следване на непреходното и универсалното.

- Средата отправя аморфни и пожелателни инверсирани негативни послания към младите, което затруднява изграждането на Идеалния и Очаквания аз, които се възприемат като неясни и тласкат към стесняване на кръга във видимите повърхностни модели на успешност. Посланията трябва да бъдат осмислено конкретно положителни алтернативи. Това е декларирано и от по-малките ученици – желанието да бъдат „чути— и да имат обяснителна рамка за изискванията. Те, както и младежите, отхвърлят стандарти и задължения, наложени просто така и се стремят да намерят свое обяснение и смисъл, за да приемат нещо.
- Друг отчетен дефицити, който се вижда и като развитие в групите 20-25 годишни е свързан и с резултатите изведени от изследването на де-цата с отклоняващо се поведение – видно там става непознаването на себе си, съответно и защитната реакция спрямо средата. При „порас-налите— се използват доста често пожелателните характеристики, кое-то е вероятно функция на социалната трансформация на незнанието за себе си – **интроецирани клишета**, обясняващи стремеж за личностно развитие. Съответно, освен във връзка с познаването на емоционалния свят, то съвременните институции/социализатори следва да се ориентират в изграждането на личността качествено. Също така да представят и обяснение на връзките между обектите и хората в различните категории взаимоотношения. Това от своя страна дава като резултат и подчертаване на любопитството към смисъла и съответното умение за осмисляне на настоящето, което следва да редуцира вероятността за дереализация и стратегии за избягване на реалността във връзка с търсене на виртуална компенсация или анонимност.

Настоящата работа следва да се разглежда като извеждаща освен институционалните дефицити във връзка с посрещането на потребностите на младите, то и като представяща именно една част от света на младите хора, които следват традиционните нормативни възрастови задачи, но в доста по-изискваща и пресираща социална, икономическа и политическа среда. То се свързва силно с все по-бързо протичащата и възможна хоризонтална реалност, почти останала без граници в

пространствено и психично отношение. Тези факти, както и интензивно проявяващият се индивидуализъм следва да бъдат приети, а посоката на работа да бъде насочена към все по-кратките, но запълнени със съдържание послания и насоки, използващи и овладяващи полето, в което протича животът. Интерактивността е условие, а взаимността избор на индивида, а не на средата. Изправени сме пред предизвикателството на новото време, което насочва погледите към създаване на нужните кратки послания за предаването на „тежките— съдържания, които младите могат да намерят добре архивирани във виртуалното и наблягане на интеракцията и отношенията, за да бъдат те разбрани. Съответните интеракции следва да бъдат споделяни в плоскостта, за да бъде повлиявано на нормата, тъй като както е видно и от подхода на социалните норми, колкото по-малко актуалната норма бъде презентирана, толкова повече се представят погрешните възприятия във връзка със съдържанията, които младите споделят, включително „за да се похвалят—. От друга страна, бъдещето и социализацията ще протича все повече през институционалното, тъй като децата все повече се възпитават във виртуалното от анимации, клипчета, социални мрежи. Съответното виртуално следва да бъде в „приятелски— отношения с всеки, който има намерението да влезе в ролята на авторитет в живота на децата и младежите и да представи именно онези неща, които се очаква да бъдат във връзка с придобиването на умения за справяне и усвояването на живее-нето в неговия съвременен социален и индивидуален контекст.

V. ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЗА ПРАКТИЧЕСКИ ПРИЛОЖЕНИЯ

V.1. Интегративен модел в рамките на общите психосоциални потребности с цел стимулиране на личностното процъфтяване

Позитивната психология и новият концепт процъфтяване могат да послужат за извеждане на рамка в подкрепа на личностната себеопределеност. Търсенето и намирането на себе си протича в преплетените виртуална и реална среда с множество разширени избори и отлагане на възможността за стабилно себеопределяне в потвърждение на теорията за възникващата зрялост, която поставя нова граница – 29 години (Arnet, 2000). Съвременната действителност дава възможност за оглеждане, търсене и верифициране на личните избори в много широк контекст, който следва принципите на нормативното възрастово развитие, осигурявайки нови ресурси. Новите копинг механизми могат да бъдат използвани за стимулиране и просоциално насочване, както и в индивидуален план за подкрепа на изграждане на идентичности. На базата на различни наши изследвания и описанияте проекти предлагаме *Интегративен модел в рамките на общите психосоциални потребности с цел стимулиране на личностното процъфтяване*.

Ще проследим основните принципи на позитивната психология и предикторите на психично благополучие през призмата на процъфтяването. Представени са резултатите от изследване за връзките между степента на себеопределеност и предпочитаните стратегии за справяне със стреса. Двата концепта се разглеждат като сходни процеси, а не от резултативна гледна точка. Те описват максимално адаптивните отговори към промените и изискванията в средата и в личен план. Това води до предлагането на модел на процъфтяващия индивид, който може лесно да бъде усвоен. Самият модел се основава на научаване и развиване на умения за разпознаване на промените, динамиката и несигурността и избор на подходящи механизми и действия за регулиране на стреса до градивните му нива. Проекция на тези два процеса са изживяваните чувство на щастие и удовлетвореност. Моделът може да бъде приложен във всякакви среди – учебна, организационна, индивидуална.

V.1.1. История на позитивната психология

Интересът към позитивната психология нараства във връзка с влиянието на психичното благополучие не само върху индивида, но и върху обществото като цяло, върху социалното и икономическото развитие. Позитивната психология включва няколко различни подхода, разработени в края на 20 век на базата на хуманистичното направление в отговор на търсенето не само на начини за преодоляване на негативните психични и емоционални състояния, но като път към за

удовлетвореност, щастие и „процъфтяване“. Тя търси това, което в максимална степен осмисля живота, позитивното функциониране и процъфтяване на различни нива, което обхваща биологични, лични, междуличностни, институционални, кул-турни и глобални дименсии. Позитивната психология се свързва с евдемонията – осмислеността на живота и предикторите, които карат хората да възприемат живота си като изпълнен със смисъл.

Сред основните имена в тази нова традиция освен основоположникът на позитивната психология Мартин Селигман са Михали Чиксентмихай и Кристофър Петерсън. Според Селигман и Петерсън позитивната психология е свързана с три основни фактора: позитивни емоции, позитивни личностни черти и позитивни институции. Позитивните емоции се отнасят до смисъла, който хората отнасят до психичното благополучие в миналото, чувството за щастие в настоящето и надеждата, с която възприемат бъдещето. Основна предпоставка е хората да бъдат ориентирани по-скоро към бъдещето, отколкото към миналото. Промяната във времевата перспектива може да окаже изключително силен ефект върху начина на себевъзприемане и изживяването на щастие. Селигман отрежда важно място и на семейството и училището – тези, които дават възможност за креативно развитие на децата, както и на работното място, което е свързано с удовлетвореността и продуктивността. Принципите на позитивната психология са нещо, което въпреки вътрешните диспозиции, може да бъде и научено. Психологическите интервенции в тази насока са обучения за подсилване на положителната нагласа към субективния опит (Seligman & Csikszentmihalyi, 2014). Най-важно е превенцията на нагласата за безнадеждност и стимулиране на оптимизма по отношение на бъдещето и чувство на задоволство и благополучие в настоящето.

За пръв път самият термин е използван от Маслоу през 1954 г., но минават десетилетия преди изследователският фокус реално да се премести върху търсене на предпоставките, които водят до себеактуализация, представена в процъфтяването. Първата конференция по позитивна психология е проведена през 2002 г. Днес асоциацията по позитивна психология има членове от 80 страни. Нейните цели са подкрепа на обвързването на позитивната психология с научни изследвания, коректно имплементиране на принципите ѝ в работна, консултативна, учебна и здравна среда и стимулиране на обучението в постулатите ѝ.

На основата на теориите на Е. Маслоу и Е. Фром са разработени трикомпонентният модел на Ед Дийнър за субективното психично благополучие (чест позитивен афект, рядък негативен афект и удовлетвореност от живота), 6-факторния модел на евдемично благополучие на Карол Риф (себеприемане, личностно развитие, жизнена цел, овладяване на средата, автономност и положителни отношения с другите). Кори Кийс, който използва като централен термина „процъфтяване“, включва в него три компонента, хедонистично (субективен или емоциона-

лен), психично и социално благополучие. Така обхваща както емоционалните аспекти, така и евдемоничното благополучие (Keyes, 2002).

Положителното мислене е в основата на личната увереност и приемане на бъдещето (Scheier & Carver, 1993). Позитивизмът може да се разглежда и като общ диспозиционен детерминант на субективното благополучие, много подобно на личностна черта, което обяснява вариациите и стабилността в изживяваното чувство на щастие независимо от промените в средата (Kozma et al., 2000). Други определят позитивизма като предразположеност животът като цяло да се оценява по положителен начин (Diener et al., 2000). „Бащата“ на позитивната психология Мартин Селигман описва три сфери на изучаване на пътя към щастieto: Приятен живот или радост от живота: позитивни чувства и емоции, свързани със здравословното възприемане на живота, което е най-преходният компонент; добър живот: ефектът от поглъщането или потъването при оптимално ангажиране със значими дейности; осмислен живот: къде хората намират своето усещане за благополучие и жизнена цел (Seligman, 2002).

Изведената формула на процъфтяването е PERMA, абривиатурата на предикторите му: Положителни преживявания (positive emotions), Ангажираност (engagement), Положителни отношения с другите (relations), Смисъл (meaning) и Резултати (accomplishment). Този модел в най-висока степен обхваща както евдемоничното, така и субективно психично благополучие. Той отразява необходимостта от баланс и намиране на вътрешен смисъл, но и необходимите резултати и подкрепа от средата и отношенията с другите (Seligman, 2011). Мета-анализите на изследвания в областта на позитивната психология доказват дългосрочните предимства от промяна на нагласата в посока развитие на оптималното разгръщане на личния потенциал и интегритет. Основанията за критики на някои изследователи се базират на факта, че хората със силно позитивни нагласи са критични в по-ниска степен от тези с негативни нагласи. Отговорът е, че щастieto е не самоцел, а страничен продукт на осмисления и възприеман като пълноценен живот и че благополучieto не може да бъде откъснато и да се реализира извън реалността (Schneider, 2011).

Една от също новите области на изследователски интерес - резилиънсът - се отнася до позитивната психология и има различни измерения в различните подскали. Една от предложените възможности за компоненти включва оптимизъм, алтруизъм, морален компас, вяра и духовност, чувство за хумор, наличие на ролеви модел, социална подкрепа, изправяне срещу страха, жизнена цел, обучение. Други скали включват лична компетентност, приемане на промяната и сигурни взаимоотношения с другите, доверие, чувство за контрол и духовност; лична компетентност, социална компетентност, социална подкрепа, семейна кохерентност, личностна изграденост; жизнена цел, постоянство, разчитане на собствените усилия,

самообладание и личностна цялост; визия (целепологане), емоционална регулация, издръжливост, осмисляне, сътрудничество. Липсата на резилиентно обикновено се свързва с чувство за гняв, тъга, депресия, вина, тревожност и объркване. 7-те стълба на резилиентна са: Изграждане на оптимистична нагласа; Приемане на ситуацията; Фокус върху възможните решения; Поемане на отговорност за собствения живот; Отказ от заемане на ролята на жертва; Изграждане на мрежа за подкрепа; Планиране на гъвкава стратегия за справяне с бъдещите предизвикателства.

V.1.2. Психично благополучие и детерминанти

Потвърдена е връзката между самооценката, удовлетвореността от живота и оптимизма (Caprara et al., 2010). Оптимистите възприемат бъдещето като изпълнено със значително повече положителни, отколкото негативни моменти (Scheier & Carver, 1993). Диспозицията оптимизъм е свързана с активния и ефективния копинг (Scheier et al., 1986). Освен взаимната им връзка, тези три конструкта са свързани с психичното благополучие като цяло (Baumeister et al., 2003; Lyubomirsky et al., 2005; Scheier et al., 1994). Положителното мислене (Caprara & Steca, 2005, 2006), положителната нагласа или позитивизмът, са устойчив модел на възприемане и оценка на реалността. Той се запазва от юношеството и се пренася в зрелостта. Това е потвърдено в изследвания на еднояйчни и разнояйчни близнаци. Стимулирането на тази диспозиция води до личностно развитие и процъфтяване, преодоляване на неуспеха и негативните състояния (Caprara et al., 2009, 2010).

Интересен дебат има по отношение на това може ли психичното благополучие да се повиши или не. Едната съвременна перспектива е представена от поддръжниците на тезата, че хората могат да станат по-щастливи, ако им бъдат осигурени по-добри жизнено условия. Този възглед се оспорва от другата изследователска перспектива – че щастието е по-скоро фиксирана черта.

В рамките на позитивната психология Селигман въвежда формулата:

$$\text{Щ (щастие)} = \mathbf{H} (\text{ниво}) + \mathbf{O} (\text{обстоятелства}) + \mathbf{\Phi} (\text{фактори, които могат да се управляват целенасочено}).$$

Нивото е генетично детерминираното равнище на изпитвано чувство на щастие, което остава относително стабилно, не се променя в хода на живот и след преживяване на драматично събитие човек се връща към него. То определя равнищата на изпитвано щастие до 50%. Обстоятелствата оказват влияние от около други 10%. Факторите, които могат да се контролират и съответно, които ни дават възможност сами да променим нивото на изпитвано щастие, са 40% (Seligman, 2002). Те са свързани с удовлетворителна връзка и социалните контакти, работата

и други.

Обзорният преглед на емпирично установените корелации и детерминанти на субективното психично благополучие показват следното:

Таблица 1. Предиктори на психичното благополучие

Субективното психично благополучие има връзка с:	Субективното психично благополучие няма връзка с:
Оптимизма	Възрастта (Въпреки че в различни извадки и държави има противоречиви резултати, както ще видим по-нататък)
Екстраверсията	Външния вид
Добрите социални връзки	Материалната осигуреност (след покриване на минимума за посрещане на базовите нужди)
Брака (съжителството с постоянен партньор)	Пола (жените изпитват повече и положителни, но и повече отрицателни емоции)
Удовлетворяващата работа	Образованието
Религиозността	Децата (наличие или липса)
Свободното време	Преместването в държава със слънчев климат
Добрия сън и физическата активност	Превенцията на престъпленията
Социалната класа	Жилището
Субективната оценка за собственото здравословно състояние	Обективното здравословно състояние

Има ли някои простички техники, които могат да ни помогнат да повишим усещането си за благополучие? Отговорът е да – можем. Това обаче изисква известни усилия от наша страна. Мотивацията, както и усещането за щастие и удоволетвореност са субективни, лесно се губят, а поддържането им изисква постоянство, всеки ден. Психично благополучие – гъвкава идентичност и проактивен ко-пинг - усещане за процъфтяване.

Основната цел, която сме си поставили, е да открием единия от двата аспекта на вътрешни промени и избори в процеса на лично развитие – реактивния – като стъпка към разграничаването и съпоставянето му с проактивния. През последните десетилетия с появата и развитието на позитивната психология и обръщането на погледа към градивните фактори на развитие през целия живот изследователският фокус се премества върху формите на проактивно поведение. То е

трудно за изследване, тъй като вътрешните процеси са тънки и едва ли може да се направи ясно разделение между провокираните отговори и стремежа към изпре-варващо себесъхранение и развитие. Двата типа поведение са пряко свързани и взаимно обусловени.

Предмет на нашето изследване са реактивните форми на отговор в избора на копинг поведения и промените в идентичността с очертаване на възможностите за изследване на полетата на препокриване и подсилването и трансформирането им в проактивно поведение. Важен момент в изследването е внесено разграничение, което правим в разглеждането на идентичността и копинга. Въпреки че те лежат на различни йерархични нива, на ежедневен ниво във вид на процес те следват идентичен модел. Принципно положение, че идентичността е мета-конструкт спрямо копинга, се отнася до резултативното изражение на концепта. Ние споделяме възгледа за осмисляне на идентичността освен като завършена цялост и като непрекъснат процес на промени през целия живот. Така, доколкото резултативно-то изражение на идентичността – общата самоопределеност – стои на по-високо йерархично ниво, разглеждането на двата конструкта като процес е на една плоскост. Изборите на идентичността, както и изборите на копинг стратегии и поведение, описват начина на адаптация на индивида към средата и социалната рамка. До голяма степен те са ситуативни, преходни, гъвкави и пластични и са подчинени на механизма на приспособяване към личната жизнена ситуация. В този смисъл следваме рамката, че от процесна гледна точка идентичността и копингът са на едно ниво, което се определя от адаптивността към изискванията на контекста и в известна степен от индивидуални променливи като и двата конструкта задават степента на удовлетвореност и осмисленост на живота.

Фокусът ни е динамиката в изборите – осъзнатият процес на експериментирание, активността или отлагането и избягването. Ориентацията ни към процеса на осмисляне и избор на самоопределения и копинг стратегии основно в резултат на промените, налагани от вътрешни и външни фактори, ни насочи към изследване на лица в зряла възраст. Поставихме сме си за цел да проследим ефекта на някои индивидуални променливи и социалния контекст върху тях, както и на взаимните им връзки и влияния и на въздействието им върху психичното благополучие, цел-та и смисъла в живота и усещането за самота.

Ефектът на множество фактори определя предпочитанията в избора на стратегии, поведения, ценности и цели. Нещо повече, след първоначалния избор процесът на самоопределяне и оценка на подходящите и адаптивните подходи продължава и изборите не остават статични, а са динамични. Тази втора характеристика, която описва трансформациите в психосоциалната идентичност и копинг изборите, е основната поддържана от нас позиция. Двата концепта описват какво е най-адаптивно за индивида в конкретния времеви момент, контекст и ситуация с

оглед поддържане на оптимален баланс във взаимоотношенията индивид-среда. И идентичността, и копинг стратегиите се разглеждат като процес на избори и поведение, които от своя страна се отразяват на общата рамка на себеопределяне и контролирано ниво на стрес. Така можем да кажем, че успешните реактивни копинг стратегии се превръщат в част от идентичността под формата на проактивни копинг стратегии. Въпросите, на които потърсихме отговор, са: *В каква степен индивидуалните характеристики определят избраната идентичност и копинг стратегии? Какво е влиянието на възприеманата среда върху общата самоопределеност и начин на справяне със стреса? Може ли идентичността да определя избраното копинг поведение? В каква степен копинг стратегиите променят или влияят на идентичността? Какви характеристики на идентичността и копинга карат хората да се чувстват удовлетворени и изпълнени с жизнен смисъл?*

Представеното изследване е опит за очертаване на различните пластове и сфери, които описват промените в поведението, насочени към поддържане и трансформиране на идентичността и копинг стратегиите и проследяване на мястото на вътрешни и външни фактори. В изследователски план то отваря възможности за доразвиване на темата и прилагане на допълнителни количествени и качествени методи, които да открият по-ясно ролята на вътрешните мотиви и средата.

В приложен аспект резултатите подчертават силната динамика и ежедневно-то преформулиране в процеса на избори, определящи общото психично благополучие. Развиването на умения за разпознаване и управление на индивидуалните реакции може съществено да подобри степента на удовлетвореност и възприемане на живота като изпълнен със смисъл и жизнена цел и психичното благополучие като цяло. По пътя на себerefлексия успешното реактивно поведение може да се превърне в проактивно, компонент от оптималната идентичност. за разработване на приложни техники

Позицията —Аз съм на благоволенieto на сили извън моя контрол|| или —Аз съм отговорен за живота си|| – се отнася до пасивността или активността на личността. Дълбока тревожност предизвиква позицията —Аз съм без-помощен и безсилен||. Пасивният отговор на тази позиция е самоизолирането. Не е необходимо хората да почувстват, че имат контрол, за да се справят с живота, те трябва да разберат, че контролът е нещо, което се постига и извоюва. Екзистенциалният въпрос, свързан с идентичността, е доколко тя е външно зададена или лично постигната. —Ти ми кажи кой съм аз|| или —Аз знам кой съм аз||. Тези и други екзистенциални въпроси могат да бъдат решени с използване на взаимовръзките между самоопределеността и копинга. Усвояването на умения за справяне с ежедневния стрес може да повиши и активната идентичност. Както показаха резултатите, наличието на ясен смисъл (цел) не активира копинг стратегиите. Ежедневие-то е свързано с постоянен стрес, за който са необходими подходящи механизми за управление, а това е косвено свързано и с въпросите на идентичността, тъй като

формира нагласа за предприемане на активни копинг стратегии и в кризисни ситуации. Стимулирането на личната активност и изграждане на идентичността бла-гоприятства ориентирането и по-честото прилагане на по-здравословни копинг стратегии.

И двата конструкта са динамични и многоизмерни и отразяват адаптацията, провокирана от търсенето и промените в избора на отговори към непрекъснато изменящите се вътрешни и външни изисквания. Във всички случаи обаче може да се търси възможност за изграждане, повишаване и подобряване на адаптационните възможности за справяне с изискванията на контекста като личен ресурс. В частност за тази цел може да бъде приложен новият модел за изучаване на проактивния копинг. В контраст на реактивния копинг, при проактивния акцент са целелогагането, личното развитие и социалната подкрепа.

В допълнение към еустреса, теорията за проактивния копинг е изцяло ориентирана към дългосрочни поведения, които се случват преди настъпване на действителния епизод на стрес. Така се прави следната класификация на копинг стратегиите: реактивен, изпреварващ, превантивен и проактивен копинг. *Реактивният копинг* представлява реакция към настъпило събитие; *изпреварващият копинг* е насочен към непосредствена заплаха в близко бъдеще; *превантивният копинг* е фокусиран върху потенциална заплаха в по-далечно бъдеще, а *проактивният копинг* разглежда предизвикателствата като възможност за развитие. Проактивният копинг е стратегия и визия за бъдещето и води до натрупване на ресурси.

Оптималната идентичност се изгражда чрез ангажираност и поведения, които са резултат от осъзнаване. Теорията за евдемонистичната идентичност акцентира върху стремежа към себеразвитие и постигане на щастие на базата на вътрешна мотивация и ангажиране с лично избрани себеосъществяващи дейности. Именно тази перспектива може да послужи за доразвиване на изследването за взаимните връзки и влияния между копинг стратегиите и идентичността с цел изграждане на рамка и разработване на програми и техники за консултативната индивидуална и групова практика. Когато се внася разграничението между реактивен и проактивен копинг, то остава до голяма степен операционализиране за изследователски цели. На практика, проактивният копинг е по-здравословен начин за справяне със стреса и адаптация към контекста.

В дълбочина копингът трудно може да бъде разграничен. Той е комбинация между несъзнавани реакции, екзистенциална тревожност и когнитивно-преживелищни стратегии. Всяко действие е своеобразен копинг, спасение от изправянето пред екзистенциалните въпроси за липсата на смисъл в живота, приближаването на края, несигурността в нас и извън нас. Пушенето, рисуването, децата, работохолизмът, любовта, всички действия около тях са своеобразен копинг, насочен да предпази човек от чувството за екзистенциална самота, страх и тревож-

ност. Именно поради тази причина се очертава и връзката с базисния конструкт идентичност, т.е. общата самоопределеност. Ако човек не съумява да използва достатъчно адаптивни стратегии на реактивен и проактивен копинг последователно и едновременно, се подронва основното чувство за себепетливост и интегрираност на Аз-а. Разбира се, също както при идентичността, някои от тези процеси остават скрити и неосъзнавани. Колкото по-ясно са разграничени отделните жизненни сфери и стратегии на поведение в тях, толкова по-директни са връзките и възможностите за ориентиране към най-адаптивни поведения.

Принос в приложен план откриваме в заключението, че в индивидуален аспект активните копинг стратегии стимулират изграждането на идентичността докато емоционалното фокусиране и избягването подкрепят отлагането на изборите и самоопределенията. Това ни дава основание да предложим модел за подобряване на уменията за себепетливост и подобряване на личните умения за справяне със стреса. Това ще доведе до по-ефективни начини на справяне със стреса и натрупване на ресурси, осигуряващи по-добра адаптивност към изискванията на средата, както и към вътрешните промени в този процес през целия жизнен цикъл и изпреварващо себепетление.

Активното справяне със ситуациите стимулира лично избраните и поставени цели и идентичността като цяло. Място имат, разбира се, и пасивните стратегии на избягване на проблемите и отлагане на изборите в идеологически и интерперсонален план. Това до голяма степен се дължи на влиянието на средата. Когато условията на контекст или характеристиките на ситуацията не осигуряват възможност за контрол и предвиждане, адаптивни са обективно неефективните стратегии за справяне и пасивните статуси на идентичност. Те осигуряват защита и запазване или намиране на лични ресурси, които да бъдат използвани впоследствие.

Резултатите от проведеното изследване (Бакрачева, 2017) разкриват следното:

Подчертана е силната роля на социалния контекст и върху двата конструкта. Това се потвърждава от една страна от не много високия обяснен ефект на влияние на индивидуалните фактори, както и от комбинираното въздействие на индивидуалните фактори с копинг стила и статуса на идентичност, а от друга страна и от допълнително използваните скала за оценка на живота и неравномерното разпределение на резултатите и разясненията, дадени от изследваните лица за начина, по който възприемат живота си.

Силен акцент е усещането за принуда и липса на автономност, придружено с ниска степен на възприемани подкрепа и сигурност, осигурявани от средата. В общ план това провокира по-ниски нива на психично благополучие и особено когнитивния му аспект – жизнена цел. На индивидуално ниво липсата на сигур-

ност и изискванията за вземане на решения и самоопределения повишава нивата на стрес и тревожност.

Общият портрет на изследваните лица показва, че начинът на възприемане на средата ги води до това да определят качеството на живота си като страдание и да не виждат перспектива за положителна промяна на ситуацията в бъдеще. Адаптивната стратегия, която използват най-често, е на отлагане на изборите поради липса на приемливи алтернативи; и втората по адаптивност стратегия е на заемане на пасивна позиция по отношение на собствената самоопределеност. Основното, което тези лица споделиха че може да ги откъсне от проблемите, са доказано изпробвани копинг стратегии – мисли, свързани с интимната сфера и любовни преживявания и други форми на насочено търсено бягство от реалността с хоби, виртуални занимания и други лично избрани забавления, които да им донесат ресурси и енергия да се върнат към задачите от ежедневието. Общото споделено усещане е двупосочно: възприеман натиск за принудителна адаптация в отговор на изискванията на външната среда, което затруднява приемането и следването на твърди избори на идентичността, и същевременно изразена ориентация към активни копинг стратегии в ежедневието, провокирани от необходимостта от намиране на решения въпреки трудностите.

Заклучението е, че несигурността и неопределеността обуславят по-висока степен на несамоопределеност в личен план от една страна, но от друга страна провокират ориентация към активни ежедневни стратегии за справяне със стреса. Въпреки тази доминираща негативна споделена нагласа, намираме за особено ценно възможностите за стимулиране на положителни промени и в личностен план посредством стимулиране на проактивно поведение.

С илюстративна цел в долната таблица са обобщени факторите, които водят до по-добро усещане и, респективно, по-неблагоприятно усещане за себе си и за живота си като цяло.

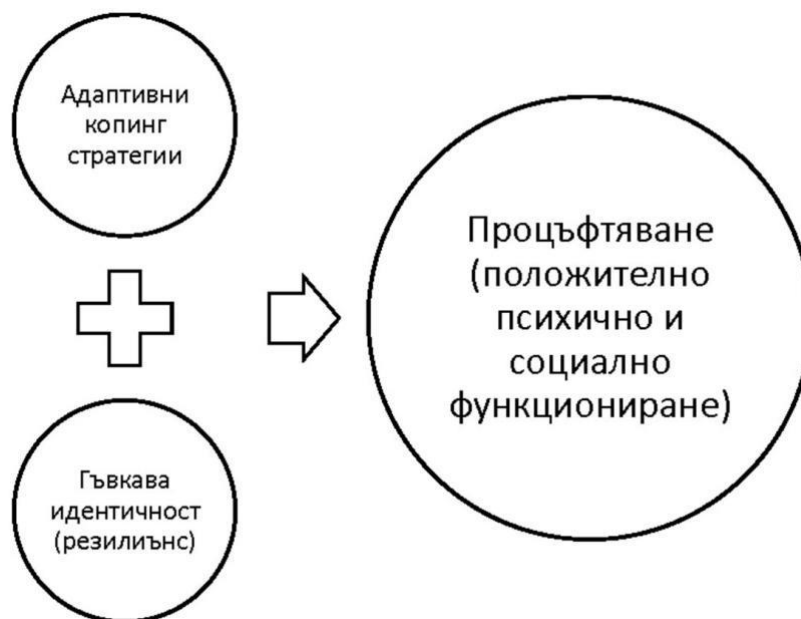
Таблица 2. Позитивна нагласа, личностни и средови връзки

<u>По-позитивна нагласа поддържа</u>	<u>По-негативна нагласа поддържа</u>
Човек на средна възраст, с висше образование, с деца, любимо хоби, който прекарва по-малко време в социалните мрежи, участва в клубна дейност и може да има или да няма постоянен партньор. Има ясна самоопределеност, насочен е към решаване на проблемите и има активна позиция. Възприема или преформулира жизнените ситуации	Човек под или над средната възраст, със средно образование, без деца и хоби, който прекарва повече време в социалните мрежи, участва в клубна дейност. Често има защитно поведение и избягва проблемите. Фокусиран е основно върху собствените си емоции, но няма капацитет да ги изразява и предпочита

<p>като определени и подлежащи на контрол. Поддържа активни социални контакти. Не бяга от трудностите. Фокусиран е върху проблема, което му осигурява усещане за автономност и личен растеж и по-малко възприемана самота. Не се притеснява да изразява емоциите си, което повишава степента на себеприемане.</p> <p>Има ясен отговор на въпроса „Кой съм аз?“ — и прави изборите си сам.</p>	<p>да ги крие в себе си. Няма ясни избори и изградена идентичност. Възприема средата като неопределена, насочен е към избягване на социалните контакти. Избягването на проблемите и защитното социално отдръпване изчерпва голяма част от ресурсите му и обуславя по-висока степен на изживявана самота и по-ниско усещане за личностен растеж. Пасивността му обяснява и по-слабото усещане за цел и смисъл в живота. Следва чужди избори и често избягването го кара да очаква проблемните ситуации да се разрешат от само себе си и да бяга във фантазни мисли.</p>
---	--

V.1.3. Нашият възглед за концепта процъфтяване

На долната фигура е представен схематично моделът за отговорно отношение към поддържането на високо психично благополучие. Идентифицирането и конкретизирането на различните роли и жизнени сфери осигурява необходимата предпоставка на себепознание и себеприемане, които могат лесно да очертаят максимално адаптивните поведенчески избори. Психичното благополучие като цяло се определя от степента на лично следвани и определени цели и осъзнато възприемане на действия, които от една страна намаляват изживявания стрес, а от друга осигуряват положителни емоции.

Фигура 1. Схема на процъфтяване с поддържане на оптимално гъвкава идентичност и копинг стратегии

Очертаното обяснение на изградената и стабилна идентичност – благодарение на предпочитаните копинг стратегии от една страна и на предпочитаните копинг стратегии в зависимост от статуса на идентичност от друга страна – очертава насоките за конкретната практическа приложимост. Техниките за интервенция и повишаване на ресурсите и адаптивните отговори във взаимоотношенията със средата са резултативни при максимално разграничаване на отделните жизненни сфери и роли и осмисляне на копинг стратегиите, които са най-адаптивни за всяка една от тях. Ефективността на стимулирането е в посока себerefлексия и извеждане на предпочитаните поведения в полето на осъзнат избор.

Приложимостта на модела може да се намери в ежедневието на база диференциране. В колкото по-висока степен лицата могат да диференцират различните социални роли, които изпълняват, толкова по-висока е възможността да поддържат балансиран и отразяващи реалността концепции за себе си. Емпирично е потвърдено, че разграничаването на различните социални роли и сфери на живота води до по-ясна рамка, в която може да бъде търсен и намерен смисъл (Bakracheva, 2019). Преведено на ниво работа с деца това означава, че колкото повече те изграждат образи за себе си като приятел, добър в определен спорт, добър по определен предмет и хоби, толкова повече са възможностите да намерят смисъл и да почувстват положителна оценка за себе си и усилията си. По този начин може да бъде изпълнена мисията да не се търси залитане и компенсация на глобалната себeоценка (никой не ме харесва).

V.1.4. Подход на социалните норми – форма на превенция в малка или голяма група деца

Защо превенция? Превенцията е процес, целящ редуциране на рисковите фактори преди поведението да е факт. Основна нейна функция е проблемите да бъдат идентифицирани и отработени преди да е възникнала девиацията. Социалната среда е мястото, в което и спрямо което, е възможно отклонението в поведението. По този начин средата, в която дадено поведение възниква, спрямо която дадено поведение е отклоняващо се, е тази, която по най-добър начин може и да контролира процеса. Предвид това, че голяма част от противоправните деяния са налице под влияние и вследствие на погрешни възприятия, превенцията следва да премине през споделянето на „истината— като стратегия, изискваща от специалиста да идентифицира подценяваните положителни поведения, нагласи и ценности, както и да ги сподели с групата под формата на данни (Berkowitz, 2013) Това е и стратегията, която подходът на социалните норми предлага: регулацията на възприятието за нормативно и представяне на действително нормативното, потвърдено изследователски. Това е водено от интенцията социалните сравнения между учениците да бъдат регулирани. Действителната норма, която е в противоречие на

медийно представяната и възможна за усвояване. Представянето на същата води до когнитивен дисонанс с нахлуващата такава, външна норма, следователно е възможно да регулира поведението в тесен смисъл, насочен към действителната група на принадлежност.

Ползите от този превантивния подход са:

- даване на обратна връзка посредством представянето на „истината— като инструмент, който обогатява избора и редуцира чувството за предстояща социална изолация в следствие на даден тип „невписване— в микросредата;
- предлагане на реални данни от специалисти, които освен измерими, са и видими при определени условия на взаимодействие, което следва да бъде направено след провеждането на изследването;
- превенцията, насочена към редуциране на девиантното поведение, позитивира функцията на изпълнителния орган не като контролиращ, а като подкрепящ и предлагащ взаимодействие в средата.

Превенцията е улеснена, когато членовете на групата имат уменията да идентифицират ситуации, предизпозиращи девиации, след което да действат, в посока предотвратяването им (Berkowitz, 2013).

Горепосоченото представлява форма на интеракция, редуцираща пряко отклоняващото се поведение и непряко социалната изолация, насочена към децата с девиантно поведение в качеството им на нестандартна група. С други думи, подходът е насочен към причината за възникването като предварително посочена като проблем и повлияваща върху цялостното поведение.

Подходът на социалните норми е представен в първа глава. Освен като изследователски подход, той може да бъде използван в практиката с няколко цели. Както става ясно по-горе, той се използва успешно като подход за разбиране на наличието и степента на погрешните възприятия, които са формулиращи и конкретното поведение. Причините за използване на именно този подход или модел за превенция е следните:

- Разглеждането на индивида, поставен в контекста на съвременното общество, издига следните предизвикателства и области, от които са изводими долните проблеми:
- Подчертано е изискването за норма, която се свързва най-основно с представата за същата. Тя нахлува от всевъзможни места – социални императиви, интернет пространство, мода, медии и прочие.
- Обобщаването и поставянето на Другия в подходяща, предварително представена схема или категория сякаш се превръща във все по-бърз и необмислен процес. Това е възможно следствие от постмодерното общество, което поставя акцент върху бързите и кратки послания, върху

изграждането на личността около множество личностни позитиви, към които индивидът се стреми.

- Всеобхватната другост, която измества центъра на възприятията от близката група и по-широката такава на принадлежност. Сякаш стремежът на личността все по-силно се насочва към изпълнение на глобализационните процеси и все по-малко навътре, там където принадлежи. Индивидът все повече е част от цялото, от широката категория и все по-малко част от собствената, близка и възможна за осмисляне група.
- Формализират се контактите между индивидите, като комуникативния процес се свежда до поведението, което би довело до реализиране на определено качествено общуване. Индивидът все повече се насочва към стремежа да изпълни предписани модели за комуникация, общуване, интеракция. Това позволява незнанието по отношение на даден проблем или ресурс да поставя индивида в парадоксална за него самия ситуация.
- Все по-чужд и неразбираем остава отделния човек, тъй като той се прелива с категорията, в която е поставен. Обяснението на отделния човек протича посредством общи характеристики, което поставя самия него в дискомфорта на собствената си нямост. На собствената си не-възможност да „изкрещи и бъде чут—, тъй като различието в скалата на нестандартната група го поставя в условията на нежелан.
- Все по-интензивен е стремежът към достигането на идеала на средностатистическия, невъзможен човек.

Посочените по-горе проблеми, които настоящето предлага, ведно с глобализационните процеси и субективните стремежи към същите, са съществени ограничения в процеса на реализирането на близък контакт с Другия. Той е поставен в условията на собствената и общата си непознатост, тъй като не се разглежда като уникален субект, а като част от всички, които носят определена обща характеристика (възраст, пол, заболяване, способност). Най-близък елемент и причина за ограничаваната или невъзможна комуникация и общуване се явява от една страна липсата на воля за осъществяването на такава. От друга страна, липсата на воля е провокирана пожеланото незнание.

Защо е подходящ съответният подход? Представяне на подхода

Подходът е регулативен дотолкова, че помага във връзка с ориентирането на личността в контекста на действителната норма. Разглеждането на вероятността лицата да формулират поведението така, както възприятието им за норма предполага, е голяма. Попадането в условията на възприеманата норма обаче, носи със себе си и съответния набор от стереотипи и предразсъдъци от страна на другите.

Както тези, които стават обект на презумптивно вярване, така и получаването на негативите от страна на другите. Както всеки комуникативен процес, двустранността касае и попадането в каквато и да било група. От една страна, попадналото лице, за да „принадлежи—, започва да „изповядва— нормите и да вярва на групата. От друга страна, става приемник на нагласите на другите, по отношение на група-та, към която принадлежи.

Използването на послания създава условия за когнитивен дисонанс за тези, при които погрешните възприятия съществуват, както и регулация за другите, ко-ито тепърва формулират своята идентичност посредством социалното сравнение или търсят отговор на въпроса „кой съм аз?—.

Предварителното запознаване с нормата, без тя да е натрапена, е своеобразно регулиране на същата. По този начин лицата получават предварителен отговор на невинаги съзнателно зададения въпрос „как да бъде част от другите?—, как всъщност да бъде постигната конвергенцията.

Редуцира се възможността нормата да бъде форма на интерпретация и творчество. Едновременно с това, тя се представя като нещо обективно, избор на лица-та във връзка с попадането им в определена група. Методът предоставя възможност освен работа във връзка с различните профили лица и опознаването на актуалната норма. За групите се създават условия не за експериментиране, а за избор, който да е обоснован. От друга страна стои и възможността за работещите специалисти за относително предсказване на съответните поведения, както и предпоставките за попадане в група, която в последствие да бъде изолирана, отклоняваща се от нормативното. Предоставя се възможност за лицето да направи в голяма степен осъзнат избор на принадлежност, следващ от рационална обосновка, а не представата му за даден проблем.

Подходът позволява разглеждането на лицата в условията на съществуването ѝ в групата. Интеракциите са насочени към индивида, но са представени като валидни за цялата група. Обхватността им е насочена към личността, като социална такава. Индивидът е обобщен в действителната норма, касаеща съответната група, но не и лично него. Подходът към изследването на възприятията за социалните норми позволява работа освен в малки групи по конкретен проблем, то и в големи групи във връзка с основен и идентифициран проблем. Първият етап, провеждането на уъркшоп с отделните класове, има за цел да позволи провеждането както на голямото изследване, така и да създаде представата при децата по отношение на погрешните възприятия. С други думи, в първи етап, така както е по план, се провежда в рамките на една сесия (приблизително един учебен час), като може да бъде именуван като „упражнение за социалните норми—.

Алгоритмично, могат да бъдат отделени няколко етапа:

1. Първи етап:

- Идентификация на клас /група/, в който девиациите се възприемат като проблем по отношение на процеса /образователен, възпитателен/;
- Отграничаване на проблемните области, които следва да се превърнат и в предмет на въпросника¹;
- Създаване на подходящ въпросник /следва да отговаря на конкретен проблем и да е включен въпрос, който да дистанцира участниците от конкретния проблем/²

2. Втори етап:

- Водещият се представя, както посочва целта на съответното занятие. Тя може да бъде и конкретна „упражнение за социалните норми—, но може да бъде и близка до изненадата, съответно обсъдена, след преминаването на долната стъпка;
- Раздава се въпросник (приложение 2), като въпросите могат да бъдат променяни. Важно е да се следва концепцията участниците да оценят себе си и другите във връзка с идентичен проблем. Предварително се изяснява и гарантира анонимността;
- След като учениците напишат съответните отговори (оценки) по посочената скала, смачкват листовите си на „топка— и ги хвърлят в някаква посока. Всеки взима листчето, което се намира най-близо до него. Преди да го отгърнат, на учениците се задава въпрос във връзка с резултатите „Какъв процент от Вашите съученици/приятели смятате, че са отговорили, че са изключително сериозни към своите уроци и домашна работа³?—. Очакваният отговор е посочването на по-нисък процент. Дава се инструкция да отворят листовите пред тях, след което отново се задава въпроса „Листовите са пред всеки, пред колко от вас има висока оценка за справянето с учебния материал—. Тук се очаква по-голям процент положителни отговори. Това е и началото на процеса на когнитивен дисонанс, който следва да повлияе върху възприятието за нормата.
- „Жива— обработка на резултатите от въпросника: „На колко от листовите има най-висока оценка, по-ниска, средна... и т.н.—. Отговорите се записват на дъска/флипчарт. Съответно, оценките се осредняват. Очаква се да излезе голям процент (напр. 75% от децата смятат, че се справят чудесно, но считат, че 80% от другите не се справят).

¹ Не се препоръчва да се работи по повече от един проблем, тъй като подходът разглежда широк спектър от проблеми, но е регулативен по отношение на един, който може да бъде изведен като основен, причина за нежеланото поведение в съответната група/клас.

² Примерни въпросници са представени в приложенията.

³ Уговорката е, че това може да бъде всякаква друга инструкция – справяне със семейните задължения, изпълняване на правилата и прочие.

3. Трети етап:

- Във връзка с резултата се задава водещият въпрос: „Как е възможно във вашата група/клас да има 155% души?— Тук се подчертава когнитивния дисонанс, съответно се създават условията за създаване на уъркшоп със съответната група „Какво в действителност мислим? Упражнение за нормата в групата—.
- Изясняват се понятията (на достъпен език) във връзка с нормата, възприеманата норма и погрешните възприятия, които „правят— поведени-ето.
- Използва се втората двойка въпроси за онагледяване и даване на пример във връзка със съответната случайна ситуация в контекста на основния проблем (в случая агресия).
- В заключение се създава проект за презентация, в която да се изяснят нагласите и по други проблеми. След като е изяснена готовността и намерението на по-голямата част от групата да се намеси в проблемна ситуация, може да се даде за домашна работа/работа вкъщи да се помисли за конкретни действия. Успеваемостта и изпълнението следва да е високо, предвид това, че в контекста на съответната сесия детето се е почувствало принадлежно.
- Дава се големият въпросник (приложение 3), който може да бъде използван за създаване на по-широка кампания в контекста не само на една група, а на цяла общност (училище, институция и прочие).
- Резултатите от презентациите с конкретни стратегии за справяне с проблем могат да бъдат разлепени като част от интериора на мястото, което групата обикновено помещава. Това създава котвички и е регулативно във връзка с идеята за собствено участие, принадлежност и напомняне на нормата.
- Четвърти етап¹
- Обработват се големите въпросници за голямата група (ученици от цял випуск, училище, институция).
- Реализира се среща с участници (излъчени от всеки клас) и се създава кампания с актуалната норма по отношение на конкретен проблем на съответното място.
- Намират се подходящи материали, които да послужат затова, посредством креативни решения да бъде представени нормите в голямата среда (помещаващи групите). Посланията следва да са дело на участниците и да представят действителната норма в положителен контекст

¹ В случай, че се дава и големият въпросник

(Например 82% от учениците биха се намесили в конфликтна ситуация на фона на снимка на добри взаимоотношения, рисунка на дете, или нещо, което се свързва с очаквания резултат, или цели да въздейства).

Основни цели за използването съответния инструментариум като превантив-ната програма са:

- освен пряката работа с групата, получаване на обратна връзка посредством „истината— дава и възможност за благоприятстване на транзакциите в диадите учител-дете; родител-дете;
- обогатяване на допустимите възможности при подрастващите;
- адекватно информиране на групата с цел минимизиране на негативните влияния.

Целева група: обикновено се работи с деца в прогимназиален и гимназиален етап на своето образование предвид важната и оформяща се идентичност, неиз-менна част, от която е именно принадлежността към дадена група, идентификаци-ята с дадено поведение и желанието за получаване на независимост от външни авторитети.

Освен приложният характер, ползи от съответната работа (от длъжностно лице или външен експерт) е налице, както и сериозен обем от данни, които могат да послужат за реално определяне на нивата на агресия или друг проблем сред младите.

Информационната кампания има за цел да продължи превантивната рабо-та, да представи приложна част и да предизвика устойчивост на съответния тре-нинг. Тази, която е свързана с разпространението на резултатите и създаването на условия за когнитивен дисонанс. Информационната кампания също така цели да запознае децата с актуалните норми в съответното училище/институция. Това от своя страна следва да създаде адекватно поле за сравнение и блокира създаването на погрешна представа от медии, виртуално и собствена интерпретация на пове-дението, което получава определено внимание.

Резултати от проведени изследвания във връзка с агресията водят след-ните заключения:

- Налице са погрешни възприятия във всички изследвани оси. Най-интензивно се наблюдават в самото действие на разрешаване на конф-ликта. Изследваните лица считат, че двойно по-малко участват в агре-сивни ситуации от другите.
- Налице е връзка между самоконтрола и отношението към разрешаване на конфликта. Умението да се стои встрани от ситуация на конфликт и/или агресия прави същата (и участниците в нея) неприемливи за су-бектите. От друга страна собственото участие в агресивни актове, по-

зитивираща отношението към другите, които разрешават по същия начин конфликтите си.

- В най-голяма степен възрастта влияе върху уменията за самоконтрол и оставане встрани от ситуациите на конфликт. Най-интензивно това настъпва след 17 годишна възраст. Вероятна причина може да се търси в промяната на ценностите и целите.
- Лицата, които признават агресията си, имат по-висок самоконтрол от тези, които посочват, че са агресивни в по-редки моменти. Това води до извода за критичност по отношение на поведението от една страна, което позволява и самоконтрола. От друга, че лицата, които признават собствената агресия всъщност са и тези, които могат да я контролират в известна степен.

Обикновено по отношение на проблем се образуват следните групи:

- Другите са разрешаващи когато е нужно конфликтите си с агресия, недотам приемащи същата и с относително високи нива за самоконтрол.
- Другите са реагиращи при провокация, рядко влизачи в конфликти и приемащи в известна степен този подход за разрешаване на конфликти, нисък самоконтрол.
- Другите са винаги реагиращи в конфликтни ситуации посредством агресия, без умение за самоконтрол и приемащи агресията – враждебни.

Като следствие от погрешните възприятия. По отношение на другите, децата считат, че често разрешават конфликтите си посредством агресия, съответно са и по-толерантни към нея. Определят се няколко групи:

- Рядко агресивни, приемащи агресията и с нисък самоконтрол – приемат, разпределят равно другите във втори и трети клъстер. Описано – тези, които са рядко агресивни, но не отхвърлят агресията, възприемат другите като по-често разрешаващи конфликтите си посредством агресия с непостоянен самоконтрол;
- Често агресивни, среден самоконтрол и приемащи агресията. Те възприемат другите като винаги реагиращи в конфликтни ситуации посредством агресия, без умение за самоконтрол и приемащи агресията – враждебни;
- Неагресивни – контролиращи се – критични – в най-голяма степен възприемат другите като разрешаващи когато е нужно конфликтите си с агресия, недотам приемащи същата и с относително високи нива за самоконтрол. Не налице значителна разлика по отношение на възприятието за другите в първи и втори клъстер. В най-малка степен възприемат другите като враждебни.

В голямата си част, погрешните възприятия са проекции на собственото поведение към това на другите. При всички описания Другият се възприема като агресивен. Съответно, изследваните лица следва да чувстват себе си или под заплаха, или формулиращи собственото си поведение именно в контекста на тези възприятия.

Лицата, определящи се за агресивни в различна степен, с нисък самоконтрол и приемащи поведението са и тези, които в попадат в най-голяма степен виктимност. Това се разглежда като затварящ цикъл между отношението към агресивно-то поведение и последствията върху самите изследвани лица. Колкото по-приемащо е отношението към агресията и съответстващите прояви, толкова повече лицата са жертви от нея. Тези данни дават основания да се допусне, че същото това „движение— е предпоставка и за формирането на погрешни възприятия по отношение на нормата. Те следва да се разглеждат като автогенеративни. С други думи, налице е проектиране на собственото отношение към Другите от една страна. От друга проектирането води до „предизвикване— на същото. Феноменът се доближава до формата на самоосъществяващото се пророчество.

Ограничения при модела на социалните норми

- Подходът на социалните норми не позволява обхвaten и цялостен поглед върху обща проблематика. Позволява регулацията във връзка с един, определен за водещ проблем. В същото време позволява регулацията на групата и устойчива работа по идентифициран проблем.
- Често е ограничена възможността работата да бъде проследена в лонгитюд¹, за да бъдат резултатите категорични, а постигнатото да получи устойчивост във времето, което да актуализира цялостно нормата.

Приноси:

- Подходът на социалните норми може да намери приложение в образователната сфера, където е и апробиран. Позволява да се проследяват съответните проблеми, както и да **се предизцират бъдещи**, които следват от погрешни възприятия за нормата. Подходящ е за използване от педагогически съветници както под формата на тренинг, така и във връзка с цялостния процес на комуникация от страна на институцията към учениците и обратно. Подходът е модел на интеракция, който регулира социалната изолация, тъй като е многообхвaten в смисъла на възможността посланията да се създават от групата за групата, а в следващия момент са функция на работата на специализирания персо-

¹ Който следва да бъде условие.

нал.

- Подходът на социалните норми е подходящ за работа в социалната сфера – социални услуги от резидентен тип или в общността. Позволява представянето на нормативното, правилното, актуалното. Да бъдат представени правилата така, както биха били следвани. Лицата, използващи социални услуги обикновено са в невъзможност, или с ограничена възможност за сравнение с мнозинството, което формулира и нежелано поведение, възможно за отхвърляне в социума.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Надяваме се отворените въпроси, представени в реализираните проекти, да предизвикат не само нашия интерес към разширяване и задълбочаване на опита да бъдат обхванати многоизмерните фактори, които в съвкупност влияят върху личностната себепределеност на младите хора. Оставяме отворени получените изводи не само заради ограниченията на извадките, но най-вече поради факта, че условията и контекстът продължават да се променят динамично. Затова смятаме, че не търсенето на конкретен обяснителен механизъм, колкото извеждането на обща рамка, може да има практическа полза.

Опитали сме се да представим няколко основни пункта:

- Съвременната действителност предоставя множество възможности, които могат да бъдат използвани.
- Основен акцент е общата насока и търсенето на максимално конкретни и близки ежедневни форми за прилагане.
- Съществуването на социалното извън общоприетите рамки на физическата среда и фактът на редуцираната психична граница между юношите и младежите, влияе непосредствено върху техните нагласи и поведение.
- Обективните щрихи на субективния свят на младите, който е предпоставка и начало за задаването на нов, обясним и видим обективен свят.
- „Сложната игра— на идентичностите в условията на паралелните физическа и виртуална реалности, носи рискове, но значително повече ползи при ефективно управление.

За изготвянето на настоящата работа важност има интересната тема, която се разглежда. Всъщност, истината е, че нито ценности, нито личност липсват. Те просто вибрират в честоти, напълно кореспондиращи с духа на времето. Осмислянето на настоящата работа е само опит да се надникне в този толкова пъстър и идеализиран свят на обективното и абстрактното. Не само изводими, но и видими са гъвкавостта, интензивните промени и „плаващите— граници на новото време. Чест прави на групите хора, които успяват да бъдат адаптируеми към всичко това. Тук е мястото да бъде добавен основният щрих, ценност и императив на времето – учене през целия живот. Учене, което е с водещите нюанси на меките умения при съществуваща „глобална библиотека—, част от аксесоарите на всеки, който не е застанал в противоречие или отрицание на обективното.

Но не само интересната тема е мотивът ни да напишем настоящето четиво. Водещо е и вдъхновението, често скривано от суетата на годините, което съответната възрастова група носи на по-възрастните. Сякаш деликатна завист към уменията за адаптация на младите и интензивните опити за промяната на техните ценности е водеща понастоящем. Доказателство за посоченото вдъхновение е

именно създаването на работата „в ход—, „в крачка—, без дори „жива— среща, в летния сезон, кротко стъпили в „новия— свят на виртуалното и прегърнали нетър-пението на опознаването и декларирането му. С финала на думите и в началото на преживяването им, желаем на колегите онлайн вдъхновение и процъфтяване в баланс с времето, с другите, с живеенето.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К., М. Бакрачева и С. Савова. (2009). Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и субективно психично благополучие в юношеска възраст, Издателство на БАН, ISBN 978-954-322-256-8
- Бакалова, Д., Б. Мизова и М. Бакрачева (2009). Себепредставяне и управление на Аз-образа в сайтове за социални мрежи. В: Сборник доклади от конференция *Приложната психология в България: Възможности и перспективи*, Варна, 180-191.
- Бакрачева, М. (2009). *Идентичността в три стъпки*. София: Парадигма.
- Бакрачева, М. (2016). Бягства от щастието ... или щастливи въпреки средата, С., Колбис, ISBN 978-619-7284-01-0
- Бакрачева, М. (2017). Идентичност и справяне със стреса, С., Колбис, ISBN 978-619-7284-17-1
- Бакрачева, М. и Д. Бакалова (2010). Виртуална идентичност и стил на идентичност на интернет потребителя. *Психологични изследвания*, 2, 161-168.
- Бакрачева, М. и М. Манолов (2016А). Представи за реален, идеален и очакван аз и връзка със жизнения смисъл и дереализацията. *International Journal Knowledge, Scientific Papers* 15.1, ISSN 1857-92, 371-378.
- Бакрачева, М., & Манолов, М. (2017). Оценка за начина на ползване на онлайн социалните мрежи от позицията Аз-Моите приятели. *Изкуството да обичаш и отговорността за собственото съществуване. Пътят ни (не) извървян.*, 40-47.
- Бакрачева, М. и М. Манолов (2018). Субективна представа за себе си в контекста на социалното равенство/неравенство? В: Сборник доклади от Тринадесета национална конференция по етика Морал и етика на равенството и неравенството в съвременното българско общество, 359-372, ISBN 978-619-239-001-3, Авангард Прима, София
- Георгиева, Зл. (2019). Като приказка без край. Анкетно проучване свързана с влиянието на приказката. *Библиотека "Диоген"*, 27(1). УИ "Св.св. Кирил и Методий", стр. 238-246.
- Георгиева, Зл. (2018). Първото стъпало. *Психология труда и управления как ресурс развития общество в условиях глобальных изменений*, УИ ТвГУ, ред.колегия Т.Жалагина, Е.Гаврилова, с.381-388.
- Джонев, С. (1996). *Социална психология, том 2*. София: Софи-Р.
- Добрев, Д. (2016). *Моделът за личност в теорията на К.Г.Юнг*. Велико Търново: Знак'94.
- Зимел, Г. (2014). *Фрагментарният характер на живота - есета*. София: Критика и Хуманизъм.
- Златанова, В. (2017). *Изследвания на девиантното поведение*. София: Авангард Прима.
- Йонкова, К. (2008). *Дебатът между моделите на човешкото поведение*. Велико

Търново: Астарта.

Манолов, М. (2016). Социални норми, перцепция и формиране на атитюди при българите. *Приложна психология и социална практика*, XV, 217-228.

Манолов, М., Стоянов, Ив. (2018) Психология на родителските стилове в полето на жизнения смисъл. УИ „Св.св. Кирил и Методий—, Велико Търново.

Мантарова, А. (2015). Ценности и проекологично поведение. *Етика и развитие: българският контекст, Сборник студии*, 349-389.

Мей, Р. Човекът в търсене на СЕБЕ СИ, София, Изток Запад, 2014

Минева, С. (2013). *Постмодерни дискурси на етиката 2*. София: Проектория.

Минева, С. (2016). Що е постмодерна етика? . *Етически изследвания*, 4-13.

Сапунджиева, К. (2015). Фрагменти от биографията на постмодерния човек. От *Другите в биографията на личността* (стр. 134-172). София: УИ "Св. Климент Охридски".

Сапунджиева, К. (2018). Поглед пред себе си (хипермодерни фрагменти на отговорността). От *Поглед пред себе си - личната мрежа на общуването* (стр. 77-100). София: УИ "Св. Климент Охридски".

Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum

Arnett, J. (2000). Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *The American Psychologist*, 55, 469-480. doi: 10.1037//0003-066X.55.5.469.

Back, M. D., Stopfer, J. M., Vazire, S., Gaddis, S., Schmukle, S. C., Egloff, B., et al. (2010). Facebook profiles reflect actual personality, not self-idealization. *Psychological Science*, 21(3), 372-374. DOI: 10.1177/0956797609360756

Bakracheva, M. (2019). Differentiation of Social Roles and Life Domains as Predictor and Promoter of Flourishing, *Psychology*, 10(8), 1188-1216. DOI: 10.4236/psych.2019.108077

Bakracheva, M., & Manolov, M. (2016). Reality and self-detachment after long time spent on social networking in relation to meaning in life. *International Journal Knowledge*, 14.1, 423-428.

Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of Personality and Social Psychology* 61(2), 226-244. 262-269.

Baumeister, R. F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford.

Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., & Vohs, K. D. (2003). Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyle? *Psychological Science in the Public Interest*, 4, 1-44.

Behm-Morawitz, E. (2013). Mirrored selves: The influence of self-presence in a virtual world on health, appearance, and well-being. *Computers in Human Behavior*,

29(1), 119-128. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.07.023>

Berkowitz, A. (2004). *The Social Norms Approach: Theory, Research and Annotated Bibliography*. New York: Trumansburg.

Berkowitz, A. (2013). *A Grassroots' Guide to Fostering Healthy Norms to Reduce Violence in our Communities: Social Norms Toolkit*. New Jersey.

Berkowitz, A. D., & Perkins, H. W. (1986). Problem Drinking Among College Students: A Review of Recent Research. *Journal of American College Health*, 35, 21-28.

Bessière, K., Seay, A. F., & Kiesler, S. (2007). The ideal elf: Identity exploration in world of warcraft. *CyberPsychology & Behavior*, 10(4), 530-535. <http://dx.doi.org/10.1089/cpb.2007.9994>

Bowlby, J (1979). *The making and breaking of affectional bond*. New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. New York: Basic Books

Brand, M., Laier, C., & Young, K. (2014). Internet addiction: coping styles, expectancies, and treatment implications. *Frontiers in Psychology*, 5, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01256>

Brinthaupt, T. P. & R. P. Lipka (2002). *Understanding Early Adolescent Self and Identity: Applications and Interventions*. Albany: State University of New York Press

Brooks, S. (2015). Does personal social media usage affect efficiency and well-being? *Computers in Human Behavior*, 46, 26-37. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.12.053> 0747-5632/ 2015

Cabiria, J. (2008). Virtual world and real world permeability: Transfer of positive benefits for marginalized gay and lesbian populations. *Journal of Virtual Worlds Research*, 1 (1), 1-13

Caprara, G. V., & Steca, P. (2005). Affective and social self-regulatory efficacy beliefs as determinants of positive thinking and happiness. *European Psychologist*, 4, 275–286.

Caprara, G. V., & Steca, P. (2006). The contribution of self-regulatory efficacy beliefs in managing affect and family relationships to positive thinking and hedonic balance. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25, 601–625.

Caprara, G. V., Fagnani, C., Alessandri, G., Steca, P., Gigantesco, A., Cavalli-Sforza, L. L., & Stazi, M. A. (2009). Human optimal functioning: The genetics of positive orientation towards self, life, and the future. *Behaviour Genetics*, 39, 277–284.

Caprara, G. V., Steca, P., Alessandri, G., Abela, J. R. Z., & McWhinnie, C. M. (2010). Positive orientation: Explorations on what is common to life satisfaction, self-esteem, and optimism. *Epidemiologia e Psichiatria Sociale*, 19, 63–71.

Carver, C. S., Lawrence, J. W., & Scheier, M. F. (1999). Self-discrepancies and affect: Incorporating the role of feared selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(7), 783-792. <https://doi.org/10.1177/0146167299025007002>

- Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (1999). *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. New York: Guilford
- Compas B. E., J. K. Connor-Smith, H. Saltzman, A. H. Thomsen, M. E., Wadsworth (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: problems, progress, and potential in theory and research, *Psychological Bulletin*, 127, 87-127.
- Connor-Smith, J. K., & Flachsbart, C. (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 1080–1107. DOI: 10.1037/0022-3514.93.6.1080
- Crowe, N. (2010). 'It's like my life but more, and better!' - Playing with the Cathaby Shark Girls: MMORPGs, young people and fantasy-based social play. *International Journal of Adolescence and Youth*, 16(2), 201-223.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4-th ed.). . (1994). Washington, DC: Author: American Psychiatric Association. .
- Diener, E., Scollon, C. K. N., Oishi, S., Dzokoto, V., & Suh, E. M. (2000). Positivity and the construction of life satisfaction judgments: Global happiness is not the sum of its part. *Journal of Happiness Studies*, 1, 159–176.
- Ferrari, J. R., Driscoll, M., & Diaz-Morales, J. F. (2007). Examining the self of chronic procrastinators: Actual, ought and undesired attributes. *Individual Differences Research*, 5, 115–123.
- Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 117-140.
- Folkman, S. & Lazarus, R. S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. *Health and Social Behavior*, 21, 219-239. DOI: 10.2307/2136617
- Fox, J., & Moreland, J. J. (2015). The dark side of social networking sites: an exploration of the relational and psychological stressors associated with Facebook use and affordances. *Computers in Human Behavior*, 45, 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.083>
- Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 350-365. DOI: 10.1037//0022-3514.78.2.350
- Frankl, V. E. (1969). *The will to meaning: Foundations and applications of logotherapy*. New York: New American Library.
- Frankl, V. E. (2006). *Man's search for meaning*. Boston, MA: Beacon Press (Original work published 1959).
- Freud, S. (1957). On narcissism: An introduction. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *Standard edition* (Vol. 14, (pp. 73-102). London: Hogarth Press. (Original work published 1914)
- Gergen, K. (1991). *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Gergen, K. (2000). The Self in the age of information. *Washington Quarterly*, 23, 201-214.

Gergen, K. (2012). From Reflecting to Making: Psychology in a World of Change. *Europe's Journal of Psychology*, 8 (4), 511-514.

Gross, E. F., Juvonen, J. & Gable, S. L. (2002). Internet Use and Well-Being in Adolescence. *Journal of Social Issues*, 58, 75 - 90. 10.1111/1540-4560.00249.

Haan, N. (1977). A tripartite model of ego functioning: Values and clinical research applications. *Journal of Nervous Mental Disorders*, 148, 14-30.

Haferkamp, N., Eimler, S. C., Papadakis, A.-M., & Kruck, J. V. (2012). Men are from Mars, women are from Venus? Examining gender differences in selfpresentation on social networking sites. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 15(2), 91-98. DOI: 10.1089/cyber.2011.0151

Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319–340.

Higgins, E. T., Klein, R., & Strauman, T. (1985). Self-concept discrepancy theory: A psychological model for distinguishing among different aspects of depression and anxiety. *Social cognition*, 3(1), 51-76. <http://dx.doi.org/10.1521/soco.1985.3.1.51>

Higgins, E.T. (1989) Self-Discrepancy Theory: What Patterns of Self-Beliefs Cause People to Suffer? *Advances in Experimental Social Psychology*, 22, 93-136. [http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60306-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60306-8)

Hobfoll, S. E. & Leiberman, J. R. (1987). Personality and social resources in immediate and continued stress-resistance among women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 18–26. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.18>

Hobfoll, S. E. & Lilly, R. S. (1993). Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*, 21 (2), 128–148. [http://dx.doi.org/10.1002/1520-6629\(199304\)21:2<128::AID-JCOP2290210206>3.0.CO;2-5](http://dx.doi.org/10.1002/1520-6629(199304)21:2<128::AID-JCOP2290210206>3.0.CO;2-5)

Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth*. New York: Norton.

James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.

Junglas, I. A., Johnson, N. A., Steel, D. J., Abraham, D. C., & Loughlin, P. M. (2007). Identity Formation, Learning Styles and Trust in Virtual Worlds. *The Data Base for Advances in Information Systems : a Quarterly Publication of SIGBIT*, 38(4), 90-96.

Keyes, C. L. M. (2002). "The Mental Health Continuum: From Languishing to Flourishing in Life". *Journal of Health and Social Behavior*. 43 (2): 207–222.

King, L. A., Hicks, J. A., Krull, J. L., & Del Gaiso, A. K. (2006). Positive affect and the experience of meaning in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 179–196. DOI: 10.1037/0022-3514.90.1.179

Klinger, E. (1998). The search for meaning in evolutionary perspective and its clinical implications. In P. T. P. Wong & P. S. Fry (Eds.), 226 Steger, Kashdan, Sullivan, et al. *The human quest for meaning: A handbook of psychological research and clinical application* (pp. 27–50). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Kozma, A., Stone, S., & Stones, M. J. (2000). Stability in components and predictors of subjective well-being (SWB): Implications for SWB structure. In E. Diener and D.

- R. Rahtz (Eds.), *Advances in quality of life theory and research* (Vol. 1, pp. 13–30). London, England: Kluwer Academic. doi:10.1007/978-94-011-4291-5_2
- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53(9), 1017-1031.
- Kraut, R.E., Resnick, P., Kiesler, S., et al. (2012) *Building Successful Online Communities: Evidence-Based Social Design*. The MIT Press, Cambridge.
- Laskoski, P. B., Gastaud, M. B., Goi, J. D., Bassols, A. S., Machado, D., da Costa, C. P., Eizirik, C. L. (2013). Hypermodernity and the Psychoanalytic Clinic. *Revista Brasileira de Psicoterapia*, 15(2), 14-24.
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Lewis, C., & Fabos, B. (2005). Instant messaging, literacies, and social. *Reading Research Quarterly*, 40(4), 470-501.
- Lazarus R. S. & S. Folkman (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer
- Lin, R., & Utz, S. (2015). The emotional responses of browsing Facebook: happiness, envy, and the role of tie strength. *Computers in Human Behavior*, 52, 29-38. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.04.064>
- Linkenbach, J. W. (2001). *Cultural Cataracts: Identifying and Correcting Misperceptions in the Media*. Working Paper, 1-8.
- Lyubomirsky, S., King, L., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131, 803– 855.
- Maddi, S. R. (1970). The search for meaning. *Or M. Page, Nebraska symposium on motivation* (crp. 137–186). Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Manago, A. M., Graham, M. B., Greenfield, P. M., & Salimkhan, G. (2008). Self-presentation and gender on MySpace. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29(6), 446-458. <http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2008.07.001>
- Mascaro, N., & Rosen, D. H. (2005). Existential meaning's role in the enhancement of hope and prevention of depressive symptoms. *Journal of Personality*, 73, 985–1013. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2005.00336.x
- Mascaro, N. & Rosen, D.H. (2006). The role of existential meaning as a buffer against stress. *Journal of Humanistic Psychology*, 46, 168–190. <http://dx.doi.org/10.1177/0022167805283779>
- McKenna, K.Y.A. & J.A. Bargh (2000) Plan 9 from Cyberspace: the Implications of the Internet for Personality and Social Psychology, *Personality and Social Psychology Review*, 4(1), 57-75
- Menninger, K. (1954). Regulatory devices of the ego under major stress. *International Journal of Psychoanalysis*, 35, 412-420.
- Mikulincer, M. (1995). Attachment style and the mental representation of the self.

Journal of Personality and Social Psychology, 69(6), 1203-1215.
<http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.69.6.1203>

Miller, D. T., & McFarland, C. (1991). When social comparison goes away: The case of Pluralistic Ignorance. *От J. Suls, & T. Wills, Social Comparison: Contemporary Theory and Research*. NJ: Erlbaum.

Moretti, M. M., & Higgins, E. T. (1990). Relating self-discrepancy to self-esteem: The contribution of discrepancy beyond actual-self ratings. *Journal of Experimental Social Psychology*, 26, 108-123.

Nagy, P. (2010). Proceedings of FIKUSZ '10 Symposium for Young Researchers, 2010,. The Author(s). Conference Proceedings compilation (167-180). Budapest: Óbuda University Keleti Károly Faculty of Business and Management.

Ogilvie, D. M. (1987). The undesired self: A neglected variable in personality research. *Journal of personality and social psychology*, 52(2), 379-385.
<http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.52.2.379>

Perkins, H. W. (2002). Social Norms and the Prevention of Alcohol Misuse in Collegiate Contexts. *Journal of Studies on Alcohol, Supplement*, 14, 164-172.

Perkins, H. W., & Berkowitz, A. D. (1986). Perceiving the Community Norms of Alcohol Use Among Students: Some Research Implications for Campus Alcohol Education Programming. *International Journal of the Addictions*, 21, 961-976.

Reich, A. (1954). Early identifications as archaic elements in the superego. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2(2), 218- 238.
<https://doi.org/10.1177/000306515400200203>

Reker, G. T. (2000). Theoretical perspective, dimensions, and measurement of existential meaning. In G. T. Reker & K. Chamberlain (Eds.), *Exploring existential meaning: Optimizing human development across the life span* (pp 39–58). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Reker, G. T. (2005). Meaning in life of young, middle-aged, and older adults: Factorial validity, age, and gender invariance of the Personal Meaning Index (PMI). *Personality and Individual Differences*, 38, 71–85. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2004.03.010>

Rholes, S. W., & Simpson, J. A. (2004). *Adult attachment: Theory, research, and clinical implications*. New York: Guilford.

Robin A., Lakey, B. & Orehek, E. (2007). Links Among Attachment Dimensions, Affect, the Self, and Perceived Support for Broadly Generalized Attachment Styles and Specific Bonds, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), Peer Reviewed Articles. 31. https://scholarworks.gvsu.edu/psy_articles/31

Rogers, C. R. (1959). —A theory of therapy, personality, and interpersonal relationships: as developed in the client-centered framework,|| in *Psychology: A Study of a Science*, vol.3, *Formulations of the Person and the Social Context*, ed. S.Koch (New York, NY: McGraw-Hill), 184–256.

Rogers, C. R. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. London: Constable.

- Rosen, L. D., Whaling, K., Rab, S., Carrier, L. M., & Cheever, N. (2013). Is Facebook creating —iDisorders? The link between clinical symptoms of psychiatric disorders and technology use, attitudes and anxiety. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 1243-1254. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2012.11.012>
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069-1081. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>
- Ryff, C. D. & Singer, B. H. (1998). The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9, 1–28. https://doi.org/10.1207/s15327965pli0901_1
- Sanders, E. C. & Field, M. T., Diego, M. & Kaplan, M. (2000). The Relationship of Internet Use to Depression and Social Isolation Among Adolescents. *Adolescence*. 35. 237-42.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A re-evaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A re-evaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078.
- Schneider, K. (2011). "Toward a Humanistic Positive Psychology". *Existential Analysis, Journal of the Society for Existential Analysis*. 22 (1), 32–38.
- Seligman, M. E. P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York, NY, US: Free Press
- Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*, Free Press, New York
- Seligman, M. E. P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55, 5–14.
- Selye, H. (1976). *The Stress of Life* (rev. edn.). New York: McGraw-Hill.
- Shelton, A. K. (2010): Defining the lines between virtual and real worlds purchases: Second Life sells, but who's buying?. *Computers in Human Behavior*, 26,. 1223-1227.
- Simpson, J. A., & Rholes, S. W. (2004). Anxious attachment and depressive symptoms: An interpersonal perspective. In S. W. Rholes & J. A. Simpson (Eds.), *Adult attachment: Theory, research, and clinical implications* (pp. 408-437). New York: Guilford
- Spies Shapiro, L. A., & Margolin, G. (2014). Growing up wired: social networking sites and adolescent psychosocial development. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 17(1), 1-18. DOI: 10.1007/s10567-13-0135-1
- Steger, M. F., & Frazier, P. (2005). Meaning in life: One link in the chain from religion to well-being. *Journal of Counseling Psychology*, 52, 574–582. DOI: 10.1037/0022-0167.52.4.574
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of*

Counseling Psychology, 53, 80–93. DOI: 10.1037/0022-0167.53.1.80

Steger, M. F., T. B. Kashdan, B. A. Sullivan & D. Lorentz (2008). Understanding the Search for Meaning in Life: Personality, Cognitive Style, and the Dynamic Between Seeking and Experiencing Meaning, *Journal of Personality* 76:2, 199-228. doi: 10.1111/j.1467-6494.2007.00484.x

Steinberg, M., & Schnall, M. (2001). *The Stranger in the Mirror: Dissociation-The Hidden Epidemic*. HarperCollins.

Strodl, E., & Noller, P. (2003). The relationship of adult attachment dimensions to depression and agoraphobia. *Personal Relationships*, 10, 171-185. <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6811.00044>

Suh, A. (2013). The influence of self-discrepancy between the virtual and real selves in virtual communities. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 246-256. doi 10.1016/j.chb.2012.09.001

Suler J. Identity Management in Cyberspace 1996
<http://www1.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage.html>

Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology and Behavior*, 7, 321-326.

Suler, J. R. (2002). Identity management in cyberspace. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4(4), 455–459.

Tobin, D. L. (1984, 2001). User manual for coping strategies. Last retrieved 07.09.2019 [<https://docplayer.net/9504132-User-manual-for-the-coping-strategies-inventory.html>]

Tobin, D. L. (1989). The Hierarchical Factor Structure of the Coping Strategies Inventory, *Cognitive Therapy and Research*, 13 (4), 343 – 361.

Toch, H., & Klofas, J. (1984). Pluralistic Ignorance. Or G. M. Stephenson, & J. H. Davis, *Progress in Applied Social Psychology*, vol 2. New York: Wiley.

Turel, O. & Serenko, A. (2012). The benefits and dangers of enjoyment with social networking websites. *Eur. J. Info. Systems* 21, 512–528. <https://doi:10.1057/ejis.2012>

Turel, O., He, Q., Xue, G., Xiao, L., & Bechara, A. (2014). Examination of neural systems sub-serving facebook —addiction. *Psychol. Rep.* 115, 675–695. <https://doi.org/10.2466/18.PR0.115c31z8>

Turkle, S. (1995) *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. New York: Simon and Schuster.

Urry, H. L., Nitschke, J. B., Dolski, I., Jackson, D. C., Dalton, K. M., Mueller, C. J., et al. (2004). Making a life worth living: Neural Correlates of Well-Being, *Psychological Science*, 15, 367–372. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00686.x>

Vaillant, G.E. (1977). *Adaptation to Life*. Boston, MA: Little Brown and Co.

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2007). Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends.

Walsh, F. (2006). *Strengthening family resilience* (2nd ed.). New York: Guilford

Press., 384 pp., ISBN 159351866, <https://doi.org/10.1080/01926180701290867>

Walther, J. B. (2007). Selective self-presentation in computer-mediated communication: hyperpersonal dimensions of technology, language, and cognition. *Computers in Human Behavior*, 23(5), 2538-2557. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2006.05.002>

Wästlund, E., Norlander, T., & Archer, T. (2001). Internet blues revisited: Replication and extension of an Internet paradox study. *CyberPsychology & Behavior*, 4(3), 385-391.

Weiser, E. B. (2001). The functions of Internet use and their psychological consequences. *Cyberpsychology & Behavior*, 4 (6), 723– 744.

Wrosch, C., Scheier, M. F., Carver, C. S., & Schulz, R. (2003). The importance of goal disengagement in adaptive self-regulation: When giving up us beneficial. *Self and Identity*, 2, 1–20. <https://doi.org/10.1080/15298860309021>

Yee, N., Bailenson, J. N., & Ducheneaut, N. (2009). The Proteus effect: Implications of transformed digital self-representation on online and offline behavior. *Communication Research*, 36(2), 285-312. <https://doi.org/10.1177/0093650208330254>

Zhao, S., Grasmuck, S., & Martin, J. (2008). Identity construction on Facebook: digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1816-1836. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2008.02.012>

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Поради голямата дисперсия в свободните асоциации и интересните получени отговори, в Приложение 1 сме представили и някои интересни начини за изграждане на себеопределения

За реалния Аз има косвено негативни концепции, както и реверсивни самоопределения:

Съдена за всичко, което правя
Прекалено отзивчив
Похотлива
Пораснала
Понякога срамежлива
Понякога лоша с другите
Обичам да готвя
Ниска самооценка
Нещастна
В отрицателно самоопределяне
Не отмъстителен, не много решителна, не крада

За Желания Аз е интересна и формулировката на свободните асоциации – граматически и семантично тя отразява директната проекция на възприятията, което подчертава дистанцираността и неприемането им като лични ценности:

Да беда още по добра
Да бъда желан
Да давам пример
Да изчаквам
Да имам искрени приятели
Да ме обичат повече
Да мисля повече за себе си
Да направя светът по добро място
Да не ми пука
Да не ми пука какво мислят другите
Да не се гневя толкова за глупости
Да не съм дребнава
Да не съм задръстен
Да не съм расистка
Да продължа да танцувам
Да разсъждавам
Да се науча да се грижа и за себе си
Да се отпускам по течението
Да си отвора мой фризьорски салон
Да умея да обичам
Да умея да прощавам
Да чувам не само да слушам

Такива се срещат и по отношение на Идеалния Аз:

Да не се отказвам
Да не съм толкова доверчива
Не толкова дълбоко преживяваща
не толкова емоционална
Не толкова наивна
Не толкова отговорен
Не толкова отдадена
Не чак толкова
Неколебаещ се
Немрънкаща
Ненаивна
Неосъждаща
Неотказваща се
Неотстъпчив

Срещат се и асоциации с градивна форма, което явно индикира себerefлексия и недостатъчна степен на задоволеност:

По-безпардонен
По-дебелокож
По- добра
По-малко доверчив
По -настойчив
По- недоверчива
По -решителна
По- силна
По- уравновесена
По -адаптивна
По -безшумен
Повече чувство хумор
По -внимателна
По -гъвкава
По-добра
По -забавна
По -концентрирана
По-красив
По -лесно да казвам НЕ
По-малко доверчива
По -малко емоционална
По-малко малко емоционална
По-малко открита
По-малко тактичен, повече честен
По -малко чувствителна
По-настойчива
По -нахални
По -нахални

По -общителна
По-общителна
По-отдаден
По-повърхностна
По -постоянна
По -предпазлива
По -пробивна
По -респектираща
По-решителна
По-самоуверена
По-свободна
По-сигурна
По-слаба
По-смела
По-спокойна
По-стабилна
По-търпелива
По-уверена
По-уверена в себе си
По-уверени
По-умен
По-усърдна
Почиваща
По-щедра

Използвани са и някои популярни фрази:

Нужни са не само думи, но и действия!
Падай, ставай, но върви. Не спирай да се движиш.
Ако си ограничен физически, прави го мисловно.
Парите не са значими
Помогни и го хвърли в морето
Първо мисли, после действай
Свободата е състояние на духа
Трябва да се радваме на най-дребните неща в света около нас
Усмивай се на живота и на хората

Интересни са асоциациите за Идеално Аз, които са формулирани в пожелателна форма:

Да имам искрени приятели
Да ме обичат повече
Да мисля повече за себе си
Да направя светът по добро място
Да не ми пука
Да не ми пука какво мислят другите
Да не се гневя толкова за глупости
Да не съм дребнава
Да не съм задръстен
Да не съм расистка
Да продължа да танцувам

Да разсъждавам
Да се науча да се грижа и за себе си
Да се отпускам по течението
Да си отвора мои фризьорски салон
Да убия всички комари преди лягане
Да умея да обичам
Да умея да прощавам
Да чувам не само да слушам
Не толкова доверчив
Не толкова доверлива
Не толкова дълбоко преживяваща
Не толкова емоционална
Не толкова наивна
Не толкова отговорен
Не толкова отдадена
По-недоверлива
По-решителна
По-силна
По-уравновесена
По-адаптивна
По-безшумен
Повече чувство хумор
По-внимателна
Повърхностен
По-гъвкава
По-общителна
По-общителна
По-отдаден
По-повърхностна
По-постоянна
По-предпазлива
По-пробивна
По-респектираща
По-решителна
По-самоуверена
По-свободна
По-сигурна
По-слаба
По-смела

Аз според очакванията на другите

За тази категория има използвани и сентенции

Аз съм отговорна за собствените си действия и
за тези на децата ми

Ако можеш, помогни, ако не - не пречи

Както и социално условни категории „трябва”

Падай, ставай, но върви. Не спирай да се дви-

жиш.Ако си ограничен физически, прави го мисловно.

Парите не са значими

Свободата е състояние на духа

Трябва да оценявам другите

Трябва да се радваме на най-дребните неща в света около нас

Усмивка, макар и фалшива

Усмивай се на живота и на хората

Човек трябва да бъде състрадателен

Бъди отговорна

Бъди послушна

Бъди сериозна

Вярвай в чудеса

Да бъда

Да бъда по отговорна

Да бъда по-категорична

Да бъдем себе си!

Да владея емоциите си

Да влизам в час

Да внимавам на кого помагам

Да знам какво искам

Да мисля повече за себе си

Да мога да определя важните неща

Да не бягам от час

Да не бягам от часове

Да не допускам настроението на другите да ми влияе

Да не правя зло никому

Да не пуша в дск

Да не се бъркам в живота на другите

Да не се лигава

Да не се страхувам от загуба

Да не съдя другите ,има кой да го прави

Да не съм наивна

Да оставям и другите да показват загрижеността си

Да паза тишина в час

Да пазя тишина

Да поставям себе си на първо място

Да преодоля притеснението

Да рискувам

Да се уча от всеки и всичко

Да си остана приятел

Да слушам

Да слушам

Да слушам

Да спестявам част от изказванията си

Да умея да отказвам

Да чувам не само да слушам
Добра във всичко
Добре изглеждащ
Не прави това, което не искаш на теб да ти правят
Не се интересувам
Не се срамувай
Не съди хората, без да си влязъл в техните обувки

Приложение 2: Въпросник, част от първи етап на изследването във връзка с модела на социалните норми. Цели да измери началните нива на погрешни възприятия, преди началото на превантивната работа.

Въпрос	Не толкова сериозно	В малка степен	Относително	В голяма степен
Колко са сериозни повечето ви съученици към техните уроци и домашни работи?	1	2	3	4
Колко сте сериозен Вие към своите уроци и домашна работа?	1	2	3	4
Въпрос	Не толкова сериозно	В малка степен	Относително	В голяма степен
Група ученици стоят заедно около близкото магазинче в междучасието. Момче вади алкохол и отпива. Какво си мислиш, че ПОВЕЧЕТО ТИ СЪУЧЕНИЦИ ще си кажат за ситуацията?	1	2	3	4
Група ученици стоят заедно около близкото магазинче в междучасието. Момче вади алкохол и отпива. Какво би си помислил ТИ за ситуацията?	1	2	3	4

Приложение 3: Общ въпросник за измерване на погрешните възприятия в голямата група. Преди да бъде зададено условието на упражнението.

ВЪПРОСНИК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ НОРМИ В ПО-ГОЛЕМИ ГРУПИ						
Въпрос:						
1. Вашият пол	мъж	жена				
2. Вашата възраст Г.					
3. Колко често употребявате алкохол						
Никога	Веднъж седмично	Четири дни седмично				
Веднъж месечно	Два пъти седмич	Пет дни седмично				
Два пъти месечно	Три пъти седмич	Всеки ден				
4. Колко пъти ПОВЕЧЕТО ученици от Вашето училище употребяват алкохол в месеца						
Никога	Веднъж седмично	Четири дни седмично				
Веднъж месечно	Два пъти седмич	Пет дни седмично				
Два пъти месечно	Три пъти седмич	Всеки ден				
5. Колко пътиета обикновено изпивате за вечер						
Колко пътиета изпиват повечето ученици във						
6. Вашето училище за една вечер						
7. Какво чувствате по отношение на другите ученици, които употребяват големи количества алкохол навън						
Категорично неприемащ						
Неприемащ						
Нито приемам, нито отхвърлям						
Приемам ги						
Категорично го приемам						
8. Какво смятате, че чувстват Вашите съученици по отношение на другите, които употребяват големи количества алкохол навън?						
Категорично неприемат						
Неприемащи						
Нито приемат, нито отхвърлят						
Приемат ги						
Категорично го приемат						
9. Колко често оставяте пиетието настрана докато сте на бар или клуб?						
Никога						
Рядко						
Понякога						
Често						
Винаги						
10. Колко често ПОВЕЧЕТО УЧЕНИЦИ оставят пиетието настрана докато сте на бар или клуб?						
Никога						
Рядко						
Понякога						
Често						
Винаги						
11. Колко често в последната година допусочените неща са ви се случвали заради						
	Никога	1-2 пъти	3-4 пъти	5-6 пъти	7 или повече	
Имали сте махмурлук						
Включени сте в спор						
Включили сте се в сбиване						
Загуби ли сте пари или вещи						
Имали сте инцидент						
Изпуснали сте уроци						
Закъснели сте за училище						
12. Виждали ли сте наскоро съобщения във връзка с честотата на употреба на алкохол на Вашите съученици?						
Да						
Не						